५१९२

नं. — ५१९२

नाम.ग्र. — कात्यायन श्रौतसूत्रभाष्यं
४ र्थोध्यायः

कर्ता — श्री अनन्तः
" संहार स्थपति महा
याज्ञिकः

पत्र सं. — १३९ सं. ×

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

४०००

नं॰ ५३६६२

कात्यायनसूत्रभाष्ये कर्कोपाध्यायः पत्रे १३९

व. श्री. ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अपराह्णे पिंडपितृयज्ञस्य ग्रहणार्थं दर्शेनेमावास्यायां श्रुतिमंत्रपाठक्रमेणपौर्णमासमनुविहितं । दर्शानी
१ मामावास्यं विधातव्यं । तदविधाने ऽतिदेशात्तद्वौ विकार विधानमशक्यं । दर्शपूर्णमासधर्माः प्रवर्त्तन्ते विकृतिष्वतो नुविधायो
दर्शः । सवदर्शेनापि पितृभ्योतिक्रमणं श्रुत्याक्रापयिष्यते । अंगत्वाद्वपूर्वेवं यघनेनोपक्रियातत्तत्पूर्वमेवोवयुक्तं वेनत्वोपकार
कमन्यथातस्योपकारस्यकालातिक्रमात्रिपन्नीयेति । अमावास्योपक्रमात्पूर्वकालत्वावगमात्तएतत्पूर्वभाविचारत्तुविधान
मथस्यप्राक्कर्तव्यामितितात्तदाह । अपराह्णे पिंडपितृयज्ञः । पिंडैः पितृणां यज्ञः पिंडपितृयज्ञोयौगिकी यं संज्ञा संप्रवहा
रार्थापिंडपितृयज्ञवदित्यादौ । पितृयज्ञसमाख्यानाप्यज्ञिः सर्वेप्रतीयते । मा भूद्यच्चपितृधर्मोतः पिंडैर्यज्ञो विधीयते । अप्रसाधार
णमापेनव्यपादेशो यतःनिजातः । अवदानं प्रधानं स्फ्यः पिंडाः ॥ तत्वातो भवतः । अत्रापि स्वरूपाकास्यदैव होमे कृतेपि चान्तदोऽस्य
न्तेविनाशित्स्यादित्यस्माद्भवनं पुनः । पिंडार्थं संस्कृतिर्यस्मादिहाहुत्याप्रकल्प्यते । अतएवापराह्णस्यकालोनप्रातरादिकः । सवा
पराह्णे कर्त्तव्यः । पितृत्वादेवचनात्मासवा । अपराह्णद्वितीयवाह्नोपरोभागः पूर्वोपरेत्स्यादिनैकादेशीनासमासान्तसुतृतीयाग्रह
णेयविरुध्यमकदेशपरिहा न्तान्तान् । अपरशाब्दोहि पूर्वप्रतियोगी भागद्वयविभक्तवस्तुपरत्वं । वोभयोरानन्दृद्वाविभक्त
स्यैवपूर्वापरव्यपदेशनुगमटुमध्यमन्हाथाप्नितेनन्तद्वयोरपात्पूर्वापरत्वेप्रकरणेष्टुक्रमत्तुमग्रहोभविष्यति । पूर्वाह्णो वै दे
वानीमध्यंदिनोमनुष्याणामपराह्णः पितृणामितितासंसंमध्यशब्दोत्प्रतियोगीत्वप्रसवजननेनदपेक्षणात् । पूर्वापरशब्दो
हि परस्परसव्यपेक्षो नमध्यमपेक्षते कस्मिंश्चित्तान्वानयोरप्यन्तरं मध्यमप्यपेक्षते तेन पूर्वाह्णापराह्णयोरेव परस्परसव्यपेक्ष
त्वेनविभागत्वं । पत्नुप्रकरणे च्छत्रिधाविभागवाक्यं तदर्थवादे देवमनुष्यपितृकीर्त्तनं कृतमवश्यप्रदेयत्वप्रदर्शनार्थं मा

तुष्पदृष्टांतावष्टंभेनतेनार्थमपिसंकीर्तितानीप्रसंगान्नकर्म्माणकालप्रदर्शनंकृतं। तत्र वा परावृत्तप्रदर्शनं मुख्येवापिनंमध्या।

विभागेनानेकैकदेशेऽक्षणपाक्ष्मापितं। न च मुख्ये संभवति सन्न्यायः। अस्य च ब्रह्मीध्वायं। यत्प्राणापि मध्यमध्यन्दिनकालभोजनादेः

संजातत्वपराह्णसंबन्धमिसाहप्राकृतोपिमध्यान्हं च प्रहरद्वयावधिकमेव ब्रवीतीतिमप्रहृषिपीएत्वाहाक्कच्चसाम प्यो घ्याकरण।

स्यसनुर्येषाद्विधाविभक्तस्यैवान्होयोभागोपराह्णस्तत्र सर्वे हि कर्म्माणा पिद्ध्यावच्छिन्नेकृत्येविधीयते। तत्रिकोपाध्यवच्छिन्नत्वउक्त

मिदानीद्वितीयमाह। चंद्रादर्शनेमावास्यायां। सवामावास्यायांभवति। परं चंद्रादर्शनसति। चंद्रस्यादर्शे चंसुख्यंनतु प्राप्तत्वप्रदर्शितं

संभवापेक्षयास्पृत्वकारेणमोपवर्णितं। ननु न्यकंचंद्रादर्शनं तत्र किमिदमव्याप्तलिघ्यानमिति। सत्यं। सिनीवाल्यपेक्षितया। तत्रक

पमदर्शनमिति। ननुमध्यान्हात्प्राक्चतुर्दशीनिवृत्तापातस्थपंचदशीतदाकथं। नहिपूर्वस्यांचंद्रादर्शनमपरस्यामपराह्णेमावा।

स्या। तत्र विदाहु चंद्रादर्शनमपराह्णा विशेष्यतेपराह्णे चंद्रादर्शनेतत्रावचंद्रादर्शनं चतुर्दश्यामपिस्यान्तेनामावास्या विशेष

णं। अमावास्यायीतुरीयांशस्तुनःप्राणान्नदृष्ट्याद्दर्शनाच्च दपराह्णेमाभूदितिचंद्रादर्शनान्नहणं। प्राप्तौथपराह्णविशेषणमेवस्पष्टयति

।अपराह्णेत्वयदीत्येतिश्रुवन्नकान्यायनः। अत एव श्रुतिः। ता द्विकेचंद्राद्दृश्यपवसंति श्वोनोदेत्तायाघेकीयंपदनुपक्षुपन्तस्यादृष्टचंद्राया

मेवोपवासदृष्टुपति। स्यात्रेषएतां। ...नपुरस्तान्नपश्चाद्दृश्यतदिमंलोकमामच्छतीस्यादितातेनाभिप्रायेणयघयत्तीणमन्त्रं चं

द्रदर्शनाद्देवानामवबुध्यपुनःप्राप्यमाणंसुमपद्धमिवभवतिपरंसोमश्चोषधीषुननिविष्टोगोभिःसोदितस्तेनदीवसोमामनादेवे

भ्योनप्रदीयतेयागेनोसोमयाजी दौरयाज्येवास्यैयत्तुचंद्रोनदृष्टदृत्तितिनिश्चिंत्योपवसत्तितास्योषधिरसोनगतः। परंपरयोहुस्मतु

गतःसाधनंभवतीतिसोमयाज्यदृष्ट्वं होपवासी। अत एव यदिवेषप्रानहृषः समयेपुरस्तान्नदृष्टोनोदेष्यतिपश्चात्तामिसी

व.श्री रजन्यां तद्यपि उपिन्यय त्रोपवासेन तु सूत्रकारेण दृष्टचन्द्रायामप्युपवासो विहितः। श्वो नोदेतेति वा शुद्धस्यावमर्शेण पर्यवसायपूर्वेपद्यो
२ भविष्यति अतएवोत्तरत्राप्येवं प्रकरितं। तद्वेकेऽदृष्टोपवसंति श्वो नोदेष्यन्निति आमावास्यापादकका चन्द्रदर्शयत्यन्यस्पष्टवाहितोर
निर्णयो यवाश्यातोपवसंतो। एवं चोभे अपि संख्यो चन्द्रदर्शनविरहिते पूर्णिमाह्नि सोपपत्ताह्ना श्वं चन्द्रादर्शनविशिष्टपूर्तितद्याकर्त्ता
व्यः। अयं पक्षः साधीयान्। एतावन्मात्रे विप्रतिपत्तिर्यद्दाह्न विशेषणं चन्द्रादर्शनं दृष्टोपवसंतो न्यस्यविपर्यये पर्यवसानमद्ध।
ष्टोपवसंतीति तेनोपवासार्थं भास्यामादर्शनमभिमतं। ननु सप्तत्रेषु एतां ऽरात्रिं न त्रिः अमावास्याः रात्रिमिद्दृष्टं दूरात् तं विशेष
णमेव युक्तं। नैतत्। गोजाभ्यस्तदा भवति अमावास्यायां यदा प्रातः राषि निविष्टादृष्टः स्यात्। ते नैतां ऽरात्रिमप्येतस्मिन्न
हनीसर्थः। तस्मात् चन्द्रादर्शनविशिष्टमुभयरात्रियुक्तं दिनमेवामावास्या तस्यापर्यायेन सप्तत्रेषु एतां ऽरात्रिं न पुरस्तात्पश्चा
दित्यत्र पूर्वे पुरस्तोद्ग्रहणं नक्तं यथामारात्रिः अभिमता भवेत्तर्हि पूर्वे पश्चाद्ग्रहणं कुर्यात्। तस्माद्दुदयसंनावन्नान्न चन्द्रादर्शनं वमुख्ये
न शास्त्रीयां तु नामावास्यां तृतीयेपि भवेन्येवाप एकेन तदापि न तस्मिन्नहनि चन्द्रदर्शनं भवति यथामावास्यातृतीयेऽशे चित्रयत्रोप
वासो नस्यात्। तस्य पक्षदृष्टेः संभवोपि दुर्लभः। तत्र हि मायेणौ तुर्दर्शनामवोपचारः कदाचिदमावास्या घभागे तेन प्रतिपद्दृतेजा
यमानं चन्द्रदर्शनं कथं तत्रादर्शन भवेन् तस्मादस्य पक्षेणादर्शनमत्रादर्शनमभिप्रेतं। एवं तर्हि चन्द्रादर्शनग्रहणेनैवाभिमत
सिद्धिबलेममावास्याग्रहणेन अस्य। यदिदं चन्द्रादर्शनं वस्तुविषयाभावलक्षणं तदचसत्तमपि स्यात् केनामावास्याग्रहणं
तदपि दर्शपसमस्पवाहितोरितिः एवं तस्यामावास्याया अभिस्येवोच्यते। किं चन्द्रादर्शनग्रहणेन अभावप्राप्तेन स्यादिवाप
यमावास्यास्वितावः प्रापयेदिदं परं सिनीवाल्यथह्निसाते नानि यतनमदर्शनं नाष्टौति चन्द्रादर्शनग्रहणान चेवमन्यं तदा। स

मध्याह्नादूर्द्ध्वं चतुर्द्दशी यदा प्रवर्त्तेत। तदा तस्मिन्नुषसि चंद्रदर्शनेन पारणं कृत्वा उपवासः कृत्वा अमावास्यायां मध्याह्नादूर्द्ध्वं प्रवृ

त्ता पारणकस्यायाम् अपः प्रतिपत्तत्र बलाच्चंद्रदर्शनमेव पिण्डदानं भविष्यति। एवं तर्हि भूयस्त्वेन पूर्वघस्रे विष्यति पूर्वे घस्र

मावास्याग्निकार्ल्लक्षयः। अथवा समाप्ते। रात्रितीयतदूर्ध्वं तत्संयोगात्त्र पुरस्तात्तत्पश्चादिति अमावास्या रात्रिपरं

पुरस्तात्पश्चाद्ग्रहणं तत्तत्प्रकीर्दृश्यते। तदा दर्शने दिवापि क्षयोऽन्तीन्योषधिजद्विरण्यगवीसंभवन्तितेन सि

नीवाल्यामपि कर्त्तव्यमुच्यते। तदा च क्षयपर्वग्रहणममावास्यायां कर्म्मणो मा भूदिति चेन्न त्वपरहितं तर्ज्जपदा क्षायपण

चा। कथं तर्हि कर्मपरत्वाल्लक्षणापत्तिं ब्रूमः। ननु नास्ति लक्षणाप्रयुक्तमिदं प्रतिद्वंद्वे तिवेत्तप्ट्रपु एव तुर्हात्रा योसोमा

सीमभिमदर्शसंवहोसंवहोत्रामावास्यामिति। षीदृग्रमत्र संत्रेऽस्मिन्ना अमामभिमर्शनं वेदेस्तत्र तत्र कर्म्मणो वा

क्येनात्र विनियोगः इति सप्तम्यर्थे द्वितीया। तेनात्र व कर्म्मपरत्वे एव रूपमध्यास्कन्दे प्राप्नोतीति चंद्रादर्शनग्रहणे। ए

वमपिव्यवच्छायवच्छरणीयायदा अपराह्णपरे घस्रमावास्याप्रतिपदि संध्योपासनपि याज्याकालमदाद्वितीये वा खशुप

दुरोधानाविपर्यये दैवरक्तः। किंशुका इति बच्छात् पूर्वैपत्रैः। यत्सूत्रकारदाक्षिण्याख्यानं संस्तुतिबाधितं। कृतम्

यत्कृतं त्रेयमुभयोर्लुप्यमानत्तः। श्रुत्योः शाखासु प्रज्ञापनात्सपारशाखिकं। अतो नयजुषामग्निहोत्रिणीवात्या

मनुष्ठितिः। पितृयज्ञोपवासादः क्षयपक्षेऽपि वप्रधानता मा भूदाज्योपपत्तेः वामास्यभूदमयायुक्तिः। हरिस्वामिमतं वितत्र

तिपक्षिंडपातनं। यात्तस्मिन्पक्षे श्रुतेर्गतिः कृता सानस्यात्तिकत्वेन शिष्टाचारपरिगृहीतत्वाच्च। दक्षिणाग्नेरप्रणयने हो

मश्चाश्चाहवनीयपरिभाषा बाधनार्थेन यथा। हेमपवाधनार्थमिदमुच्यते दक्षिणाग्नाविति॥ ॥ परिस्तीर्यतं पूर्ववत्।

व.श्री सान्नाय्यासादनमेकस्मिन्निति दक्षिणाग्निं नतु परिस्तरणम्प्याहुत्यंगत्वान्नयत्राहुतिमात्रैव भविष्यति। किमिदं पुनस्तस्मिन्नित्य
३ हणं। उच्यते परिस्तृतिः प्रधानांगं प्रधानं पिंडदानकर्म्म तत्र सन्निहितमिति तस्मिन्नित्यनेन व्याहृतः। ततः पूर्वं च सान्नाय्यप्र
सादापत्तं बुद्धिस्थत्वात्ततः प्राप्त एकस्मिन्नेकैकं प्रयोजनवदिति पूर्ववदर्थविशिष्टः पात्रासादनादिर्दर्शादत्रोपदेशतो
धर्म्मप्रवृत्तिरिति न्यायात्तेनापूर्वत्वाद्व्यतिनाशो दर्शपौर्णमासधर्म्माः। विनियोगक्रमश्चासादनेनैतेन पूर्वं मेक्षणं पश्चाद्दुल
त्रं समिधस्तत्तोपि पुरस्तात्सुखस्थानं न तत्स्वं बहिष्कार्य्यात्।। अपरेणाहवनीयं बहिः सम्पूर्णो ८० स्रुवं वा पूर्णा होवा पात्रेण
दक्षिणाग्निमवहृत्यादिति स्वनामाहवनीयस्य पश्चात्त्रिकल्पं बहिं च हव्यपात्रमपूर्णं होवा स्रुवं वा पूर्णां अपूर्णामपि वृणामि
तिश्रुतेः।। गृह्णाति सोमान्यादूर्मात्रुपदेशोक्तदर्शकीलायीपौर्णमासं ग्रहणं प्राप्तं तदीयामी त्रापि प्राप्यत इति पूर्णा
मुच्यते। दक्षिणाग्नीन एतैः गृह्णातीति तेन नामादनमपि भवति स्रुव सद्दृशं पूर्णो ग्निहोत्रहवण्यादानमपि प्रयुज्यते।
गृह्णाति सोमान्यान्यनुवृत्यश्रुतानां ग्रहणाति: प्रक्षेपार्थः। कौनाम नैव ब्रवीति अत्रापि तदर्थ एव परं स्वधर्मो न त्वहो
ष्यातनिरूपायनिर्दिष्टः तेन स्रुवं पूर्णमंत्रवदासपरं देवतोद्देशनं भवतीत्येतत्स्थाल्यां पाकेषु चैवमित्यादि देवतोद्देश
नविधानात्। उत्तरेण दक्षिणाग्निमवच्छिद्य गोबर्हं तिष्ठन्। अत्राप्यबर्हं स्फ्यपदेशाः स्फलीकरणं दृष्टार्थं प्रास
नुसेऽधनाहृतं प्राप्तं सत्तद्विस्फ्यता। ननु परिभाषयैव तत्प्राप्तेति विपर्ययस्तेपि प्रसुत्रमत्र द्विनिसन्यसमर्थेन सा बाधि
ष्यानतनाश्रौतमेववचनमत्रु—हृतं पश्चात्पार्थसाधकमपि।। सारतं दुलमपूर्णो ७० अपापि वातिधापेद्वितास्य मे
क्षणेन जुहोत्यनपरत्रिसोमपितृवासार एष्वोमधावाचीतारसा। ध्यातं दुलमय स्मिन्नसारतं दुलं पचनं। अथवा

सामस्त्यं तुल्यानीयत्र न स्रुचौ वच्छान्तः प्रत्यक्षतिमात्रं । ईषत्क्लिन्ने अपपिवान द्ववाका एषाप्युप्यत्तं पि – तृणामिति तथा च श्र
पणीयं यथा च हृष्टाच्छीन पूर्यते । पूर्णं देवानाममपूर्णं मानुष्याणाम् अर्द्धं पूर्णं पितृणामिति श्रुतेः । अग्नि घायो ज्यमात्रेण
उद्वास्य दक्षिणेः पिन्प्रधानत्वात् सिक्ष्णेन जुहोति जुह्वा अरसंपीं अपये कव्यवाहनाय सोमाय पितृमते नवा एतत्वसमि
दाधानपूर्वकं कार्यं आहुतिभ्य संनिष्वि वसत्ति एतद्वा आहुतेः लम्बे वाप्रतिष्ठानस्मादाहुतिर्नदीपनर्थ्या आहुतेः समि
दाश्रयत्वेना क्षयत्वादि ध्यानेनाहुतिमात्रे समिदाधानं दर्शयति । अन्यत्रापि यत्र यवाग्न्याहुतिसंपत्तिस्तत्र सर्वत्र स
मिद्दर्शनं । यथा पंचाग्निविद्यायां तस्यादित्य एव समित् । तस्या संवत्सर एव समित् । तस्य पृथिव्येव समित् तथा तुष
धयश्च वनस्पतयश्च पुरीषमाहुतयः समिधः रस्रुपक्रम्य सर्वत्रापि प्रत्यग्निसंपत्साहुतिसंबद्धा तं समिद्दृष्टान्तान वाहुति
विशेषा व धार्यन्ते तस्मादाहुतिमात्रे समिदाधानमिति निश्चीयते । तेन प्रायश्चित्ताहुत्यादावपि सर्वत्र समिद्भवति ।
अपि चाश्रुतिविहितो थयमविरोधिनास्मार्तधर्मेण पूज्यते । उक्तं हि । स्मार्तेन्वमस्यनाहिताग्निनाकार्यं इति तेन स्मा
र्ते कार्विहितस्ताम्रिल्लेवानुष्ठेयस्तेन समिधो म्याप्यायेति तिर्नहीयन्ति । नन्वेवं पर्युक्षणमपि प्राप्नोतीति न । श्रौतेतद विधा
नाद्धोममात्रे येत्वाग्निहोत्रेतदपूर्वकर्मेन अग्रधर्मेकुंडयापिना भयना होमं विनान्यत्र प्रापयति । स्मात्तपर्युक्षणप्र
संगः । अत एव मर्दयत्रेन समिधो म्याप्याचेत्फलं । आहुतिद्वयं चैतद्देवं तेन यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं । कचिच्च कव्यवा
हनपितृशब्दाभ्यां पित्र्यां होमं गन्यमानाः प्राचीनावीतिना मन्यन्ते । तदयुक्तं । सूत्रकारवचनानुपपत्तेश्च । अग्नये सोमा
यद्ध देवम्बाहाकार श्रुतेरिति देवे हि कर्म्मणि स्वाहाकार उपपद्यते तेन यज्ञोपवीतिनैव । श्रुतिरपि समुद्वास्याग्नौ

व॰श्री द्वेऽआहुती जुहोतीति देवत्वमप्युक्तमिति देवमेवाह। तदु देवेभ्यो निहुत्य स देवैः प्रसूतः पित्र्येन पितृभ्यो ददातीति। तत्र तत्र देवत्वाम-
५ विनयोहव्यात्त। मनुरब्रवीत्ति को नाममाभूद्देवं न तथा पितृ। पितृत्वं गत्वं न यायात्र तेषः स्यं न चायेते। उच्यते वार्यते नैन देवेभ्यो ब-
हुवादिना। अन्यथादित्वामवस्याद्देवताद्वयसंश्रितं देवधर्मस्ततो नैव बहुत्वेन तेवार्यते नानदेवेभ्यो बहुवादिना। अन्य-
थादित्वामवस्याद्देवताद्वयसंश्रितं। देवधर्मस्ततो नेन बहुत्वेन प्रकाशितः। यत्तु कैर्णप्राचीनावीतित्वमुक्तमंगत्वेन प्र-
धानोपचारन्यायादंगानामिति तदंगत्वमस्ति न तु प्रधानोपचारत्वं सर्वेषां न हि महापितृयज्ञे प्रयाजान्यभागाद्युयाजा-
दीनां तथास्ति। अथ वचनात्तत्र तथात्वमिति चेत्। नानुवादात्। अन्यपरतायामनुवादो युक्त इति। वदत्स्यत्यपद्र-
सपद्मानान्नीध्रीच्छानविशेषसंबंधविधानं आज्यग्रहणविधेर्यो तत्पावाद्यज्ञोपवीतविधानएव तत्सर्यादृश-
प्यनुमाना प्राचीनावीतत्वं प्राधान्यान्मायागतमिति। वक्तव्या। अन्यपरत्वेनानुवादात्। तथाहि तदाहुर्द्धिरूपभत्ती-
सादिनाद्दिग्रहणं विकल्प्य यत्ताय स्वमंत्रलिंगं। कव्यवाहनादिना न हि पितृणां द्विर्वहनमात्रेण पितृत्वं भ-
वति वस्तुनः स्वभावानपायात्। यत्तु कव्यवाहनः पितॄणामिति तद्द्विविधः कव्याभिधानात्वनत्तद्वहनसंबंधा-
त्तद्गुणते शिष्यत्वनामिधाना सिद्धसंबंधेनार्थवादः। तेनायमाभिसंबंधः पितृकर्महविष्टेन तद्वाहन इति विशे-
षणं युक्तं न च पितृमद्विशेषणान विशेष्यस्य पितृत्वं। माभूत्कूद्वतत्वं विप्रस्य तद्विशेष्यत्वः। अक्षुच्छाधिपतेरणो-
म्लेच्छत्वं माभूदिति न तु पितृधर्मादिष्टं तद्ग्रहणं संस्कृतं न तथा पितृधर्मेण तत्कस्मादात्तव्यं देवधर्मेतः। उच्यते स-
वनीयेषु निष्पन्ना। देवधर्मतः पितुर्दक्षिणादानं यत्तत्स्विष्टं पितृयज्ञवत्। अत्र माविशेषेपि संस्कारैत्वविशेष

तः। आतुपात्रस्थानस्पर्शं प्राप्तः पितृत्वमेवानुगच्छन्देवेभ्यं कुरुते एवं देवधर्मे वाशयघे वंकव्यवाहोपि नम
वेपितृत्वानुस्वाखस्वरूपेणान्यदूपेपि विशेष्यते गिना यतः। मेक्षणं प्रत्यक्षस्यानि दृष्टत्वप हरणं वतः। द्वैधायुपवदे।
तन्होतव्येन विकंकतः। गार्हपत्यदृति शेषः॥ प्राग्दक्षिणेनोल्लिखेत्सपहताइति। तन्मेक्षणं प्राचीनावीतिना।
गेग्राग्दक्षिणस्यामदूरे समावारं कृत्वा लिखेदुल्लिखेत्ति। लेखनं लेखामात्रकं रेणां तद्देवोद्दिश्य पुरीषकर्ष
णं नवीतिरेखो चपित्र्य वादक्षिणापवर्गा। अपहताइत्यनेन मंत्रेण। प्राचीनावीतिनाचास्यपित्र्यर्थं वहुशेष
तः। उल्मुकं वाक्येनाधात्रमसंहंगाद्धिनियुज्यते। पितृकर्मोठाभूतं तद्धर्मैर्युज्यात्तन्ततः। स्विष्टकृच्छ्रप्रधाना
गंनागंतयप्रयोजकं। पिंडदानं प्रध्यानं च स्विष्टकृत्राजनंततः। तद्धर्मैरेवयुज्येतं प्राचीनावीनसयत्नः। पि
ज्ञानां पात्रनं भूमौ स्विष्टतद्वाहकं नावतानवाव्यंपितृत्वाद्युजिधर्मान्नग्रहीष्यति॥ अपरणवा अग्नेगव।
स्फ्येनेति शाखांतवन॥ उल्मुकं परस्मात्कं एति यथारूपाणीति। एवाया परस्मादुल्मुदुल्मुकं करोति।
येरूपाणीन्यनेन मंत्रेण उदपात्रेणावनेजयस्यपसव्यंयजमानस्यपितृप्रभृतित्रीनितिसंबंधः। असा
वित्ति तस्यतस्यप्रथसांतं नाम संबोधनरूपं तपागृहीवाअवनेनिक्ष्वयंत्तनमंत्रेणापितृप्रभृतिस्थित
रं पितामहं प्रपितामहमिति त्रीन वनेजयानि। अवनेजनं जलात्अवनंतं च उदपात्रेणं कुर्यात्तानथा
वावनेजनीयं। यथासव्यादपगच्छतिपतः सव्यादपेतमपसव्यं। एवं तर्जन्यंगुष्ठमध्येन निर्गम्यमानमुदकं
सव्यादन्येन गच्छदपसव्यमवनिक्तं भवति। यजमानस्येतियहणात्। पिंडपितृयज्ञेय वसु कर्टकवाएसव्योप

व॰ श्री लक्षितं दानं तु स्यात्त विशेषतः। हस्तसामर्थ्येन एवमनायासेन सर्वत्र। दक्षिणस्य विशेषो निशाकरस्तु दक्षिण
५ तः। उच्यते। सव्येनेति न वाच्यं तद्वा प्रश्नोत्र निषेधकः। तद्वोद्धरणे सामर्थ्यो अनुष्ठाने सर्वविधिः प्राप्यते भिन्नये
नेति करणादुद्धृतिः पुनः। पात्रे स्थितानां मुद्गरैः कस्मिन्नायहणे स्व। सिद्धो सुखेन नांगुष्ठतर्जनीभ्यां स्वभा
वतः। उद्धार्श्च मनुष्याणां स्पष्टं श्रुयामि पीयात। तदश्र चविधानाद्वपितॄणाम मन्त्रीर्थ्येतः। दानं यु तु तत्तो
त्रस्या दंगुष्ठीगुल्लिमध्यतः। पितॄणामपसव्येन दानं सामर्थ्यात्प्रवृत्तेः। अर्थयत्र कृतं वात्र व्याख्यानं न तु शोभ
नं। पाणौ करणेनिर्दिष्टे श्रोद्धारस्तत्र कस्मात्। उद्धारेण कर्पं कुपीदुद्देशं तस्य सूत्रकृता। अथ श्रुतिः। सर्वाहुतिद
दानीती तविदोवभ्यो जुहू स्कन्दं तिमनुष्येभ्यो। पर्वंपितॄणां सिचा भिन्नये नैवांगुष्ठांगुल्लिमध्यात्तं पितृतीर्थं
दर्शितं॥ उपमूलं ८०सत्त दार्भच्छिन्नानि लेखायां कवाप यावति कं पिंडान्दद्यात्। सावेत्तत्र तूलिमूलानां स
मीपमुपमूलं तत्र सकृदेकप्रपन्नच्छिन्नानि बर्हीषि लेखायामवधायतत्तदुपरी स्तीर्णं उपमूलं वदानंमू
लानीत्यपराजावोयया सातान याच्छेधानि मूलसंनि धौयेनाहापमूलं दिनानि भवंती ति मूलझश्चेहिसं
बंधिपरः। तेन यस्य मूलमवयविनस्तदानयामुपमूलं मूलसंनिध्यौतेन मूलच्छेदयोगित्वप्रतीयते। अतो मू
संलग्ना एव मूलसंनिधौ दातव्या इति। अवनिक्तानतिक्रमोय यावनिक्तेति अनतिक्रमाय मंत्रे देवता
नां तत्क्रमस्यावनेजनस्थानस्पतत्क्रमस्य वपिंडान्नापिंडान् असाविति हं बुध्यं तनाम्नो तरमेतत्तत्र इति मंत्र
विशेषः येन चाम वृत्ति विके। एके शाखिनो मंत्रे स्वधिकं शेषं कुर्वंति॥ अथेतरद् इस्फुको दण्डास्त्वात्मना

न्यंतः अत्र पितृस्तुति जपित्वा उदङ्मुखः प्रादक्षिण्येनावृत्यासते उदङ्मुखो वा तमनात्। प्राणानस्तावत् क्रूस धारणी कुर्यात्। यावद् संतं श्वासमह एकेको सघनेः॥ आदृत्या मीमदंतेति जपति। आदृत्यने नैव पथ्या प्रती स्मार्मा स दत्तेति जपति॥ अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्र ८० स्यनगोवद् संजलि एति। पूर्ववदिति यजमान पित्र्यपितामहप्रपितामहा इत्यो खमंत्रे खमंत्रो ले षेवष्क्षु नेषु नामानाहमुदपात्रेणा एवं चेन्दूमावेव कार्यौ पूर्वा वनेजनस्य जनत्वात्। सत्यं। क्षुनाति दिशोपि समानत्वात्र च पिंडानी निहितत्वान्त दुपर्येव भवति। एवं तर्हि स्पर्शपि करणं वा धिष्यनो वाध्यतत्ता व अदेशा विशेषणा पकेण नचना ध्यनेपिंडोपरि क्रियमाणी नीतरीयकत्वेन भूमावपि कार्यते। नीविणहिहितत्वेवागू हितवस्त्र प्रांतविसंस्पविसंसनोपदेशात्। आरंभे तद्ध सारिधानं। नमोवः पितर इत्येति मंत्रे मंत्रमंत्र प्रसंजलीका एति। कविरवडेवीजलीनमस्कारं स्वेकंत्तिमहापित्र्य इतथाजलत्रणाकृ षोपविशेषेपि षरक्षीनमस्करोतीनिनेत मंत्राम्नानसामर्थ्यादन्यथा नैवं नमस्कारा भवंति। तत्र विवरितार्थं वेनाम्नानानर्थक्याभावात्स्यव पि भवंतोन। किं विद्व पर्यंति। यष्मुत्तु श्रुतौ षद्ध्वनंतद्विशेषर्सबंधेन षल्लौकिक प्रमाण वा तदापद्वया। अत्र एवात्र सूत्रका रः सामान्येनासंख्यायुक्त मंजलिमात्र करणं सूत्रितवान्। एतद्व इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिंडं। पिंडोपरि प्रदि पति बहूनि बन्नि सूत्राणि एतद्वः इति मंत्रेण। ऊर्णा दशा वा। ऊर्णास्तुकं बलदशा वा। दशाप क्षे दृशेवनतद्वी यं स्तुकं यदा र्थे स्पैतावद्वाक्॥ वयस्युत्तरे यजमान लोमानि वा। उत्तरश्च इद् पूर्वोपक्षयोन्तरा द्वेवचनः। तनोनाय वयसि यजमान लोमानि प्रतिपिंडमुपास्य तिपत्तिनियोगपतयोन्तस्वयोर्विशेषत्वात्। ऊर्जेनिस्यपानिपिंवत्तीपि

व॰श्री॰
६

न्त्रणमभिप्रस्थानं पिंडार्थेनन्नर्पयत्नेत्रिपिंडोपरि निनयानमंगानन्तरमिति पिंडानामुपरि निषिंचेत्पूर्जमिति पूर्णपात्रस्थमेव ज
लं अवध्यायावतिप्रतियजमानाः अवध्यानमध्वर्यो खे आणं यजमानस्यात्मसंस्कारं छिन्नागान्ते थावंतयजमान
भाग इति यजमानगतो हि यजमानभागो भवेन्नाध्वर्युगतः। ननु नैव क्रियमाणस्य चवनं युज्यते यजमानभाग इ
तिसोऽध्वर्युगतोपि यजमानभागोऽध्वर्युणा क्रियमाणत्वान्नाध्वर्युभाग इत्येवं भविष्यति। नैतद्द्विएषे स्कपवारकल्प
नायुक्ता न हि वाववनिकमध्वर्युकर्तृत्वं ज्ञापकसिद्धत्वान्नेन यजमानेन भज्यमानत्वाद्यजमानभाग इत्यवघ्रातव्ये
यजमानेनाप्रत्यवध्यानं वक्केविस्मृत्यात्मीमत्याने श्रुतोतच्छब्दान्न। प्रथावजिघ्रतिप्रत्यवध्यायेतिनत्रात्ती वशेभ
नंनात्रप्रतिरंभार्विपरीतार्थवावी। यद्यभविष्यत्तथा कथं नाकरिष्यत्तदनुरोधेन सूत्रकारः तत्रावघ्रा
येस्येत्तावत्सूत्रकरणस्यातिर्द्धत्वर्थमात्र एव यथाधीत इत्यादौ अवध्यानं चक्रमिंश्चित्सात्रेनिध्यानं तत्रस्था
नेवावधायभवन्तुवाष्ठात्मांसन्यवधानं पिंडदानार्थमुद्धरणानुपदेशः सावीतरानुपदेशा वा न चयत्त उद्ध
स्य पिंडदानं कृतं तत्तोन्यत्र निधीयमाने प्राप्तः पेः कृतः स्यात्। सूत्रेनुपदेशात्रेति। नाप्यवध्यानेनैवोक्तत्वात्
अवध्यानं हि मध्यनिध्यानं तत्रस्थान्यीसुतरामुपपन्नं उल्मुकस्सकृदाच्छिन्नान्यानावादध्यादिति। शेष॥
आग्नेसकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमित्ति क्रमविशेषात्सूत्रे सकृदाच्छिन्नाधानं सूत्रेदासा
न्नरत्वेन पूर्वं निपातः। तत्र सकृदाच्छिन्नानि प्राचीनावीनावीति नापित्र्यसाधनत्वात्। नन्वेवमुल्मुकमपि तथा
नत्वह्रूपं हि नाप्यः पित्र्यं नवास्तुं ह ननमपि नत्तो न प्राचीनावीती पूर्वस्यानन्तोपयुक्तस्य प्रतिपक्तिः॥ द्वितीयस्य

कार्यीयप्रवृत्तस्य स्वरूपापत्तिरतोपि तथा। आधानत्यनेन मंत्रेण मध्यमं पिंडं पत्नी प्राश्नीयात् पुत्रेच्छायामत एव वृत्तेयो
गिन्यां॥ प्रेतेभ्यो दद्याति। इदानीमधिकारिनिरूपणं। पित्रादीनी विहीतं तत्र किं जीवत्र्योपि दद्युत्तपरेतेभ्यः॥
सिद्धांतेनैवोपक्रमः। एतेभ्यः परेतेभ्य एव देयमिरयत्र इति समाख्यानं पितॄणां देवताभावे सत्तिादवताभावस्यो
दृश्यत्वेन न तु जीवत्तां तथाभावः। न तु स्वरूपेणावस्थानं देवतानामिसरूकं। तस्मात्प्रेतभ्योदातव्यां न तु जीवस्य
पिपिरएषं बहुप्रहव्निरपि। सर्वं लक्षणया मुख्यांतु जनके उपक्रमेवा यैनं पितर इति बहुवचयोगात्। एवं प्रेत पिन्तृक
स्याधिकार इति साध्यितेश्चाक्षिपते जीवत्सेनकोपि तत्राप्पत्तरेष्वपि त्रिभ्यो दाने बहुत्वमुपपद्यते पारेतत्वेन।
पित्वं एवं चेत् जीवांतर्हितेपि। तत्रापि बहुवचपित्वयोरुपपत्तेः नच्यवेतज्जानृकस्योनजीवंत्तमतिददा
तीति श्रुतेः। पघपनयोरपि पक्षयोः पितृत्वनद्बहुत्वंसंभवात्सुतत्र्यो जीवत्सिरकपोमोत्तामहयोः संभवति। त
थापि नानुकर्ष्यश्चावर्यीव्यवायात्तनाधिकारमस्यमन्यात्त। अस्मृतौ यजमानस्य पित्रे पितामहाय प्रपिता
महाये स्वव्यवायेन देवतात्वं श्रुतं। तावत्तेषामन्यतरस्मिन् जीवति तस्यात्। अपयत इति क्रमाहोणपरिग्रहस्व
स्यापि। कुतः। नजीवंतमति क्रम्यात्तरस्य दानं कुर्यादिति श्रवेण। तस्मात् पाहिवनानुरोधेनार्थप्रापकत्ववनांत
व्वानुमापकत्तेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्रापकेण संकोच्यात्त एवं तर्हि जीवत्सिरंकस्य होमोत्तं कर्मभवत्सर्थलोपात्त।
देवतानामभावासिंइदानाभावात् उत्तरं कर्म माभूत्पूर्वं भविष्यति। न तु तदर्थं गमितिप्रधानाभावेनोपकार्याभावा
दुपकारोनिराश्रयः पुरुषार्थसाधको न भविष्यति। तस्मात्पितिकपंतक्षिपयाहोमीनत्ता। उच्यते। होमोपित्वमपूर्वं

व्र॰श्री साधोपष्यतिवच्चपिंडपित्र्ययज्ञात्पूर्वं वदर्शयागस्योपकरिष्यति। सत्यपि पिंडदानेन तन्नैवोपकारपर्यवसानं। नेनहिमीतेनो
७ पकर्त्तव्यमित्येवंप्राप्तउच्यते॥ अनारंभोवावाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नहोमान्तः किंत्वनारंभएवास्यक्रतुनएतत्। अंगत्वा
द्धोमस्य। अंगशब्दोहिसंबंधविशिष्टं पदार्थमाहतेन नञ्चविशेषणसंबंधात्पदविशेषणेनोनेवस्वविशेष्ययोगस
हतेनान्येन। ततोनियतमेवास्यप्रधानमिति न दर्शापेक्षयांगत्वमस्य तेन न दर्शोपकारसमर्थमिदं। दर्शोपि प्रधानं।
नियतांगापेक्षयापि तेनयावाप्यपिंडयज्ञेनसोमेनोपकारेजन्यते तेतावानेवपेनार्प्यते तेन देवीगतयापरिग्लहाति। अपि
वा उपकारोपि पित्र्यज्ञेनैवोत्पादयितुं शक्यते नान्येन सुमहतापि। पेनाह पूर्वं चः पितृभ्यो नि पृणीयमाना देवे
भ्यः प्रतनुत इति भयज्ञेनो वनिष्क्रयणं वा वा उपकारे जन्यते दूस्कव्यते न तस्माद्धोमोपकारेनाहकाभावाद्दना
रंभ एव ज्यायान्॥ पूर्वोवीगच्चापि संदपित्र्ययज्ञः। वत्तुर्दश्यामुपवासविषिपक्षे भविष्यति। भ्योनोदत्तेतितद्दनपा
वास्यायां यागः प्राप्नोति। स च पूर्वो ह्लसैव कर्म्मवादस्तु न आरंभात्पूर्वे याति नः फलभूयस्त्ववचनात्। पूर्वः पूर्वोयजमानो
वनीयानिस्वादः प्राप्नोति पिंडपित्र्ययज्ञस्यापराह्णे विहितः ततो यथाविध्यानं काल्ठो निमित्तयागनास्य दूस्यपर
ह्णे तुष्टीयमानः पश्चान्दवनीन्फलं प्राप्नोति। अत आह पूर्व एवापिंडापित्र्ययज्ञो दर्शात्क्रिर्त्तव्यः। कुतः। अंगत्वा
त्। अंगं हि दर्शस्य पिंडपित्र्ययज्ञः। तच्च प्रधानात्पूर्वमनुष्ठातुं युक्तं। यावद्धि प्रधानापूर्वेण निष्पन्नं तावत्सौप
कारं निष्पाद्योपढौकष्यति। अन्यनुक्रमसेवकवत्। अपि नन्तु वा गानानि द्दिष्टेषु प्रधानेषूपकारो दृश्यते यथा
नुयाजादीनामनूयाद्देभ्यास न्यां। तेषां न पूर्वे केवलमपूर्वोपकारकमिदं च पूर्वमपि दृष्टकार्योपकारत्तुल्यं नि।

अश्रवणान्। न पूर्वोनुष्ठानमुक्तं नत्वांगत्वसिद्धोस्यो न तु सिद्धप्रमाणाभावनिरूपणादतः संदेहो विचार्यते किमयमनंगा
मंगं वेति किं प्राप्तं स्वतंत्रोयं वा पक्षः। न दर्शांगं। पिंडपितृयज्ञः। कुतः। प्रकरणाद्भिन्नः। प्रकरणं हि भिन्नं भिन्नं भिन्नास्य
व कर्मणोनांगत्वेनापाजयति। तथा दर्शपूर्णमासतन्नाहिकाएः। एवमत्रापि स्वतंत्रः। पिंडपितृयज्ञो विधीयमानः प्रकर
णाद्भिन्नः स्वतंत्रं कर्मानांगं भवति। कालभेदादप्यनंगत्वं दृष्टं यथा दर्शपूर्णमासयोः सोमयोरत्रापि पूर्वाह्ण पराह्णे
भिन्नौ इति नानंगं। लिंगमप्यनंगत्वमवगमयति। पक्षमणाद्धीनः। पौर्णमासेन यजेत। पिंडपितृयज्ञेनामावास्यामि
ति योगात्। अमावास्यायोगं पिंडपितृयज्ञेन वदति। ब्याप्यं नु वनयागाभावेपि पितृयज्ञानुष्ठानमंगत्वाभावे। अंगा
नां हि प्रधानाभावे स्वतंत्रानुष्ठानविरोधात्। अनुग्रहवचनं वदर्शानुग्रहवचनाद्भिन्नमस्तित्वानंगत्वे भवति।
अंगं हि स्वतंत्रानुष्ठानाभावाप्रधाननिष्पत्तौ निवर्त्तमानं नाभावं दोषजनितानि वर्त्तकमनुग्रहमापक्षात्। अनवप्र
याननुग्रहं कथमेषां पितृयज्ञोनंतरितो भवति कथमेषाममावास्य ६० हविर्लेनं तौत्तं भवतीत्यनेनापि नांगत्वं। अ
पि चानाहिताग्निप्रापकश्रुतिरस्ति। अथ नाहिताग्निना कार्ये इत्ति यदि दर्शे यागांगं स्यात् नहि नदभावे नाहिताग्नेः कर्त्ते
प्यं दिधीयेत। तेनापि ज्ञायते न दर्शांगं पिंडपितृयज्ञ इति। अंगं वा समभिव्याहारात्। वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नामं श्री
गं किं तु दर्शांगमेव पिंडपितृयज्ञः। कुतः। समभिव्याहारात्। सम्प्रमाणामा एप कारणं रहितं अर्थाभिमुख्यमर्थवाद
वसर्वेकालं व्याहरणं शाखावाक्यं न स्मात्। अपूर्वं स्था पितृभ्यो यत्तं निश्रीयमाना देवेभ्यः प्रतनुत इति निरपेक्षं हि
दर्शानुष्ठानं वाक्याद्वचनात् निरपेक्षस्य भेन साध्यत्वंपि वास्मादेव वाक्यात् पत्नेय न विना निष्पद्यमानं तल्लिप्सा

व॰श्री दनेन निष्पत्तिसमर्थे क्रियते तेन तदर्थं भवतीत्ताशार्थ्येन वांगं तस्माद्वाक्याद्द्वारेणांगं
८ पित्रापितृयज्ञः यत्त्वप्रकरणस्येदादर्शनं श्राद्धमितितन्न नहिप्रकरणे क्याद्यवांगं च का
रणं श्रुत्यादीनामंगकारणानामन्येषामपि विद्यमानत्वात् यथाग्निंचिनोति वाक्या
भिन्नप्रकरणस्थोपि सौत्रामणिरंगं भवति यथा वाजपेयस्थत्तूदसमपि कालभे
देपि नागनं गता यथा धानौ तरकर्माणां यथा वाश्वमेधा — पशूनां कालभेदा
दनंगत्वं तदा स्यादंगता यदा कालाभेदप्रयुक्तास्यात् अहत्तौयश्रुहोमयोः कालाभे
दः स्वयं नास्ति प्रमाणं जडरूपतः सामर्थ्येन न युक्तो यत्तदर्थमापद्यतेति नवप्रक
रणस्थैवं चमंगभावं प्रमापयेत् विमृधस्योभयांगत्वं माभूत्प्रकरणादिति बलवद्वा
क्यतो बाधः समानंतरिहाप्यवालिंगं न वचनं स्वरं मंगमात्रप्रयोजकं चाक्षुरियत्ता
दकर्मविशेषेण सरूपकं नतु र्याद्वचनं किंनुकरीर्यामंगसंघतः स्वल्पतोऽस्वल्प
तोद्दृष्टफलं सिद्धमेहापितत्र निमित्ततो विशेषास्यादंगमंगिफलप्रदं वचनादिति
लिंगं न न चानुग्रहभेदतः भिन्नचमनयोर्युक्तं स्तुतिरक्षाकृतोर्यतः तैर्यैः कर्मभि राम:
रेवात्र सत्रस्त्वप्रसंगेनाव अनाहिताग्निना कार्या वचनप्रापकं त्वयं अविशिष्टा ८
जसूक्तांगं प्रथ्यकं संयोगतो यथा वाक्येनांगप्रमाणेन सुसिद्धा यागशेषता अना॥

8

हिताग्नेरप्येषः एषपितृयज्ञोनाहिताग्नेरप्यधिक्रियते श्रौतपितृवचनादप्यना
हिताग्निनाकार्यइति तत्रसंदेहः किंचरुस्थाल्यांपिण्डहरणमुतस्रुगपितद्दर्श
मुद्वासनीयाकारस्थाल्यामेवेति ब्रूमः स्रुगग्निरहि तत्रप्रयुक्तात्प्रसंगाभावाद्धे।
त्तिनपिण्डहरणंतदुत्पत्तिंप्रयोजयति अन्यवपक्षेविद्यमानायामपिस्रुचि स्थाल्यांप्रा
समेवतेनस्थाल्यांगृहीतव्यं उच्यते स्रुगुत्पाद्यते सामान्यशास्त्रात् यदिहवन्या
दिशास्त्रोत्प्रयुक्ताभवेन्नहिहोमप्रयुक्तापीतस्यांप्रसंगोपिगृहीयेत अत्रस्रुचैवाव
सूच्यते तनस्रुगुद्वासनीया ननुप्रवक्षितविकल्पोभविष्यति आहिताग्नेःस्रु
स्रुक्वचंभवास्त्रस्यान्यस्यतदसंभवात्स्थाल्यां नैतत् श्रौतवचनेनतत्सन्नोहिताग्न्या
ग्निनासंबद्धात् तेनपूर्वस्रुक्संबंधोस्येतेतिकथंव्यवस्थाथेनतस्मादुद्वासनी
यास्रुक् उक्तंचकरुसन्यामोस्रुकंडनाश्रिसाद्वाडुद्वासनीयं तद्दर्भप्राज्ञेनेना
पितृवितव्यं एकाग्नेर्गार्हपत्यस्वंतथाथर्पत्रमेवच आवसथ्येगृहेदानंपिंडानां
हवनंतथा सूर्यमपिक्रियाप्रदेयात् ऋग्वेदे तन्परिष्ठेवापस्मेस्तरणखंस्रिन।
त्रिणामीती।वषेस्मृर्जंवेतिवा उपवासोद्यास्माक् प्रतिष्ठाणावंदस्त्रीनाद्दिति

च·श्री· निश्चितं ग्योनोरव्यन्येववंद्रमास्यस्यामम्यावास्यायां सिनीवाल्यीयमेस्यपल्लान्त्रा
सत्राणखीछिननिपरस्तुनाहथ्यक्काराति इषे त्वेति अदृष्टेवाववंद्रमासिनष्टसंद्रा
१ मायस्यांउष: कालेतन्त्रवा ग्रामीलीरामीशाखांवाछिननिरुर्जेत्वय्यनेनवामंत्रे
रण तामास्छिननीयेत्तो वेतीतिस्मृतेः इतिकरणयोगोनद्वरूपत्तदृनिमाभूद्वेकमं
९ त्रतेतीतिकरणेनष्टयग्मंत्रत्वंदर्शितं वाक्यलेरेन अभिधायकमंत्राणांयुज्यते
यन्समुच्चयःअनयोःकरणोचेनविकल्पोन्याययुम्यतः छिनद्मीति वोभयोः
साकीन्सृत्वासंनवामीतिवान्त र छिनद्मीसभयोरपिमंत्रयोरध्याहरणीयं कुं
तः साकांक्षचात् वाशब्दार्थोहिक्रियार्थाकांक्षोयोग्यीक्रियांविनानपर्यवस्यती
तिक्रियामात्रक्रियाभिधायकेनिवनिराकांक्षीकरणीयः उभयोरप्यछिन्नविनवि
नियोगात् वाउभयोरिदंवोन्तरस्मिन्वयमेपिप्रतीतचात् एवंव्याख्यायमानेसमु
च्चयः सूत्रकाराभिमतः समुच्चयोप्येकोनेवशब्देनावगम्यमानत्वेननिराकांक्षी राम:
भावात् तदृां चोत्तरस्मिन्तेवाध्याहारः कर्त्तव्यः धचोर्जेत्वाच्छिनद्मीतिसाकांक्षं १
यसरंतस्यममायितम्रावन्ति धियेवावास्छितंपूर्वेतन्माकांक्षोपर्यवस्यति संनय।

मीतिउत्तरेमंत्रेऽध्याहरणीयंवाच्छिन्नवीसकमपत्राध्याहारयस्ते कुतः कारणाच
पाठात् । ऊर्जेचेसत्त्वमार्ष्टीति अनुमार्जनंशोधनं तत्त्वसामर्थ्यात्प्राप्तमितिना
वा ऽयेत्तामिहितं विशाखायपरिष्टत्तत्रणखयाकर्तुंशक्यंतेनशोधनंप्राप्तमेवमंत्रे
पि एकेनवाक्येनैकत्रत्ततत्तेनान्क्रियेतराम्प्रश्नंवाक्यीतरत्तच्छुत्वा ननेवसंबध्यतद्
नध्याहारमपियोग्यंमनहीष्यति एवंवार्थलवचाद्रावार्येणमूत्रितंकेवलमध्याह
रंरद्भूतादिंगादेवानुरूपात्क्रियाभविष्यतीतिशोधनमेवोत्तरेणकर्त्तव्यं तेनवाग्र
श्रवधारणेसंनमयामीसेवसामर्थ्यलब्धात्तस्यकारणवयाव्यवद्यानमनंक्रिया।
नुगुणकरणंआनुगुण्यंचशोधनादिवभवति बहुलपालाशामसुष्काग्रीष्मा
गुष्टीवीमन्यतमीवा बहुलानिपर्णानियस्यांनवसुष्कमग्रंयस्यारर्शानस्कीप्रा
गुष्टींवीवाशाखाछिनत्ति व्रतमुपैति व्रतग्रहणमेवान्नविधीयात्तन्नशाखाच्छेद
कालज्ञापनं उत्तरेत्रत्तद्विषयाप्येवयथोक्तवचनात् तेनाग्न्यन्वाधानोत्तरकालं
शाखाच्छेदनंतदुत्तरंचव्रतग्रहणंकालान्तरेणसंबध्यतेयेशक्ताः कालास्तय
थोक्तग्रहणेनपरिग्रहीष्यंत इति नन्योभिन्नंकालान्तरमिदंसंबध्यते॥

ब॰ श्री॰ तेनयिदंयित्वस्यशाखायाकृत्व्रतग्रहणंकार्यंविधीयात ततः श्रावण्यांस्वाध्येहनं व
र्हिषा वोर्लमामेव्रतमुपैतिवत्सेरमावास्यायामितिश्रुते एवंवत्सरस्वाध्येहेन्त
१० रंक्रियमाणंतरान्तर्नेभवति यथोक्तंवा पोर्णमासोक्तकालानतिक्रमो यथो
क्तकालानवकालेषु यथाविहितंव्रतंव्रतं गृह्णीयात व्याकरणापाकरणमध्ययना
10 स्वाध्येहनानंतरं मासमतिर्वेशांतरा समवत्सरं शाखयोपसंहृतांतेवायवचेष्टेति
संसर्गोयोगः वत्सान्मातृभिः सहयोजयित्वाश्रावण्यावत्सामुपस्पृशन्तिवायवस्थे
त्यानेनमंत्रेण पुनर्वत्सापहरणमुभाभ्यां यन्नतचान्याभूत एष्य भावोपयेषांस्यान्मा
तृभ्येदेहसिद्ध्युत्तयोपसर्गेनंकार्यंसहदेहसंश्लिष्टं देहकालेतत्तोयुक्तंप्रसूतादू
र्ध्वपौतिनां प्रेषणंप्रस्थपभूताःवत्साःसंमृज्यतेषुंना अनयावाप्युपस्पृश्यासातघोगा
ज्ञायतेपुनः वत्ससर्वस्यसूत्रार्थेनपरस्यास्वत्वनस्वयं अपाकरणंपूर्ववत्तनेयमप्यया
त्तिः नन्वप्रधानभूतेयत्सामर्पतिशाखारणासकैः संसृष्टेवत्सायोगाच्चमुख्यंचंतत्रदृश्य रामः
ते मुख्याः मुख्यानयेनेदंवसेष्वेवभविष्यति नवाच्यंवत्साभिसेनत्र्यायोनेवास्ययोग १०
नः उच्यतेशाखोतोयद्यपेषीप्राधान्यनिश्चयः गवामर्थंहृतंयमासपसः कारकवत

पयसः प्रभवोपहोनिर्वृत्तः कार्ययोगिवपयोवसः प्रस्तवनेनिमित्तंबहिरंगता तस्या
तोनभवेत्स्यापा संस्कारोवत्ससंश्रितः तस्तु नवत्सस मिसकृत्मेकचंनविवाक्षितं शाखो
पस्पर्शनंयस्मात्संस्कारस्तेषुवोध्यते द्वितीयायोगतोवत्सःसंस्कार्यश्चोपयुज्यते प्र
स्तवनेतदाधारः संस्कारोपिफलप्रदः उद्देश्यमवसंस्कार्येनद्रुतंनविवक्ष्यते लिंगा
संख्यातलोत्रस्मात्स्त्रीपुंवत्सानियोगतः स्पर्शश्चसर्ववत्सानांमाभूद्दोषोत्रलेशतः अ
भिधानायमंत्रोपिप्रवृत्तः कार्यतघतः उपरावधुर्दृष्टंतमृजयाविकल्पस्थलं उया
यवः श्रुतिश्चेके एकेमंत्रशेषमिमंकुर्वंतिवायवःस्थोपायवःस्थेतिनिषधात्रपुन
स्त्विष्टः स्त्रणं वक्तुयंस्थ्यपु प्रतीतंश हृतोयन्नस्तुतानमेवनान्यथा प्रतीतिसुभ
योस्तविधिनिषेधयोर्यतः अपवारकमनयोर्बोधकंनिपतोनव प्रामाण्यंतेनतुल्यमे
यिपरत्वान्संमतंपरं स्तोवद्गतिमान्स्तामकांव्यात्तस्य मात्मुणांप्राप्ततानामेकां
गत्वात्तपदध्यक्त्वाशाखशोपस्पर्शानिहवोवत्सननहविरुसाधतेदोहात्मति
तंनविशिष्यते सर्वासांकारकचंयसंस्कार्योस्ततएवताः वचनात्कसंस्कोपिसर्व
संस्कारकोभवत् संसर्गिद्रव्यमथवासंस्कृतमेकगोगतं रसनानाद्यात्मभावेनपू

च.श्री. र्वसंस्कारसंयुतं करोति मंत्रलिंगं च नानेकासु प्रवर्त्तेयात् आप्यायध्वमघ्न्या इति सर्वं साम
११ भिधानतः ऐंद्रं भवति सा हि ऐंद्र्या इंद्रस्य चामिरं हविः स्यात् न चैंद्र्यायेचेव कुर्यादि
ति श्रुतः मंत्रलिंगानि वैंद्र्याण्येव मा हेंद्र्या वचनाद्वेचना विकल्पः न ह्यैंद्र्ये महें
द्र्यायेनि कुर्वंतीति तुल्यचेन श्रवणात् मंत्रलिंगानि हि पूर्वकल्पस्योपोद्बलकानीत्ये
क इति श्रुतिः अत एव द्वितीयपक्षे चेनोपन्यासः ग्राग्नीत स्तुच्यतां द्वितीयाविकल्प
आश्रितः योगोत्तमो वा अन्वयो वा भारद्वाजो वा स्यात् आमा हेंद्र्या यजयेदिति योरन्यका
मः स्यात् समहेंद्र्या यजयेदिति यजमानस्य पशूनिव्यस्य गार्हपत्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छा
खामुपगूहति यजमानस्य पशूनिस्सनेन गार्हपत्याहवनीयान्यतरयोरन्यतरस्य
पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ननून्यगारयोः प्राप्ताग्ने किं तु प्राहर्णांतार यजमानस्ये
न्यनेकयजमानके विपरिणामो यजमानस्वामिकपशुमात्रपरत्वात् न तु कर्मांग
भूतानि संस्कारो युक्त रूपम्हेनप्रमतपशुपरतयान्क त्वर्थाच गानूहपिक्त रूपकाल रम:
क्षेषपश्वभिधानं व्यानि सत्यं तत्रापि द्रव्यसाधारण्यात् पशवः सर्वयजमानसा ११
धारणा युक्ता न रो विपरिणामस्ततः न च क्रतंगयपशुमात्रपरतायेनोव्यात्त तद्वास्ये

वैन यजमानस्य यूपमूर्ध्नि परिहरतीत्यु होऽन्ति यस्य पश्चात एवं सांनाय्योत्पत्तिनिमित्तं
तस्मात्स्वरुमत्तिप्रयोजनत्वयितिसर्वविषयताप्युक्ता स्या यथायोग्योजनं हरतीति वि
शेषस्तत्स्वरुत्वस्याविप्रचमात्राऽस्यात सर्वैर्नहि यावद्येन भुज्यते तावत एव तस्मात्पि
तनपशुविषयत्वाद्धिपरिणाम: मालात्तु यावदर्पं करोतीत्येवोऽस्य यावद्वोऽहि षतोग्नी
वा उपावविद्धिावशान अग्ने सुभगधारये हत्रं तु: कर्मणा अनुयायिनोऽयस्यां
सन्निति शाखा मूलात्तु पर्व यं करोतीति स्वर्धोऽसीस नेन अपरिच्छिन्नेन मूलेन शाखो
न कर्तुमिति परिधासनमर्थो सूत्रैकार्यं पश्चात्तु मूलान्मेत्रेणापावदनिष्पत्तिस्तेन
यपस्यायामर्थाभावाद्युपवेषाभावे परिवासनमर्थप्राप्तं तु हीनकर्तव्यं ननूपवेषा
भावे मूलासवित्रं भविष्यति प्रथमतिक्रमेकारणानुपलब्ध: सत्यं स्यात् इत्थं यदि
नियतप्रदेशेन भावस्य वित्रं अस्ति तु तन्नियतप्रदेशं शाखामध्यात्तेन सर्वत्रापि न
त एव कर्तव्यमिति प्रवन्यं वर्तू हीपरिवासनं सांनाय्ये शाखासंयोगात् सांनाय्य
एवोपवेष: स्यात् यूपसंयोगेन स्वरुवच्छाखासंयोगे नोसान: एवं वेर्योर्वमासाद्या
वुसत्ति द्रव्याभावान्नोपावेष: ननु सत्रोपि कपाले पधानेऽशेषतावादर्थात्तस्यापपि

नश्री. ध्यतिसयः कपालास्थ्यपरध्वातिस उपरवषमास्तत्ररनियउपधानेप्रवृत्तस्तस्यैवचेद
दानमुपरिक्षिपत तस्यांदानस्योपधानार्थतावगम्यते नचाविद्यमानआदातुंशक्य
१२ इतिपत्रास्तिकपालोपधानंतत्रास्त्युपरवषइति सत्यं भवदेवंयदियोर्यमासप्र
करणमेवरंस्यादुभयोस्तुसाधारणांहत तन्नामावास्यायांतस्यसम्भावात्तेनविधानं
12 उपधानाद्युभयोः वाक्ष्येष्टेविपरिवर्त्तयति पसंनामावास्यायामेवसांनाय्यवन्युप
धानेकिंरूपमपन्नभवति असंनायवस्यापि कुतः उपधानात् उपधानंह्यस्यका
र्यंतच्चयुरंपरयाप्रधानास्त्रिसंमृत्कारणंविनानसिद्ध्यतीत्याश्रियन्येतेपावयं न
नुनियत्तद्रव्याद्स्योसत्तिभवानुनिष्पन्नचनयरतंत्रेपरत्वावेकथंभवेद्विद्यमा
नंचकथमुपादीयेत ननूपधानमपिविनातेनानिष्पद्यमानं प्रधानपरिगृहीतंक
थंतस्योसंत्तिंनाश्रियेत नियमितद्रव्याभावान्नभविष्यतीत्यक्तमितिचेत् ननहि
सविशेषणानुरोधिनप्रधानंनसाधनीयीनावेषसांनाय्यार्थउत्साद्यते येनपरा रामः
र्थोसत्तन्मतद्भावेवभावे इतिस्यायेनाभावःस्यादयंरुध्याप्युपधानार्थएव ननचोदि १२
तचाहुवरूपुनेनयोर्ममासोपिभवति प्रकरणंचोभयोरित्युभयत्रोपधानदोषचेत्

हानविधानात् ननु संभवादमावास्यायामिष्टिविधानं भविष्यति न हि गुणसंभवे
प्रधाननिष्पत्तिस्तदधीना भवति किंतु प्रधाननिष्पत्त्यनुरोधेन पश्चात्कथंचिद् गुणेन
भवितव्यं तन्न यद्यपि किंचिदुपाहृतं द्रव्यमनियमेन प्राप्तं तत्तच्छ्रेयस्होमसाधनसामान्य
द्रव्यं तन्न वर्णेन कर्तव्यः नचैवं पालाशएव कस्मान्न भवति स हि सामान्येन प्राप्नोति
मा भूदेवं संस्कारार्थशाखापरिधासनानुनिष्पन्ना हि तेषां विधानात् नच तदेव पालाशः
स हि शाखा भवति इति द्रव्यं सांचनिष्पद्यमाने यमेव निष्पद्यते तेन तथ्यामूलमनेन प्रका
रेण प्रतिपादयन्न दर्शितं पालाशएव प्राप्नोति वसोः पवित्रमिति पवित्रमसीव बध्ना
ति कुशौ वसो ४ पवित्रमित्यनेनास्यां शाखायां कुशौ पवित्रं बध्नाति पवित्रशब्दोयं
श्रुतिप्रसिद्धः कुशद्वयेनियम्यात् माभूत्विचारविषयशाद्ध इति अथवास्यां शाखायां पवि
त्रं करोति कुशौ च बध्नाति वसोः पवित्रमिति नच श्रुतं प्रकृतस्य न पवित्रकरणं
तथा संबंधावबंधनेन तेनानुबंधनं विह न च बमतिरिक्तं स्यात् सदृशः पवित्रमित्य
दः ननूक्तं श्रुतिवाक्यस्त्वमत्र्यानूध्यपवित्रकं अर्थः कुशौ त्रि द्विष्टद्वापि कुशानामेवव
ध्यानानन्तत्राप्तस्ते स्वयं पवित्रकथनादपि श्रुतौ पवित्रशब्दोयं तत्रैव संनिवष्टिताः

ब.श्री. पवित्रे करोतीत्यत्र कारणमाह इत्यप्रवीत्पुनः प्रागेव कृताविधानं यस्य पवित्राद्यपरस्ता
१२ तः ततो विसृष्टं तस्याच्छादनभावात्किंपुनः पवित्रे करोतीत्यत्राह अन्यमंत्रतद्धा
र्मयुज्यते पुनः संस्कारनिमित्तोयं इत्यपेते वरिष्ठाश्चवत् उच्छोमिभवतीयेनः प
वित्रकरणस्याभावात् सत्राकारः श्रुतिस्तत्र पवित्रेभ्यः पठ्यपि तेनावभृथवच्छ्रो
13 माने मंत्रं व्यथाहृत्यं तस्मीपवित्रमित्येषाद्रव्यशुद्धिः अपीतन्क्रियायग्णसंस्कारमात्मारोपणो
तोस्य पवित्रवेनव्यक्तं ततः कुशायरं यस्मोत्सादिकं त्रिवृतं तत्र तु लक्षणं यस्ते वंस्या
दृशं चयंतकुशेषु यतं त्रिवृत्कृत्य केशोमेवनवधानुनिर्मितं पवित्रं बध्नाति यथा
स्यादग्निहोत्रहोमः संनयतम्तां रात्रिं पाके नया वनापिष्टाः संकुलाः नयेच्चतुर्वा
यथाभिधाय पयंतयवाग्वः नास्त्र हृजितः व्रीहियवाम्यामिसक्तमयानामपि
सामता पिष्टानामेव सामर्थ्या धावकः स्यात्कुर्यं द्रवः संनयतो यजमानस्याग्निहो
त्रहोमो यवाग्वा भवति सर्वकालं माभूदिति गार्दरात्रि मिति अर्थो वा मस्तु तथा राम:
देवासायं होमस्याग्निवभविष्यसतित्र मेकारणाभावान्नेनसीनाम्पु निष्ठेति १२
यम: सर्वत्र सीनाप्पमध्ययति तथा भूदितिनाई रात्रिमित्युच्यत इत्यन्तस्तानि

वत् अतिपानयशास्त्रोः श्राकेषोर्लेमासाक्रियततश्शाग्नि संभवः अथचामावा।
स्येनशुक्लानाञ्जुनासीरीयारिष्टपत्र नयत्रापितत्यत्र एचनाग्नि कथंनाग्नि
सीगयागोयस्यात् तस्यश्चयामावास्यानिमित्तचेनीगता अतएवकुंडपायिना
मयनेयिनसंभवः एवंचेदतिक्रीतविषयतोपिभविष्यति ननुतत्रापितत्तथा सत्य
मत्रत्वन्यस्मिन्नपिदिने क्रियमाणमत्रहिनवुंडेवक्रियतइति तत्रापिक्रियमाणं
श्यएवक्रियतेमावास्यायांच तस्मात्तत्रहोमोनियतत्वदौलोचस्यात् पितृयज्ञ
विचारोपंस्तथा किंकल्प्यतेयतः नियमितंन ननैरंतर्यधियोगाद्विधानतः ननुकथं
तत्रद्व्यहकालत्वं अनेकाहः कर्मातिपतितमकस्मिन्नेवाहनि युगपत्समाप्तुमशक्यं
नुष्ठेयंचेनत्क्रमेणक्रियमाणमेकस्मिन्नेवाहनिक्रियत सत्यंसामर्थ्यंनस्यावेद्विधि
स्वरूपंनियामकं तद्धिसत्तावद्व्यहकालनिष्पाद्यंस्वरूपमितिबलात्पूर्वेद्युरारंभं
प्रयोजयति तस्माद्व्यहकालत्वंच हुतउपसृष्टीप्रभृतारित्याह हुतेग्निहोत्रेउ
पसृष्टीप्रभृतारितिप्रैषंयेद्दोग्धारं उपसृष्टीवत्सेनसंगतां ननुमातृभिर्वत्सानृष्ठ
सृजेतिपूर्वामवयोजितावत्सेनकिमिदंपुनरुपसृष्टांप्रभृतारिति सत्यं उपात्त

च श्री० नहि पुनर्वेद्यावयवः स्थ्येषा पर्यवसानविधिना अपि च तदुपर्युप अग्नेः संबंधोप
१४ पार्यस्य स्थाली भवति तदाग्नेर्विना एवं वयापामस्मिन्विस्तावत्से नसासा मस्मवनन्त्र
मेणाज्येगृपव्येनि भवसवसमस्थस्य स्थाग्न्यग्नेश्च रयोरिति निरोधः प्रोक्ते घोरसीनिस्था
ल्याराशनं प्रोक्तेप्रतिवचने घोरसीयनेनक्षीरसमासेवनपर्यायेभीस्थालीमारस्ते प
15 राम्राहोपसस्थेन्यथ्योरवामारन्तरूति अधिश्रयणार्थमिदमाराशनमितिवायव्येप्रतिरु
हियपयस्यधिश्रयणविरोधनत्तद्भावेनाराशनमितिकर्वेः तदयुक्तं नहि प्रधानप्र
युक्तस्थाल्याश्रितसंस्कारमतसंस्कारान्तरेणप्रयुज्यते किं तु प्रधानद्रव्येणास्वसं
स्कारार्थं स्थाल्यामाक्षिप्यते न संसक्ता हि स्थाली साधयेतिद्रव्यं जनयति ननप्र
निरूद्धायाराशनं न विरुध्यत इति प्रवर्तेत अपि च दृष्टार्थमिदमाराशनं तन्न नांतायां स्था
ल्यां देहः वर्त्तुं शक्यतानन्तरं न्यस्यान्त्रं माहृ० ह्याधिकरणं रयं तु स्थालीदृष्यातं नरं
सर्वासां पयः सेवनार्थं तदाराशनं कथं प्राप्नोति सत्यं अधिश्रयणाभावेऽपि स्थिरदृढे राम:
प्रतिस्थापनार्थमप्यस्मन्न एवाराशनमिति तन्न प्रत्यक्षविरुध्यपत्तेः सांनाय्यधर्मे चान्मन्त्रा १४
णां गमने सति घोषस्तु इति विकारः स्वाच्छ परापोर्पहयेसति उभयं स्यात् सम्भवमांनं

त्रवृद्धोपरांग्नहरम्मूलेहरस्यपाकार्येमंत्रंवद्धूहणंभवेत् मातरिश्वनरस्यधिश्रयति
स्थालीमग्नेगार्हपत्ये वसोःपवित्रमसिपवित्रमस्यीकरोत्य दृत्वा अस्थालीमीप
वित्रंशास्वीकरोति।स्थाल्यांपयतिवसोः पवित्रमसनेन प्राग्वाङ्ग्वा अन्त्रपरिभाव
येवप्राप्तचान्तवाच्यमिदं तत्रकोविदाहुःसान्नेतदिदंश्रोतंन्नायतेपुनर्वचनेनश्रोतं
न्नायतेपुनर्वचनेनश्रोत्रप्रायश्चित्तप्रासेर्यत्तत्रासंतयुक्तियुक्तंश्रुत्यनुसारणाच
धारणपरचात्वाराश्रस्यातवैप्राङ्गिरध्याद्विस्कन्दमपायोऽद्दमितियस्तंदृतपिनं
सोमसाम्पमुदहरच्छ्रुतीतेनावधारितं तस्माच्छ्रुतिमनुकुर्वतैवधारणेचेनन्यायाश्र
स्यप्रयोगादृदगग्रत्वनिर्दिष्टोरणार्थेपुनरुपन्यासः वाग्यतोरोहयत्यपृष्ठेण स्था
ल्यन्वारब्धे रोहयतीतिएषंतचात् गौधुक्षितिप्रवणा अतएवान्यःसृजुक्तमतिरि
क्तःस्यात्रियादिरपिरोपरोहयितायतत्वाग्तवेत् स्थाल्यन्वारब्धेस्वरस्वसा
सिच्यमानेजयति स्थाल्यामन्वारब्धेयजमानेनस्यामवासिच्यमानेयपासिस्व
स्वसद्वर्युर्जेयति पवित्रंपावनार्थेयथाद्रावत्तच्चितंततः तपरार्कानिदग्धोऽप्सिच्य
मानजयस्यवसेकोनकाहिनेकर्तुं कथंविद्दपिराकाते तदभिधायकोमंत्रोना।

च॰श्री॰ यलोपायमुज्यात् कामधुक्षदितिप्रश्नः कामधुक्षदस्यनेनमंत्रेणप्रश्नःकार्यो
गोदुहः श्रोन्नेसाविश्वायुरित्याह गोर्नामनिश्रोन्नेसाविश्वायुरित्याहाध्वर्युः एव
१५ मितरेऽन्नराभ्यांप्रतिमंत्रं एवमिहारणास्वोरोहयतिपरश्रोन्नेनाम्निसाविश्वकर्म्मा
साविश्वधायाआभ्यांप्रतिमंत्रमभिध्यानंकर्त्तव्यं विसृष्टवागुत्तरअनन्वारब्धु
तराअपिहोहयतिपरंवावंविसृज्यप्रश्नकाचान्वारंभं धर्म्मोहयावता स्नसर्वेप्रापित
15 मेवमां देवस्त्वेतिजयोत्रस्यारासेकः सपवित्रकः यावश्चमधिकारात् उत्तराद्
त्विबहुवचनेननिर्दिष्टानावक्केरोयेनंज्ञाकांते कस्तितारुसंतइतितद्भ्याति यावत्सुस्वा
म्लाकयोरोपयव्याः कुतः अधिकारात् स्वामिभावात् स्वमेवहिदानुमाधिक्रियते
निषे धाहियरस्वदा ननकथंसम्भावमात्रंनियामकं एवंहियास्येकापिनाम्निसं
तस्यारोहनमेवप्राप्नोति तेननियतेनवचनेनभवितव्यं नहिपश्चादिद्भवघृष्या
कर्म्मसिद्ध्यर्थंसंचियते आह तिस्रोवानियत्वात् बहुवचनस्याल्पार्थः कथं राम:
चिदनुष्ठितःस्यादितितिस्रोरोपयव्याः नचैवंतिसृणांसवधारणं नकर्त्तव्यमन्यस्या १५
पिबहुवचनस्यसम्भवात् नेतदेवंनियतत्वाद्स्यनिर्पहिसर्वबहुवचनेष्टान्ततोवा

त्रित्वेऽनुष्ठिते चतुराद्यावंकर्णतं तत्र बहुवचनेनाभिधीयमानमनुष्ठितं सर्वैव चरिता
र्थं करोति चतुरादिके गृह्यमाणे पूर्वपूर्वसंख्यायां तदनंतर्भावान्नतदनुष्ठितं स्या।
त्तेन सर्वे बहुवचनेषु नियं त्रित्वमिति सर्वचरितार्थेपि तत्तद्देवग्नास्यं किंच आदिसा
मर्थ्यात् आदेः सामर्थ्यमादिसामर्थ्यं आदित्वमेव पश्चित्सर्वतद्देव बहुत्वे श्रुतेप्र
सायपर्यंतत्रित्वं अन्यथा किमर्थं तस्यादित्वमिति दृष्टं हि लोके आदेः प्रयमा
नस्य सामान्यं कार्यं तस्य मुख्यमेव कारणेनाभावे सति हि कारणे संबंधविशेषादेत
दृनिश्चम्यायन्यस्मैदीयते एवं च यत्नित्वं लोकव्यवहारस्य व्यवहारसिद्धत्वमं आदेस्तस्य
यकार्यसंबंधार्थं तदत्र प्रथमकार्यं बहुत्वप्रयापकत्वं दृष्टं श्रवणान्नास्येव प्रथमं
प्रत्ययः नतत्रश्च सत्र श्रुतं बहुत्वं तत्सम्याप्यनिराकीर्णीभूतं निष्टत्तो सुकरं न द्वि
तीयं प्रत्याययितुं समर्थो ऽपत एव चादेः सामर्थ्यं वाचकशक्तेरपरस्य वर्णादि बहु
त्वमभिधातुं शक्तेरभावाद्देव तिस्रः दर्शनाच्चा अन्यार्थदर्शनं लिंगमपि विशेष
कथनं विना बहुवचनं त्रित्व संवप्रत्याययतीति दर्शयति न यथाश्वमेधे पशुविधा
के ब्राह्मणेन सहाभौमाधूम्रा आंतरिक्षा बृहंतो दिव्याः शबला खेयताः सिस्तारका

च श्री॰ इति पंचत्रिकाद्यनुक्रम्यपंचदशिन आलभतेद्वौमासानेवैतेरितिपंचदशसंबं
१६ धंदर्शयतिपंचबहुवचनीतेनात्रिचमेवबहुवचनमभिधेयं ननुपंचकमस्यायकंबहुव
चनंत्रिभिर्भिः पंचदशिनीभविष्यति कथमस्मात्त्रिवर्गप्रसंगइतिवत्तन्न अवस नं
हिमंत्रगतंतत्सरमेवा अपिवरोहिताद्यः प्रतिपदोक्ताः पंचदशिन्यर्थ; पंचदशैव
पक्षिन्यः तेचविशेषयक्षिताः पंचदशिन्यएवसामान्यपतिताअपिपंचदशैव
16 तिनिश्चीयात अथवान्यथाव्याख्यायतायावत्स्वमधिकारात् उत्तरदोहयतीम
तरादशेपंपूर्वाभ्योऽर्थोत्तरंवाति तच्चनमर्यादीन्नतंतिनयावत्संख्यायत्तंतत्सर्वंप्र
तीयते अतोयावत्पोस्यपजमानस्यगृहेतावन्तः तच्चैवंनिरंकुशत्वेशचनोत्तरा
दर्शकोपतेनस्यान्यदीक्षितस्यकिंमिसत्तेषावस्थानंनान्यदीयानामयीतिरनेतद्युक्तं कुत
: अधिकारस्वामित्वात्स्वामिनिवर्हिस्वंव्यपीकर्तुंशक्यतेनस्यान्यदीयेद्रव्येस्वामी
भवतितस्माद्यावत्स्वमेवदोग्धव्या नचैवंपूर्वाभ्यायस्यैकाधिकागोर्दिवातस्या राम:
वत्स्वंदोहनेउत्तरादोहयतीतिबहुचबाध्येत नैवदोषोनियतविषयत्वाद्बहुवचन १६
स्य नहिबहुष्वेवनियतंबहुवचनं द्वावकसोरपितस्यसमारम्भात् न्याख्यायामेकस्मि

न बहुवचनं तथा समहो द्वयोऽश्वेति ततश्च बहुवचनस्यानियतार्थत्वात्तथापि यावन्त्य
दृश्यमानेन विरोत्स्यति एवं प्राप्त उच्यते नित्यत्वो वा नित्यत्वात् नित्यत्वो वा रोध्यस्या
न्यूनाधिकाः कुतः ॥ नित्यत्वाद्बहुवचनार्थस्य नित्यो हि त्रित्ववचनार्थः ननू
क्तमेकत्वाद्यपि समर्प्यत इति सत्यं तत्तु नित्यं नियतरूपविषयं न सार्वत्रिकं ततस
र्वत्र श्रुतिलब्धबहुत्वस्यासावर्थो न भवति अथवा त्रित्वार्थस्य नित्यत्वात् नित्यं हि त्रि
त्वमस्यार्थः नैकत्वद्वित्वं व्यभिचारात् न हि यत्र यत्र द्वित्वमेकत्वं वा तत्र सर्वत्र बहु
वचनं त्रित्वे तु नियतं बहुवचनं यद्यपि बहुवचनं त्रित्वादूर्ध्वमपि गच्छति तथापि त्रि
त्वं नात्यन्तं गच्छति नन्वेवं तर्ह्येवं प्रसक्तं बहुत्वस्यार्थान्तरसंभवात्तस्य चात्र श्रवणा
द्वित्रित्वं शब्दनिर्दिष्टं न दृश्यते दोषः अतः श्रुतिलब्धे त्रित्वबहुवचनयोरविनाभावात्
त्रित्वमेवात्र मन्तव्यं न चैवं चतुष्ट्वाद्यपि बहुवचनाविनाभूतमिति किमिति
नार्थोऽयं तत्राह अहिंसामर्थ्यात् बहुत्वं श्रुत्वा कीदृशोऽसौ घटत इति तत्तस्य
संख्या चं नित्यत्रिकस्य संख्यान्येकत्वमारभ्यावेषयं त्रित्वमेवावगच्छति तस्मिंश्च
लब्धे समर्थसंगतप्रयोजनं शास्त्रं जातं स्वार्थस्य प्रापूचन प्रवृत्तिविशेषकर

च.श्री. चेनग्रामाएपलाभात् तेनाहाचेवशाह्मस्यसामर्थ्याद्वरितार्थेचाग्निचएवब
हुवचनपर्यावसानं अपिच दर्शनाच्च दृश्यतेहिग्निचएवबहुत्वं यथाहभूम्याविति
१७ स्तोधेनवर्हिरितिस्तोधिनवएवबहुत्वमिसर्थः परिस्त्तालनामानयतिसंहस्यधर्म
त्याचरीरु र्मिरणामधुमन्तमाः दृंवतीमधुनापयोमिंद्रं धनस्यसात्यपत्तेरिति परिस्त्ताल
17 नमुद्रवंदोहनपात्रस्यक्षीरमथ्यमानयसनेन तेनद्रास्यव्येप्रतिदुग्धवाधर्मसंगात्
आनयातिनिर्दिशाद्ध्वर्युः इह्मस्यांतनत्क्रियायुतशेषेणिद्रव्येचरति इहास्यप्राक्
पूर्वहुतशेषेणापूर्वहुतंपूहोमः सायंप्रातर्होमावशिष्टं स्थालीछंहुतशेषःस्यात्स्रुचं
वतिचसंत्राये स्रुच्यामावातियुक्तंयद्दत्तु नहविशेषणान् गृहीतंयत्तुहोमार्थंतस्यशे
षोत्यक्त्वाखितः अतोवत्तस्यशेषोयंहुतेसम्यवशिष्यते स्रुचेश्चहुतशेषेवंनहुतशे
षःस्यान्ननुभक्षोस्यविद्यते हविश्शेषविधानेनचन्द्रुहोकरणंयथा वाध्यातनदुस्त्रापि राम:
भक्षबाधोविधानतः स्रुचश्चहुतशेषेणानतआतंचनंभवेत् उच्यतेवेकादशोस्यशेषो
यंसकलस्यनतिनयावहुतंसर्वंतस्यशेषोत्रगृह्यते दक्षिणाग्नौहुतेतस्यास्थालीस्थं १७
नवुपस्रुचि अवत्तस्यापिशेषःस्यान्नस्याचेदपराहुतिः इंद्रस्यचेध्यानमंत्रेण इंद्रस्याचे

वीयतलक्षणंमहेंद्रोप्यस्तिपाक्षिकः अतएवोद्वासनमंत्ररतः प्राग्वा आम्नातं वनशेषवं
हुतशेषस्यकथ्यते द्रव्यस्वरूपाश्रितंतत्संयुक्तंयत्तिनापिचविशेषाभावेयदोऽस्येवलौकिकं
स्यातेततः नवैयंप्रतिपत्तिः स्यात्तद्भावेनप्रयोगतः शेषस्यप्रतिपाद्यः स्यातशेषचंबार्य
तेप्युलो एतद्धविरातंचनालौकिकंप्रयोज्यतेततः कार्येणद्रव्यसिद्ध्यर्थंयस्माद्धेमादिसंभवे
रजतंतंद्रव्यकात्यनेनेष्टांतिद्रव्यसिद्ध्यय तत्प्रयुक्तंलौकिकंचेसमानद्रधिसाधनं सुती
र्थमितिकार्यस्यसिद्धिरेवनियामिका सोऽरकेनापिदधास्यमग्नमयेनविलोहव्यमिति
अपिधानंचसोऽरकपात्रेणविलोहव्यमिसनेन निधायपवसायाकरणंपूर्ववत् नि
धायपयः पद्मार्थेनयावन्नाम्नानामयाकरणंपृथक्करणंमात्स्मोवंसानांऽऽपेन तत्र
पूर्ववद्दिति सायंदोहवदेकप्रकरणाद्द्रुभयोर्द्धर्मसाधारण्यात् तेनवायवस्कैयादिसर्वं
कार्यं प्रातराग्नेय ऐंद्राग्नश्चद्वादशकपालोऽसंनयतः प्रातः प्रतिपद्याग्नेयः प्रथमं
हविः ऐंद्राग्नश्चपुरोडाशः कार्यः सचद्वादशकपालः असांनाय्ययाजिनएवंदर्शेया
नुयांप्रयाजस्तुविहितएवपिस्तुर्वामावास्यायामिति ततस्त्रिहविष्कोयंयागोभवति
सांनाय्ययाजिनस्तुचतुर्हविष्कः कथमितिवदसामान्येनामावास्यासंबंधेनविभक्ता

चश्री· त नचतदसांनाय्ययाजिनोभविष्यति तेनैवतस्ययागत्रित्वसिद्धिः अपिचपुरोडाशसं
१८ बंधेनैवोपांशुयाजश्रवणात् तात्रैवसयागः नयाजामिवा एतद्यज्ञस्यक्रियतेतदन्वं
चौपुरोडाशावुपांशुयाजमंतरायजतिनराहुः किमिदंजामिक्रियतेग्नीषोमीयोग्रवा
ज्यस्याग्नीषोमीयोःपुरोडाशस्येति अपिचैंद्रं दधिपैंद्रंपयोमावास्यायामित्याभ्यांषड्या
18 गात्मकमिदंकर्म्मोपघ्पांशुयाजोपिभवेत्तर्हिय गसप्तकंस्यात् तस्मान्नामावास्या
याःप्रयोगशुयाजःसंनयतः उच्यते नदंहविर्द्वयंयेनयागद्वयंस्यात् किंतुकमिदंसां
नाय्यंद्वावयवचमुत्पत्तौ तथाश्रवणात्सांनाय्यमामावास्यमितितेनयागषट्कमेवरं
नचपुरोडाशासंबंधेनैवास्यश्रवणंप्रकरणसाधारणात् साधारणंमहाप्रकर
णमवांतरप्रकरणंवासएषउभयत्राप्य तद्इति अवांतरप्रकरणमुभयोरमावा
स्यंवाधिकारविशेषेणसांनाय्यमुक्तंपुरोडाशायुक्तंचतत्रोभयात्राविशेषेणैवविधा
नं ननुउपांशुयाजविधानात्प्राक्पौर्णमासंप्रक्रांतं सयोहैवंविद्वान्पौर्णमासेनेति एमः
सत्यं वाक्येनव्यवस्थापितत्वादद्दोषः अग्नीषोमीयएवपौर्णमासंहविःसन्ना १९
य्यमामावास्यमितितेनोपांशुयाजः साधारणमवसीयते तस्मादुपांशुयाजंप

जनीयसंयुक्तविधानात्मकरणादुभयत्रानच पुरोडाशसंबंधश्रवणात् दृश्यमानत्वे
न यथाप्राप्तहविर्मन्त्रपरत्वात् न चैतदुभयकं येन पौर्णमाससंबंधः पुरोडाशसंबं
धात्प्रतीयेत किंतु हविरन्तरस्याज्यस्य तत्प्रायाज्यादिविशेषस्य च विधानपरत्वेन समा
नदेवतारूपं आमिक्षेत्रवचनेनोपपाद्यते पौर्णमासेन संभवात् अत एव पौर्णमाससंबं
धविच्छेदार्थमर्थवादेन व्यवधानमाग्नेयो भयत्र प्राप्तस्यार्थे विधानमेतत् न वै देवा अस्मि
षुयाजेनेत्यादिना यच्चेदार्थेतरेतरसाधकत्वात् उभयत्र पौर्णमास्याममावास्या
यां च यथा हतयदुपांशुयाजं कुर्वते को नेक इति अन्यानपि सामान्येनोत्पन्नकर
णसंधारणमस्थिरास्कंदं सांनाय्यमिति तथा वश्योरवांपनस्तत्रैतस्यादनुभयत्राग्नेयः पु
रोडाशोऽग्नीषोमीयऽपांशुयाजो वैष्णवो वाग्नीषोमीयश्च पुरोडाशः पौर्णमासे हविष्यां
द्राग्नीसंनयतो वा इति तौ पौर्णमावास्यायामिति कोऽत्रं वैष्णवं वसंनयन्नुपांशुयाजमिति ते
न संनयतो विष्णव एव यद्युरस्तान्नाग्नीषोमीय इति भवन्येवाग्नीषोमीयश्च सांनाय्यया
जिनऽपांशुयाजः एतदभिप्रायेणापि पौर्णमास्यामपि पार्देवतावि[illegible]कल्पऽपांशुयाते निरु
प्याज्यं प्राप्तत्वेऽहनि मन्यमानमिश्रकालविशिष्टस्योहीतरविधानमिदं आज्यनिर्वापानंतरं

चश्री॰ दोहानन्तरं कार्यो एकयानचारैकहविष्ट्वात् तस्मिन्नेव यात्रप्रासाविदमुच्यते सान्नि
१९ न्यात्र नचैवमेकहविष्ट्वे संस्कारः कथंकथं वावदानं ह्विचुव्यवस्था संस्कार्यस्यास्तु भे
दाद्भेदः संस्काराणां अवदानमपि वचनाद्दृश्यते बहुहविः स्विष्टकृत्त्व नचात्रया
जायन्यन्यायनयागभेदः संख्यादीनामभावात् व्यक्तैकवचनेनोपात्तो हविर्निर्दिष्टाः
ऐन्द्रं दधि सांनाय्यमिति अत्रापि तद्वदेतत् समानमेव सत्यमेवं सदिदं द्रव्यमेव सततं पुनर्नान
वावस्थितदतिव्यपदेशमात्रेण भेदेन मुदूपेणेति ततपयसां साधनसैकसंपत्त्यंगतादिया
गस्यपथैकादशप्रकारावच्छिन्नपंशो भेदेनावदानधर्मेणावदानगृहयामेवमत्रापि
भवितव्यं दोहनं सधर्मकमिहमुपयपरिस्पृष्टेप्रकरणाभेदात् नन्वाज्यनिर्वापानंता
रं दृष्टं प्राप्नोतिचेद्दर्बंधे दोहश्चतत्र किं प्रथमं विधेयं उतपमपीति ब्रूमो नह्यत्र वर
त्नेकं येन यौगपद्यविरोध आशंक्येत नचचारंभो दोहस्वामिकरंकः सत्यं सोपिस्था
ल्येधिश्रयणानंतरं स्वदृढबंधश्च यौगपद्येरुतनः प्राणापिनिष्प्रघात अथदोहनंतद्दनं राम:
तरमुपस्थिपमानं स्वपूर्वमन्यकर्तृकमपि पदार्थांतरं नसहते तर्हि वेदबंधेन पूर्वंभ १९
वितव्यं प्राप्ततत्वात्प्रात्ततंच विज्ञताविति न्यायात् ननु समानविधानेन तुल्यमुभयो

19

रंणोपदेशानमितिकथंविकारोमावास्यंसत्यं यद्यपिश्रुतोत्तथात्तयापिस्त्रेयोर्लि
मासधर्म्मकल्पायोतिदिशेपुतयोर्लमासवदन्यदिति तेनाम्निपरस्परप्रत्तनिविकार
चंअतत्वामंतुवाद्रंतेनिवश्रोन्यायविदंमत: परिहृताल्कनांलंकृचासायंदोहमा
त्वन्यंप्रातर्दोह६ अयपिचाभिघार्योद्वास्योभावनकि परिहालनांतंकर्मकृत्वाप्रात
र्दोहस्यअयणंत्रचासायंदोहाहरणंचविधामाभिघार्यपयउद्वास्यवउभोदोहोयस्त
दृन्यनक्ति यद्धिहविरभ्यक्तंपरभिघारितमितिहविर्मात्रस्याभिघारणविधानाद्दृश्या
पिभवतिनानेनपर्युदस्यत नचजननमुभयोर्विधीयमानमभिघारणांपयसएव
भविष्यति तथाचप्रातर्दोह६ अपयिचाभिघार्येत्यादिनातत्संबंधेनैवाभिहितापूरणा
दिविधीयात तेनदध्याविधानाभावादेवनभविष्यति नचप्रसन्नतिविन्नतिभावेन
प्राप्नोतिसमानविधानेनोभयो:प्रत्ततित्वात अयपुरोडाशणवभिघार्येत्यत्र पुरोडा
शाग्नहणस्यहविर्मात्रोपलक्षणपरत्वात्तत्रवहविरंतरएवभावादमावास्याहिसांनाय्या
दिहविरंतरपरतयालक्षणाप्रयोजनवतीभवती तेनतेनिवविधानात्तत्रपुन
र्विधानमिति एवंतर्हिपयसोपिप्राप्तत्वात्तद्दिधानमपिनोपयुज्यतेन नपयसो

च०श्री० धर्म्मविधानपरं किन्तुक्रमविशेषपरं ततपूर्वमाज्यमेवपराम्रशत इतिइध्मेनानिरू
२० न्निरभिधारणस्य अन्तस्याग्नेवघतीतिसुतेः अन्तस्यपयसोग्नेवघतिपश्चादुपः ननु
मुख्यक्रमेणाीगसंबंधेनभवितव्यंतनरूधिपयसोर्वेवोसन्निक्रमेणपन्नायिभवितव्यं
अध्यसांनाय्यशाखेनघोरनाइत्यातंप्रायंम्यंतहिंइधानिप्रथमंप्रदत्तइति प्रकृतिक्रमे
णापिप्रथमंइध्मवर्हियं नतिश्रुतेः श्रुत्याहिन्यायोबाध्यते तस्मात्पयस एवाग्नेवा
20 इयं समस्यमार्जनं समस्यपवित्रेताभ्यांमार्जनंकुर्यात द्वितीयंचशाखापवित्रं
मार्जनंचोक्तं इंद्रप्राणोसीतिव्यूहनं प्रायमेवयथाइवतसम्पादितिपरिभाषितत्वात्तेन
मंत्रमात्रमदर्शनमितिपराह्नेतिमंत्रविवेको मंत्रस्यपथाविज्ञायेत एवंइन्द्रदेवता
नतिक्रमेणामंत्रेणाभविष्यति यद्युदाहृतोथस्याभविष्यद्यदिमंत्रसमाम्नायोनाभ
विष्यत सहशाखयापवित्रानुप्रहरणे कालविधानमिदमिति कश्चित्तद्युक्तं हा गम:
मस्याप्राप्तत्वात प्रस्तेहिहोमकालापेक्षायीकालसंबंधविधानंभवेत एवंचावि २०
भक्तिव्यत्ययः कर्त्तव्यः स्यात शाखयासहप्रस्तरामेति अवरूपंननुकर्त्तव्यंगतप्रभावा
दिरुक्तप्राशाखाकालोननिर्णीतः प्रसिद्धः प्रस्तरस्यतु सन्यं सांनाय्यविशेषोयं

होमेऽङ्गत्वोपचीयते प्रस्तरेस्यागुणत्वंस्यात्तृतीयासहयोगतः तेनायमर्थः प्रस्तर
स्यानुप्रहरणंयागःसौर्यमासवद्विधानतः प्रयोतंतत्रप्रक्रियमाणंप्रस्तरंशाखायुक्तंप्र
हरेत् एवंचनांतरीयकत्वेनप्रस्तरप्रहरणकालःप्राप्तएव परिधिभिः सहोपाव
धंकरोतिजुहोमित्वासुगमसोभगायपुरुतमंपुरुहूतश्रवस्यःस्वाहेति ऽअनन्तरसुक्तं
त्रहोमविधानात् काललक्षणपरेयंतृतीयापरिधिलक्षितेकालेहोमविधानस्य
करणकालएवलक्ष्यते परिधिमात्रलक्षणेहितस्याश्रवस्यानियतत्वाल्लक्षण
नर्थक्यं द्वयोरपिमंत्रयत्कर्मणोर्योगपद्यात्स्वकार्यकरणीययोरकेनसामर्थ्यो
द्वितीयोगनीत पौर्णमासवत्सयः अन्यैरपिगुणकांडमावर्त्तनीयंपौर्णमा
सवत्यावत्यथ्याच पौर्णमासेतत्तंतावत्तथासर्वंकर्त्तव्यं अथवायदत्रप्रधानं
विहितंतत्सोऽन्यदिग्स्यकृत्यमानेप्रधानादन्यदितिज्ञापनि तेनप्रधानमेतावदेवान्यदं
गजातंपौर्णमासेनतुल्यंकार्यमितिविधानामेवैतन्नाति द्रष्टाः तनांगेषुकामा
नात्रापिफलतिनचोपांशुयाजवाद्यत्तिर्विष्णुर्वामावास्यायामिसस्पविहितत्वा
त् पंचवसप्यस्वंतस्तत्रनभवति सोमयाजीसंनयेत् सोमयाजीनोनियमेनसंन

चश्री· यनं तस्माद्धैसंनयेदितिसवयनंविहितं असोमयाजिनः प्रतिषिद्धंनासोमयाजीसं
२१ नयेदिति तत्तद्विधानंसोमयाजिन्यवस्थितंनियतं कामादितरः असोमयाजीत्व
यासंनयेत् तदाहुर्नासोमयाजीतदसमेवनयेदितिचविहितप्रतिषिद्धत्वेनविकल्पः
अथेतरः कामात्फलाभिलाषादितिकस्मान्नार्थः आहवा अस्मिंन्नाश्रमनिष्ठीव
21 शतंसंतत्स्यस्त्रिफलं तेनफलेछयासोमयाज्यपिसंनयेत् नैतदेवं नत्वर्थेवा
दृष्टंफलंकामनाशष्टेनकचित्सल्वकारत्वयदिश्रुणोति तत्रतत्रस्वराष्टेनैवोपदेशो
इतिचारब्रह्मवर्चसस्यादितस्मादिच्छिवकामार्थः त्रिंशतंवर्षाणिदर्शपूर्ण
मासाभ्यांयजेत दर्शपूर्णमासाभ्यांत्रिंशतंवर्षाणिपश्चव्यं तस्माद्धुत्रिंशतमेवव
र्षाणियजेतेतिश्रुतिः दर्शपूर्णमासग्रहणंपुनः सांनाय्यगुल्मकयोः प्रक्रांतत्वात्त
त्रैवकालनियमप्राप्तस्यर्थो यं चदर्शदाक्षायणः एणयज्ञीदाक्षायणयज्ञयाजीतुयं
वत्सावर्षाणिदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेनयफदाक्षायणयज्ञी स्यादथोअपिपंचद राम:
शैवववर्षाणियजेतनिवचनात् अग्निहोत्रमेववाजुहुयात्वाशष्टःपक्षाव्यक्तो २१
ननियतकालानुष्ठानंकिंतुयावद्ब्रह्मावमनुतिष्ठेत् अग्निहोत्रमिवयथाग्निहोत्रंया

वज्जीवं जुहुयात तथेदमपि कर्म्म प्रत्येकशः स्वस्वार्थे एतत्कृतः समानश्रुते ४ तदाहुः स
मेवान्येयज्ञास्ति इष्टे अग्निहोत्रेन संतिष्ठते सायं हि हुत्वा वेद प्रातर्होष्यामीति प्रातर्हु
त्वा वेद पुनः सायं होष्यामीति तथा पौर्णमासेनेष्ट्वा वेदामावास्येन यक्ष्य इत्या।
मावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्य इति स अनुपूर्वमेव मुं लोकमेतीति तथा याव
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति जीवनवद्यवधारि
तं हवनं यजनं चतुरस्रं यत्र त्रिंशद्वर्षाणि पारिदाणनं सोयं कर्म्म धर्म्मः तेन स्वर्गार्थितया
वामदर्शपूर्णमासकरणं तदायं कालावधिः यदावनिस्सतया कर्त्तव्यत्वेन विधानं
तदा यावज्जीवं न चैवं यो न कर्त्तुं स्यात् आरम्भणे प्रथममेव तः एतद्द्विवारनिर्दिष्टत्रिर्दिष्टत्वान्या
येरनेकधा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिप्रयोगाकामिच बाधनात् नित्यत्वसाधनेनेह कर्त्त
व्यं नोपपद्यते विपरीतरमास्थायं व्याख्यानान्तरमस्य वा उच्यते सूत्रकारस्य निश्च
यवधिसंमतिः निरूपयोः स्यात्तदनुष्ठायापाक्षिकं त्रिंशद्वार्षिकं विविधानि हि नित्यानि
सन्तकाम्यानि कानिचित् आधाने श्रवणाद्दीनि बहुसंख्याः सोमयोगतः कानिचि
न्नि एतं कालं यावज्जीवं च यस्तः चातुर्मास्यानि वाप्यानि यावज्जीवं त्रुहोमयेत् तेना

त्र्यश्री. त्रयोर्मासादेर्हस्य सिद्धिप्रकारत: कालावधिरिहेष्ट: सपाक्षिक: प्रतियाघते सूत्र
२२ त्रयेण युक्तं वस्यात्रिंशद्दत्तुनिवर्तनं विकल्पार्थे च वाग्राश्येन पूर्वस्य निषेधकः
एतद्भूत्यनुसारेण त्रिंशद्दर्शानितत्क्रिया याबहीवमग्निहोत्रं जरामर्यं श्रुतेर्यथैवे
त होतव्यं वातदेवेहन राष्ट्रादिन्क्रिया भवेत् अथवा स्वर्गकामो यजेतासामवर्मरुंध्या
श्रुतिर्यतः पूर्वपक्षः प्रदत्तः सविचारः काम्यकर्मणः नित्यार्थोपं विचारस्तु कालावधिप
22 र यतः नफलं ह्यरुपते तेन सावधिष्यात्तु नैयकं शास्त्रीतर श्रुतेस्तस्माद्धोमवद्धीवनावधि
कर्मत्रिंशद्ध्यरेवतायुक्तो यजतिः प्रवृत्तिं सकलामेवमुक्त्वा प्राधान्येमेणाहविचस्तु
र्वितनिं पूर्वमतिर्हाशोविचार्यते लाघवं नान्यथा सात्स्या त्वन्यने रोष धर्मवत् सामा
न्याद्यविशेषाद्वदिषेत हृतिदेशनं तत्र सामान्यसिद्धिस्याद्विशेषाकांक्षया परं सामा
न्यो पि विदुषीणानामाये प्राभेदतो भवति सामान्येनातिदेशार्थे सूत्रमेतद्यकल्पतेआ राम:
रम्भकर्मोत्रह्याद्यपि सावद्वि शापरलौकिकं अतिदेशाविशेषोयमेकद्विष्ठीति सूत्रतः अ २२
पेक्ष्यं तत्कृतोप्यावश्यमान्यं न विवेचितं तत्र तत्र कृत्यानाद्युत्तिमिति सामान्यसूत्रणे
तदपितत्सरं सिद्धोसि द्वावेद्धर्मसंगतिः एवं चानेन सूत्रेण सूत्रस्यतेद्धृपमध्यदः धर्मास्व

चिंतिते देवशास्त्रीया: प्रमाणेन: विचारितत्वमविज्ञातं योऽयं धर्मः कथं भवेत् आकांक्ष
याहि संबंधो येनांगांगिसमाश्रय: अविज्ञाते स्वरूपे च न ह्याकांक्षोपसत्तियोग्यता पुरुष
स्य च विशिष्टायेनोपपद्यते गिरि अर्थे वा तत्स्वरूपस्य करणस्य लक्षणं तस्याने धुना कर्मशब्द:
क्रियाशब्दो यजति: जुहोति निर्वपति ददाति भवतीत्यादि: द्रव्यं पुरोडाशसांनाय्य व
रुधनासक्तुमंथवस्तुधानासम्भाष्यिवो दनाक्षणानतद्धितादिप्रतिपाद्यादेवता अग्न्या
दिकाद्रव्यदेवताभ्यां सिबद्ध: कर्मशब्दो यजतिप्रसाधकोये इतव्य: नहि शब्दो द्रव्यदे
वताभ्यां युज्यत इति स्वार्थे द्रव्यदेवतायुक्तं परस्मै प्रसाययंति तद्यजति प्रत्यायक:
साध्य इतव्य: अथवा कर्मशब्द: कर्मशब्दार्थो द्रव्यदेवतासंबंध: क्रियाविशेषो य
जतिर्याग: प्रसेतव्य: किमिदमुच्यते नायेनोक्तमेव द्रव्यदेवताव्यागइति यन्न: यज
तिर्यत्र इतिनार्थांतरं यद्यपि पिइकृति पूर्वधातु निर्वारितं तथापि धातुन: स्वार्थेभाव
यंपक्तीति यत्र शब्दार्थारंभेद एव एवंवानेननातिप्रयोजनं उच्यते न पुनरुक्तं चि
षयसम्भवात् तथाहि सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम: अग्नीषोमीयं पशुमाल
भेत त्यादयो द्रव्यदेवतासागात्मस्वनयद्यपि यागा: संभवंति तथापि संस्कारप्रसि

च.श्री. द्व्यमनगुणासक्तमिदमितिसंबंधोयपरोमत्तीनिकथंनत्सामान्यात्संस्कारक
२२ र्मत्वाद्देवतासंबंधयजतिरयमपियज्ञएव कुतः धःसर्वत्राथविशिष्टोमंत्रवर्णे
न तेनारंभमात्रंनिर्वापमात्रंचात्रप्रतीयमानंसंस्कारमेवमात्रस्यात् नयाग
इति उच्यते यदिजतिरयमपियज्ञएव कुतः कर्मणेशेषद्रव्यंदेवतायुक्तोयतः
23 नहिद्रव्यं देवतायुक्तं कर्मसामान्यवाविनाध्यारभ्यातशेषेनासिधीयमानंय
जसर्थंविनायर्थ्यपस्पति द्रव्यदेवतासंबंधासनुष्ठितएवासिध्यति अनुष्ठानं
चयाद्व्यापारेणेवेतिय४कश्चिद्व्यापारपरंससर्वोपिद्रव्यदेवतासंबंधसनिधि
यजति एवतिनसंस्कारपरतासागोहितत्रा यश्चयतानतवयजातिविनात्यागःस्या
न तस्मादनेकार्थोवचनधर्मत्वांपत्तसर्थपरा एवंजातीयकाः अथवाधतुसामान्येन
भावंतरलक्षकास्तेइति आग्नेयोष्टाकपालोभवतीतियद्यपिसत्तामात्रमुच्य तन राम:
व्यापारस्तानथ्याप्याग्नेयसंबंधसामर्थ्यात्सूर्वबहुत्वात्प्राप्ते एवंवहननादावथविशेष २२
इतितत्रतत्रसंबंधाभावेनसंस्कारप्रतीतिः नवेदेवताप्रत्ययोनाकोशिनवानातन
साम्यात्संस्कारपरत्वेवतेषां गुणप्रधानभावोवाप्रथमेस्पविचारितः यजतेर्लक्षणं

नोक्तं ततोऽत्रोक्तमधुनानुतत्र द्रव्यं चा देवतात्यागो यत्र द्रव्यादिभिधायकं प्रधानकथना
योक्तं तदङ्गमितरद्विधे: एवं यत्र वयत्नोत्पत्तिनत्वाय दर्शपूर्णमासेनाह भिचितव्यंकवासोसा यत्नस्या
इत्तीच्छया इदमारभ्यते कर्तृकर्मेत्यादि सन्नत: प्रथमोक्त विचारस्य द्वैयमेतस्यैया
जने स्वरूपावयवानां स्यादेकं वाय द्वयं चविन द्वैयं तत्रत्रयं लिङ्गाद्यजते: पूर्वकारकं
देवताद्युतयोगेनोद्रव्यं वोपांशुयाजके तस्मान्त्यापात्मक स्यनमाभूत यावदुक्तकं द्रव्यं
यादृशनाम्योमिव्यापाराञ्चियातयत: वाचकं तस्य चाख्यातं यजते: प्रतिपादकं अतिदेशा:
प्रवात्तत्र यथास्याकाङ्क्षयासुखं यत्नो देवसर्वेनेष्फतं रहस्यं यावत्प्रकाशितं व्यापारवावि
न: शद्ध श्रापन्नाद्ग्रहयुक्ता मुख्य चाप्यविविच्यन्ते देवताद्रव्ययोगत: सिद्धापी यजतो
किंस्याद्यावदुक्तं सधर्मकं धर्मयोगेपि किं नस्फ नियमाभावतोय वानियम यत्रानियमो
स्फ: पाशुका: सोमिका अथ उत्तर प्रकृतीनां चायेर्णमासादिवोदिता: किंयुक्तं याव
दुक्तं स्याद्धद्गम्य स्वभावत: साध्यसाधनभावार्थं वचनात्याराल्लौकिक: ज्ञापयेद्दृवृन्नं
यावत्ताक स्यात्तत्र साधनं लौकिकं कतयमानं स्यादतिरिक्तं फलायनतस्तुतिलक्षणा

चश्री॰ चाथसूत्रकारोऽब्रवीदपि विज्ञति चैवसामान्यं विज्ञतीनीपर्येयंतः तेन यश्चादिधर्मोऽत्र
२४ पुज्यातत्रासिधीयते दर्शपूर्णमास धर्मादृष्टिपशुषुसामर्थ्यात् ननुकिमिदं दर्शपूर्ण
मासाधर्मातिधानंयेनश्रुतिलक्षणं चधर्मस्य नचश्रुतिः सधर्मैककर्मब्रवीति तेन
धर्माणांप्राप्तिरेयनास्तीतिकुतोदर्शपूर्णमास धर्मादृस्याच्यत तेनदेवंसंयत्र धर्मो
कुतःसामर्थ्यात् समर्थासंस्कार्यार्थाविज्ञतीभावनाधर्मैः सोर्यंचरुंनिर्वपेदितिविध्य
25 तोयोगतावनाफलार्थिनंपराग्रेसंप्रतितदापागः कर्त्तव्यंविनास्याकांक्षः करणंचंन
संपद्यतइति कामपीतिकर्त्तव्यंताजिघृक्षति तत्रविदिकाः प्रत्ततयोनिराकांक्षाः
स्वप्रधानपरिगृहीत्वा अन्यत्रगंतुंनोत्सहंतइति लौकिकधर्मैरेसुकंपुरस्तंतीतिलौ
किकाएवभविष्यंतीतिप्राप्नोति नैतत्सारं नहियारलौकिकः साध्यसाधनभा
वोलोकाधीनोयेनलौकिकेनोपकरणोपर्यवस्येत् किंतुशास्त्रीयमिदंसाधनं एम:
तच्चयथाशास्त्रमेवसाधनंस्यात् यागश्चसाधनंक्रियमाणएवस्यात् नचव्रीहिवद २४
रणेचमात्रंशास्त्रगम्यंयेनलौकिकोपादानंकरणंत्वंशास्त्रादापाद्येत सचसाध्यमा
नोपजिधर्मैरचयुक्तोयागोनचजिधर्मालोकेप्रसिद्धाइतिसामर्थ्याच्छास्त्रीयाएवभवंत्र

भवतु भवतु नामकोऽत्र नमाभवंश्चितिसंनिहितधर्मा नानाविधाः सन्तीति भूताः न च
थावैश्वदेवयवेष्टिनिरूढपशुरग्नीषोमीयो ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे गवामयने अथ मन्त्रान्यस्तो
माग्निष्टुत्साद्यः ऋक्षुवाजपेयराजसूयाश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधसौत्रामणीषु अन्यत्र
रसंन्मघ्रतेग्रहणे निराकांक्षीभावान्नेतरग्रहणं भविष्यतीति सामर्थ्यसहाय्याविनानिरवे
क्षयंतीकामपि न गृहीतं योग्यामपश्यंती कुतः एभिर्ज्ञेमर्गो गृहीता इति मूलम्यागछंतीसदर्श
पूर्णमासधर्मेषु सामर्थ्यं लब्धा तत्रैव पर्यवस्यति चोदनासामान्याच नन्वहि वरुप्रघासे
ष्वादिनिष्पादनसमर्थो धर्मो आम्नाताः यागश्च यादृशं विधाधाम्नितम्न तादृशं सा
धनत्वेनाश्रयति न च याग्यान्यस्य याजाद्याराद्युपकारकं संभूय साधनभावं श्रुतसाधन
स्यापादयतित्तसर्वमत्रेति स्वसामर्थ्ये द्धर्मकसमाम्नानेन साकांक्षचाहित्वनि सामर्थ्या
त्तसूरणयोपकेर सामर्थ्य धर्मसामर्थ्यमिश्रभयसामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासधर्मा द्रष्टव्य
श्वाद्रो अतिदिश्यंते चोदनासामान्यैवंवत्कर्मवत्कथंमन्त्राहि दर्शपूर्णमासचोदनाख्य
देवताहूपेणाम्नावविशति चोदनातद्देव नन्व इमे देवतयोरुसन्नियोगेनाख्यविन्न
तिचोदनानामक्रचंनतु दर्शपूर्णमासयोस्त दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिज्यो

च.श्री. तिष्टोमादिवद्दैवरेवतायोगाभावेनाप्यनन्वयात सत्यं सोक्तमेवतिल्लोकाप्तामुत्पत्तियोगोनेति
२५ असिद्धः सघमानयोरैवरेवताभ्यां यागोयथाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायामित्यादिचो
दनासामर्थ्ये द्विविधत्वात्सामान्येनांगमार्गेणं याप्यचासकलप्रासोविशेषादुभयोरपि
विशिष्टमुभयोर्यस्या सामर्थ्यं शब्दशेषिणोः द्रव्यसामान्यसंबंधात्तत्साधकमपेक्षते द्र
निकर्त्रैवताभागं समर्थः फलसाधनातेनशेषीसमर्थोगकलापः पौर्णमासिकः उपा
25 कारप्रहानेतोमाकांडं पौर्णमासिकं विधनायातिरिच्यतेन नहि धर्मोनुमानतः गम्यते
चोदनैवात्रप्रमाणं नान्यमानकं प्रापिकं वात्रकांडं तद्रूसत्तिवचसासह अवस्था
त्रितयं प्राप्यप्रयोगविधिनांप्रजेत प्राप्तिप्रघोतकं लिंगं नरूपायकमिष्यते तेना
त्रवोदनासाम्यं प्रापकं कश्चित्तं बुधिः किं चित्सामेपि भावानां ननुव्यावृत्तरूपता द्र
ष्यतेन्यविशेषोपि तत्साम्यादेकदेशात सर्वसाम्यं नयुक्तं तद्वैकत्वं जगतो भावित उ
च्यते लिंगतः संति धर्म्मेस्यप्रधारितः विशिष्टास्तत्रसामर्थ्याद्धुभयोरवधारिताः सार राम:
ष्यं प्रापकं तत्र विद्यमानं प्रधार्यते नव्याप्तिसर्वसाम्यं परत्वापोइत्युपपद्यते विशेषः क २५
र्मणोदृष्टः कृत एकत्वसंगतिः सर्वसाम्ये सपुष्टोनयस्त एवैकभावतः सपक्षःसाध

यस्याध्यलिंगस्य कलेशतः सरक्त व्यक्तत्वं तस्य सिद्ध्यर्थं मनोधर्म्मान्स्तु हीष्यति दर्श
नाद्य इत्यस्ते च यथा यथा दर्शपूर्णमास धर्म्मा एव विज्ञनि प्रभवंति सावित्री प्रायणीय
मध्यमाग्निके मर्मपित्रियां च प्रक्रम्योच्यते तस्य प्रयाते प्रताप्यमाने प्रअयस्य प्रायणीयंति
र्वपतितस्य हविश्रृतावाचं विसृजते सतत एव प्रावर्ग्यं बयजुर्हरती सादिष्यदार्थ जाता।
निप्रततैतान्यनु घृततस्य दार्थ्यजातं वो गाणनाग्निकस्तं बयजुर्हरती सादियदार्थ्यजा
तानि प्रानततान्यनु घततृस्य दार्थ्य जातं वी गाणानाग्निकस्तं ब घजुर्हरण्णेव सव यज्ञो य
वीतं विधीयते तथाप्यश्येत घृतैत स्यप्तो हातो हारस्य स्तन्तपविश्यति तत्र यविश्य प्रसो
तीत्याद्यप्राविशेषविधिवाक्ये प्रान्तं तमनुष्टत्तं दर्शयति तेनाव गम्पत्त सर्वे विज्ञ ति
श्वेषामेव धर्म्माणामचभ्य इति तत्तु पतिमात्रे दर्शपूर्णमास धर्म्माः प्रसस्य श्रुतिपरिप्रा
पिता इतिव्यर्थस्तदर्थमधिकरणारंतप्रयासः तथावाज्यभागादिखोडशकमेणवे
नसंपाद्योज्यातं तेतेन यज्ञेन यां कामयते देवतां तां यजति यस्पैह विर्भवति तामनेन
यज्ञेन यजतीति उक्तेःप्रधानहविः संबंधिनीरवगाप्रानिस्विकफलसिध्यर्थंयदि
ज्यतनत दापूर्वसाकल्यं षोडशभिर्मातिभिः कर्त्तव्यं तच्च दार्शयोर्षोमासिकमेव प्राप्त

च०श्री० तदेषानुदेवतादर्शपूर्णमासयोः संप्रदाय्याध्यात्मभिसारिणादेवेष्वात्मानमधिकृत्य
२६ दर्शपौर्णमासिकीं संपत्तिमभिधायपरसमनंतरमेवोक्तं चादर्शपूर्णमासांगयज्ञेनोपकु
र्यादित्युक्तिप्रयोगइतिप्रतीयते ननु यां कामयते देवतामितीष्यमाणदेवतेज्योपकाराश्रू
26 यते तथापिप्रवृत्तिदेवं विशिष्टं प्रतीमो बाधनाय प्रकरणस्य ससमेवमपिवाक्यं बा
धतेवप्रकरणं किंतदितिचेत् उच्यते अग्न्यादिवहवोऽव्यक्तप्रवाहियंतेऽप्रवहियंतद्
स्वाकायोद्दाहारावनयोर्द्रव्यायेष्वयोच्यमानौ वैदंतानामेवयुज्येत नहिआत्मानःसुरतो
संभवतः अनयोर्द्रव्यत्वात्तयोः स्वकालेतस्मादत्यन्तश्रुतत्वान्नन्यायावसरइतिसाम
र्थ्यादिनाहेतुनानान्विनिर्णयावकाशः उच्यते एतद्वचनपर्यालोचनेनावश्यमारंभणी
यं सामान्यधर्मविशेषधर्मातिदेशकमधिकरणं यदिहिप्रदर्शितिश्रुत्यनुसारेणास
र्व्यते तर्हिविदंतोपदार्थेषोऽस्यकं विहायान्यस्यपरिसंख्यातव्यं भवेत् ननुभनभविष्य राम:
न्यन्यपरिसंख्यार्थ्याशिषश्चाच्छिमस्यसयं दृष्टार्थसंनिपत्योपकारकयोगत्वं नचारादुप २६
कारिणिसामिधेन्यनुवचनाघारादीनिअदृष्टार्थानिप्रभुवं न्याक्षेपकाभावात्तेषां ए
वं चनदृष्टमधर्मप्रकर्तव्येतिदेशोऽयदि विशिष्टपरिशिष्टरूपाणां क्रियेननत्तदेर्थे तथायपरिसं

ख्यानं स्यात्तेनोभयप्राप्त्यर्थं सामान्यरूपेण साधारणमधिकरणमारब्धं अथावाप्त्र
तेः प्राबल्यात्सपरिसंख्याभावेपि प्रतिपदनिर्दिष्टाः प्राप्नुयात्तथा वाति गोवत्सं स्यात्स्मातिप
दोक्तं चेन वाचनिकत्वे कृतत्वेनानुग्रहबलत्वेन विकल्पात्मका भवेत् तस्मादारभ्याम एवेदम
धिकरणं अपराव्याख्या दर्शपूर्णमासधर्मो दृष्टिपशुषु सामर्थ्यात् दर्शपूर्णमासप्र
कृतेन यागषट्कमभिधीयते न सांगं कर्मेति तथा सति तदतिरिक्तधर्माभावाद्याघात एव
स्यादतः प्रधानपर एवं तेषां प्रधानाधर्मा आरादुपकारका आघारादयस्तेप्यविन्नति पुन
वंतिकृत एतत् श्रुतिवाक्यसामर्थ्यात् येन पंचेमे पुरुषे प्राणास्तेन वत्तुर्भ्यात एव पंचप्र
याजा आज्यसुषी आसभागाद्वयमेवाघाराः स्विष्टकृत्त्री यिदिशश्चानि तस्य त्रयोनुया
जा होत्रा बाहूदृष्टा वृत्तेत एव चत्वारः पत्नीसंयाजास्त्रयमेव प्राशित्रइडेत्यादिना षोडशाहुति
रूपं षोडशकलात्मकं यजमान नु कर्म्याहुतावाणेनाअन याहार्यो आहुतयो भवंति आ
न्यानेव हवींषि प्रचाहियंते षव हियंते इत्यपाहरणायाहरणसामर्थ्याद्दिश्वन्ति वि
षयं विधानमिदमवगम्यते अन्येषां हविषामुपाहरणं अनुष्ठानार्थं विन्नयंतरारं
मे पुनायाहरणं पूर्वस्मामं नुकस्योपहरणं षोडशात्मकानामाहुतीनामानये इत्यरः

च॰श्री॰ ननुयेपौर्णमासेनुष्ठितानाममावास्यायामेवंसंभवस्समावास्यानुष्ठितानांपौर्णमास
२७ इतिकथंविज्ञतिपरतानेतरेकत्यागचाद्दर्शपूर्णमासयोरेकैकोस्तिकालभेदः इत्थमं
गप्राप्यकोनत्राव्दः दर्शपूर्णमासयोराचेहवींष्यपवाहियंतइतिसिध्यतिपचन्यमह
लंनहिनुनिनिर्दिष्टार्थमतएवोच्यतेनितेनयज्ञेनयांकामयतेरेवतांतीयजतिपयि
27 हविर्भवतीतियज्ञदेशेः सर्वविषयत्वेनेष्टाविषयदेवतापूजनमनेनोच्यमानमनि
यतंविज्ञतिविषयमवधार्यात नन्नुवचनसामर्थ्यात्प्राप्यमाणाधर्मायावद्वचनमे
वप्राप्स्यंतिनसंतिनयन्योपकारास्तेनसाकांक्षत्वंनरैवायतितंनैवंतेपिप्राप्स्यंतिनु
तश्चसामर्थ्यात्सर्वेषांप्रधानानामंगानांवतानिवप्रधानान्यंगानिचयेनायनोपका
रकेणविनानसिध्यति तत्रदार्ष्टिपंतितनयदूषणत्वेनोपयस्तंसाकांक्षत्वंतरेव
संनियन्योपपकारकंप्रापणसामर्थ्यात् तेनसामर्थ्यादेवसर्वेषांदर्शपूर्णमासधर्मा
णांविज्ञतिषुगतिः नचैवमवशिष्टादुपकारकस्यप्रणीताप्रणयनादेः कथंप्राप्ति राम:
र्विशेषग्रहणंहिशेषस्याष्टत्तियरंभवति नैषदोषः वचनसामर्थ्याद्धैवैतपामाविष्वा २७
प्तिरस्तिहिप्रवर्ग्यावचनंतदाहयंस्मरणीताः प्रणयंतियज्ञेयंकस्माद्धिसारियजिमा

त्रेप्रणीता भवंतीति सामर्थ्यात्सिद्ध्यति तेनैवं जातीयकमपि सर्वं दार्शपौर्णमासिकं
भविष्यति दर्शनाच्च यच्च कर्म्मशब्दः इत्यस्यैतावस्थं यजति स्वरूपं तत्तद्यजतिश्च यज्ञः
स्यादिति निरूप्यते अपिच पश्यामस्तस्मादन्यपदार्थादुपकारकं दर्शयति सहैष हविर्यज्ञ
विधो यस्मिन्नृतमुपनयति यस्मिन्नयं प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रं विमुक्तमात्रकमयती
ति तं न दर्शपूर्णमासधर्माद्दृष्टिपमुष्मिति साधूक्तं विश्वेदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु वच
नप्रवृत्तिभ्यां एवं सामर्थ्यात्सर्वत्र दर्शपूर्णमासधर्म्मप्राप्तोक्त विदपवाद आरभ्यति
चातुर्मास्येषु विश्वेदेवधर्मा भवन्ति चातुर्मास्यग्रहः पर्वत्रयोरुः प्रणयोपरिग्रहः नस
न्यत्रतो विश्वेदेवमास्ति यतस्तत्र धर्मा अतिदिश्येरन् तेन प्रथमपर्वणो धर्मास्त्रिषु भ
वंतीति यदुक्तं भवति तदेव मुच्यते कुत एतत्वचन प्रवृत्तिभ्यां वचनात्प्रवृत्तेश्चैव वचनं
हि न च प्रयाजं नवति नवानूयाजं त्रीणि समिष्टयजूꣳषि भवंत्यग्न्यैतान्येव पंच हवी
ꣳषि भवंतीति सर्वमिदं वचनाद्विश्वेदेविकं प्राप्यते अथैतान्येव पंच हवीꣳषीति व
रुणप्रघासेष्वथ्यासाद्य हवीꣳष्यग्निं मंथंतीति च नवभिः प्रयाजैश्चरतो नवभिरनुया
जैस्त्रीणि समिष्टयजूꣳषि जुहोतीति न चोत्तरवेदिष्टषदाज्ये विश्वदेवे विधेत येन सा

चम्रो· कमेधितततः प्राप्येतत्तिना प्राप्तयोरेवतयोर्विधानं प्रवृत्तिः प्राप्तिप्राप्तिश्च निषेधेना
२८ वगम्यते न यथा शुनासीरीयेतस्याष्टन्नोपविरं कुत्तरवेदिंनग हृं तिष्टपशौसंनमंथ्यं
यग्निंपंचप्रयाजाभवंतित्रयोहृयाजाराकृ ८० समिष्टयजुरिति अग्निंपंथ्यननिषि
धः प्राप्तिपूर्वक प्राप्तिश्च वैश्वदेव धर्मत्वेन चैवमुत्तरावरुणप्रघासेरस्याविशिष्टासत्यं
स्यादेवंयदिपूर्वत्र विहितास्तान्नत्वग्निवरुणप्रघास सत्यं तत्रापि वैश्वदेवादेव
धर्माणां प्राप्तिर्वचवचनान्तराभावान्नित्यानुवादएव हवरुणप्रघासादेवचनात्कृवि
ष्यति भत्रापि एतान्येवैन्येवन्यते देवं कारण्यी वैश्व देविकान्यवगम्यंते तदुत्तरयोर
पिपर्वेलोरविंतत्तिंप्रत्यभिज्ञायमानं विश्वदेविकमेवसर्वत्रप्रापितमितिगम्यत्ते त
ना स्योपादेशिक धर्माभावान्नान्ये स्येधर्मदानसामर्थ्येन चनि दशोलाघवेन धर्मो
पंप्रत्यग्निंप्रयोजनस्तदत्रोपदेशात एव स्त्रकारेण स्तुतितो धर्माः प्राप्यं तेन चनदृति एमः
रिक्तावैश्वदेवे धर्माः संतियेतिदेशतः प्राप्यंतेन च प्राकृतानामिदं प्रापणम पवादरू २८
पवादस्यतस्मान्निर्विषयप्रयोजनमिदमधिकरणनारंभणीयमिसूत्रतसंत्य
न्येपित्रधावर्हिरादिकावहहवीयदर्थमतिदेशाः ननुवचनादिन्यपदेशायरतानचव

हिराघकृत्तरक्षूत्वतकथंप्राप्स्यति सत्यंपंचहवींषिवैश्वदेविकीनिनइष्मकाणियत्र
यत्रगमिष्यंतितत्रतत्रस्वधर्मैः स्वसामर्थ्यजनन पाक्षिकैःसहगमिष्यंति ननाहत्वा
सः परिधानबर्हिःप्रस्तरणाग्निमंथननवप्रयाजानुया। तत्रिसमिष्टयजुषांसर्वेपर्वस्वनुवृत्ति
भविष्यति नचैवंनकश्चिद्वैश्वदेवधर्मोप्राप्तोस्मियोतिदेशमपेक्षेतप्राप्तये नुष्ठनुपतोध
र्मरणीसामर्थ्योप्राप्तिस्तेषांसामर्थ्यावृत्तामेवाति देशात्प्राप्तिर्भविष्यति ननुप्रत्यप
र्ववचनमेवैतेषांप्रापकंयत्रवचनंप्रापकंतत्रोपदेशएवनातिदेशः नचैत्तस्माएवात्रां
कायानिराकरणायोक्तवचनस्योपमतिदेशइतितेन वैश्वदेवेसवाआग्नेयदर्श्या
दिव्यक्तरूपाणांयागानामतिदेशोवरुणप्रघासादैत्तुएतान्येवतिपरामर्शकेनतच्छुद्धे
नाभिन्नामामनुस्रवणे तानिचहुतानीतितद्रूपाणीतिप्रतीयतेयदिविधानंस्यात्तर्हि
वैश्वदेवकल्पानिवाक्यानिस्युः पुरुषावयवकल्पनेनोपासनायामेकादशेवरुणप्रघा
सदैनसप्यानियंवहवींषिसमायीनीसक्ष्यते संमुख्यान्यप्रेरितान्याययंतान्येवंशीला
निसमायीनिफलानुदेशात्नः प्रवृत्तिशीलमिप्यतिरदेशएवस्फुटः तस्मात्साधूक्तंवचन
प्रवृत्तिभ्यांचैश्वदेविकाधर्माःपर्वस्विति अथप्रतिपर्वविधानामवामवासुकादोषद

व.श्री. तिचेन उच्यते बर्हिर्विशेषेष्वव्रजयोधर्मान प्राप्नुवंति तथा वैश्वदेव एवोपदेशात पर्वा
तयह विषां चापूर्वचेत्तत्र धर्म्मविधानाभावात्पापकालाभावादतिदेशणभावेप्रवृत्तौर्वै
२९ पीतत्तस्मात् वचनेनातिदेशोयं धर्म्मो आपयितुं ततः यथा बर्हिरादीनां नोत्तरत्रोप
देशनं वचनादतिदेशोयं नाक्षेषो वचनं कुर्वित् एवं तत्र तथाप्येषो धर्मिणमतिदे
शनं वचनात्क्रियमाणोनुधर्माणां प्राप्नोहवं भवत् विना तेनैः समर्थास्ते फलं साध
29 यितुं स्वयं गन्तुं नो वैश्वदेवी न गच्छेति सह धर्म्मकैः सर्वत्र वचनांतो वस्त्राथंतउ
पदेशात: विश्वदेविकत्वाभिन्ना अप्रपूर्वाः प्रतिपर्वंतु ब्राह्मणावत्पूर्वधर्म्मयोगोन
नवधर्म्मे परस्परणं अतोनेषां प्रवृत्तिः स्यादत्तरत्र कथं चनानस्यादशेति दृष्टेश्चेत्कि
यन्नसायुनानतः सोमाच्चावभृथे सोमप्रतिषेधात् अवभृथे सर्वत्र सौमिकादव
भृथाद्धर्माः प्रवर्तंत तदान्तद्योस्यवहरेत् तस्मादवभृथदृति प्रधानमप्यवहरणं
शेषं धर्म्मे जातं तदुपकारकं सर्वावयवेषु सोमाल्हवति ऋतः चतुर्द्धाह्वानप्रवृत्तिभ्यां राम:
वचनं तावदवभृथशब्देनाभिधानं यद्यपि प्रधानपरं नेवास्य श्रुत्यादर्शिता तथापि तत्सेवी २९
गयुक्तमन्त्रानेनाभिधीयन्ति सर्वत्र नामधेयानीत सत्वात् ततश्चान्यत्रापि यत्रापं प्रयुज

ते तत्र तद्धर्मके तस्मिन्निति निर्वचनादेव धर्मो भविष्यंति प्रवृत्तिरपि सामप्रतिषेधादस्ति
सामात्त्रिति गम्यते तत्र साम गीयत इति प्रासं हि साम नाम सामान्यात् यथा सिंहशब्दो
देवदत्ते प्रयुज्यमानः शौर्यादिनिमित्तकः तद्वदेवाभ्यस्तशब्दोपि धर्मोवबोधक इति अवबु
द्धसामप्राप्तिः प्रतिषिध्यते ननु धर्वेदेवं यद्यपं शाख्लीयरूढ्यापि समुदायपरः स्याद्
यंत्रयोगात्प्रधानसाधनद्रव्यसंस्कारे प्रतिपत्तिकर्मणि वर्त्तेत न यथा सोमस्य प्रधा
नद्रव्यस्य रसनिष्पत्तेः शेषभावनासाधनीभूतस्यावनीचैर्नरणं प्रतिपत्तिरेवम-
स्यः न वाख्यातशब्देन यजतेतिवत्पूर्वापरीभूतभाववाचकेन सांगाभिधायक
स्तत्र तत्र गच्छत्यात्मवाच्यप्रायकः स्यात् तान्यथा वरुणप्रघासेष्वपि य समारभ्य याव
पदेशात्तस्य मुख्यत्वया तत्साधनद्रव्य शेषेणावभृथ्योदृश्यते यथा मूलेर्मासरेणवा
वभृथमभ्यवयंतीति सोत्रामणिप्रधानद्रव्यशेषप्रतिपत्तिरेवं सर्वत्र नामार्थस्य विध
मानत्वाच्छेषसामर्थ्याभावाद्यत्र यावदुक्तं तत्र तावदेव भविष्यति किमित्सोमात्रावभृथ
इति प्रतछवयुक्तिः क्षामकर्षमिश्रमादायावभृथ्यं यंतीति प्रवभृथार्थगमनं प्रकृतीय
सूर्वेमादानमस्याः शाशात्तदेवभृथार्थमवगम्यते अतएव सत्त्रकारो वारुणीनिष्काष

चश्री० एणावभृथमिति उच्यते अवभृथशब्द एवाख्याततुल्यो भावार्थमात्रपरः स इतरस्मि
३०. नाख्यातप्रत्ययेन प्रयोज्यमानां सतिकर्त्तव्यताकं भावार्थं ब्रूते अत एव भरणं कुर्यादि
ति यदाकांक्षोत्पत्तिस्तदायं पूर्ववदितिकर्त्तव्यतायुक्तो भवेद्वतदभिधायकः अत एव सत्त्वका
रेण गुणविभक्तिर्दर्शिता निष्कासेनेति ततो होमो यवभृथवाच्यः पञ्चमासस्यादिनय
नं ततर्थं तत्राप्यवहरणमात्रोपयोगीति तात्रैवावभृथशब्दप्रवृत्तिरितिकोब्रूते नेति
तत्रापि भावि ब्युत्पत्त्यापि वयं प्रयोगादितिनत्येन अणादिकानां रूढिरूपचात्तेन
भावित्वात्तस्मात्कर्मसमुदायवाचकरूढिरयं सर्वावभृथमप्यवैतीति अत एव गु
णप्रधानसमुदायपरत्वान्नो धर्ममात्रातिदेशः ४१ किं तु सांगकर्मणः ततो द्वयो
तरविधानं पुरोडाशानिवर्त्तकमथ्यासे वाहणेय पयस्यायेसामकर्षेमिश्रमादावभृथं
यंत्रवनतत्साधुनरत्वीतरप्रत्याम्नानं नतरत्र पुरोडाशएवावयद्यासः स्त्रितएककपा
लेनावभृथायेति नयातत्र न सामगीयते न सत्र साम गायतनत्सत्र साम्नाकिंचनक्रि राम:
यतस्पत्र हेतुर्वेद्विरागहृतार्थलोपेन साम गानाभावं कथयंती श्रुतिः स्पष्टां विज्ञ निवर्त्तदर्श ३०
यति अर्थलोपाद्धिवृत्तो चाहकमाप्यपदार्थाभावो दृष्टः यदिदंप्रत तोपत्तस्तानाद्ध

हिभूतंसोमद्रव्यशरीरंतद्ग्रहणीयं नचात्रतद्ग्रहणमस्ति सर्वलोपादभावस्तेनसो
मिकाद्यभ्यासविकारः प्रधाननामधेयंयद्योग्यपत्रयादितिश्रुते तत्रतन्त्रोपदिष्टंत
न्त्रिकमर्थमतिदिश्यतं सत्यमेवंभवेद्यदितद्गुणविधिश्चसाध्यतेनन भाविन्यासंहितस्त्रैप
वक्ष्यमाणांगमुख्ययोः समुदायपत्रप्राकृतेनानाम्नासोत्रातिदिश्यत अन्यस्यना
मधेयंयदन्यत्रवेल्पयुज्यते स्वार्थेप्रत्याययापत्तत्रसिद्धोयद्बलवाक्यितः अवभृथमु
पक्रम्यचतुर्थोद्देशोयदुच्यतसर्वंतस्मात्संहिताप्रगृहीन्वान्यत्रयातितत् एवोतिदृष्टाः स
साम्यथावद्वानाभिधास्यति प्रायपिष्यतितत्सर्वंप्राग्वद्धर्मोन्तकेवलात् विध्यदे
शाः प्रधानस्यः सामर्थ्यात्प्रत्याययनगुणान् व्यक्तस्वरूपसामान्यात्तसिद्धमुख्यासि
द्धितः सिद्धंसाध्यभवेन्निवर्तेनधर्मातिदृश्यतं तत्रात्रवचनेनापिधर्मधर्म्यनिर्दिष्टा
नं कर्णवसंयोगेनमंत्रोपदेशात् सर्वस्माद्दुलवघस्मास्त्वतंतदृतिदिश्यतं कर्णोप
दिष्टसामान्यंतयो एवातिदिष्टपतन्त्रप्माजिनंचकपालेवपशोवपिभवेत्ततः मंत्र
प्रदर्शनार्थंचात्रआयन्तिकरिष्यति अन्यस्यतदिहापिसत्यासंत्रप्रासेभिधाय त
थोएवास्यक्रपशोरितस्मातश्रोतापदेशात्नसर्वंप्राप्यतकर्णवत् तद्यथाकर्णेष्वाघा

च श्री० धश्चतद्वाजिनं कयाचिन्नाप्यासनं तथात्र न भवति कुत एतत् मंत्रोपदेशात् यदितद्द
३१ र्थेन तथो एवेति यावन्न प्रापितं स्यात्तर्हि मंत्रोपि प्रापितस्तदा चरक्षसां भागोसीति पुनर
त्रिर्देशनमनर्थकं तनरुथो एवेति शेषो मंत्रमात्रमेवातिदिश्यते अथवा दानमात्रपरो
पंरुथा न दृष्टो यथा कृष्णत्रभागं करोति तथा भागान्तरमप्यकारोरपि कारोति रक्षसां
च तितेन मंत्रस्योपदेशाद्विधानाद्विधानमेवेदं समगयासनस्य नातिदिश्यते न मांत्रणोपा
31 सनमात्रं कार्यं मंत्रोपदेशात तोत्र स्याकर्म्मणोयत्पादृष्टत्वं तयोरत्यप्रमाणोर्थं भाणार्थं
णपारायतः अथवा मंत्रमात्रं स्यात्तयो एवेति साम्यतः सर्वातिदेशेनेत्यर्थे पुनर्मंत्रा
तिर्देशनं प्रदर्शनं किमर्थं च विशेषोपदिनोह्यान व्याच्छन्निर्वोजपमागाभ्यां शेषस्यातिम
त्रोपयो ताया वचनमतं नेस्तित्यर्थे लड्डहार्णांशुने ४ ततोमेत्रयते दैदोपेरुपदेसोयत्र
तर्मणश्चसमंत्रकस्य भागोर्थेन तयो एवेति कीर्त्तनं विशेषो लौकिकमयुक्तचात्
अस्तिज्योतिष्टोमविकारो महाव्रतं तत्र भूपते यो ज्वरावस्त्र कुर्वंति उपगायंतीति वा तथा राम:
वसतीवोग्नहणे कालातिक्रमेउत्कृष्टीमेवारायोपपरियारिति तथा प्राजपरोहघमि ३१
मुपसमाधमय प्रवीरन्तितितयाणोरोहे श्रयोरवामारत्तरस्यादित्तत्रसंशयः किंविदि

केभ्योच्यवमुतमन्त्रानभ्यस्तत्रयोपगानमपिवैदिकंलौकिकंचात यथाग्निरपितत्रहुत किम
त्रयुक्तंवैदिकस्यसाधनस्यसंस्कारायांतदर्थंचात्रसंस्कृतेनसाधनेनभवितव्यमितिसेवंप्रा
सङ्ग्य नविशेषेसंशयेवैदिकंप्राप्तंलौकिकमितितत्रलौकिकामवगाहांकृतः अयु
क्तत्वात् किमिदमयुक्तमिति किंसाध्येनायुक्तमथशब्देनेतिनतावदाद्यः सर्वेषांवैदिका
लौकिकानांसाध्ययोगाविशेषात् अथःशब्देनायुक्तत्वंतदपिन अग्निमुपसमाधाये
त्यादिनाशब्देनैवोपयोगास्यायुक्तत्वात् अथलौकएवनियतयोगाभावोयुक्तत्वंतदपि
न नियतयुक्तत्वात्तत्रापियेनाग्निर्देहनेनैवयुक्तोनकार्यान्तरेणतस्मादयुक्तत्वस्यासिद्ध
त्वान्नलौकिकमिति उच्यते यथाहुर्दृष्टस्यसंस्कारायस्ययस्यप्रयोजिताः ततनतेनेह
युक्तंनद्ययुक्तंशेषमुच्य न सामान्यात्कार्यसंबंधेनयथाग्नीहवस्तुषुविशेषतोनयुक्तत्वं
लौकिकत्ववैदिकाग्निवत् कार्यान्तरस्यसामर्थ्येविद्यमानेपितस्यलिति अविद्यमानत
त्वात्तद्धत्वान्नियतयोगतश्चनचैवंलौकिकेयस्मात्रैकत्वनियमोस्तिहि यथासामर्थ्य
मत्रास्तिप्रवृत्तिःसर्वकार्येष्वतोनायुक्तत्वमस्यातोलौकिकंग्राह्यातदर्थंतत्र नचधिकर
णंनिरंकर्तव्यंयुज्यतेत्रयत्न उक्तमन्येवायुक्तत्वाद्धुतेयुक्तकार्ये विपर्ययावसानंच

प॰श्री॰ पुत्र एव तद्योजितं अस्यापि संज्ञायेप्राप्तिः किमर्थं पुनरुच्यते समाधानं च कार्केणट्टत्तं
२२ प्रकरणस्थितं पूर्वमिदं तु नाद्यप्रवृत्तो यच्छेनं नत्र यत्किंचिदुत्तरं तत्र विशेषो न वक्तव्यं
युक्तिभिः अत्राभिधीयते स्याद्धेतः लभ्यते पुत्रभावस्य तत्स्याद्वेत्तानपितत् प्रवृत्तिः
संनिधानं वा विनियोगे तु कारणं न तत्र तो विशेषो नोगतार्थः पूर्वयुक्तिभिः अत्राभिधीयते स्या
द्धरणे अदायपद्धवः विचारितं तं तु न त्वर्वन्यायोवाक्येनबाध्यते दृश्यते ततः सर्वपूर्वमस्मात्सरं
32 तथा सांगिकमिदं ते यंवाक्यनिर्णये उरो दितं रणयोर्ग्रहणं भावनाद्वाद्ग्रन्त्रमविष्याने अश्रुत्य
वादितिन्यायं वाधिष्यत्यवतः श्रुतिः तत्रापुत्रको म्येयसामान्यायतो भवति अस्मादद्य
तत्रापिसंवादस्ये तु निरुक्तं तं नास्माकं पुनरुक्तः स्याद्यद्वांकापि भवन्मतो भवन्तौ पुनरुक्तिः सुनोक्त
प्रत्यनिवार्यते तेनापि तत्र वक्तव्यमन्यदेवोत्तरं विद्धिविचारणं द्वयोर्यस्माद्विध्याक्षिपतेतः
विधायपरित्यागितैः पुत्रकं वंतदिद्दोदितं ह्ययं विधारणे तस्यात्मापकस्यान्मनो यतः सम
योन्येतते ग्राह्ये अपुत्रकेन तु कोटिग सतस्य ग्रहणे तत्स्याद्विधायं ये विधानिः पुनः विधिशेषः राम: २२
कर्मणि सामर्थ्यादर्शपूर्णमासधर्माः सामान्येन सर्वेविकृतिषु अपि तथा पुत्रे कस्यानेकप्रधान
नविरुद्धधर्मयोगत्राथः तत्रैव प्रकरणे स्ये वकस्याविरुद्धमेव भवितव्यं तत्र समयमतिक्रमे कारणाभावा

दाग्नेयस्यैव धर्म्मो भविष्यति न्यायकल्पविदाग्नेयातिक्रमस्तर्हि नियमकारणाभावादनियम एव प्रा
प्नोति तत्र सामान्यधर्मैरेवाविरुद्धैर्भवितव्यमित्यत उच्यते विधिविशेषः दार्शपौर्णमासिकविधेर्वि
शेषभूतत्वात्तस्य कर्म्मणो सौर्यादिकृतः सौमर्य्यात् विशिष्टरूप एव विधिर्वैकृतो चोदना निराका
ङ्क्षीकर्तुं समर्थो न सामान्यरूपः सामान्यं विशेषणे विना न पर्यवस्यतीति विशेषविधिवाक्यमेवा
तिदेशनीयं तद्रूपे नियमे न नियमो वा कुतस्तत्र कारणादिति नियामकाभावादनियमे प्राप्त उच्यते
एकद्विहविष्परिमाणद्रव्यदेवतागुणसामान्येभ्यो नियमः नियमोऽत्र धर्म्मविशेषप्रकाशकोऽस्मा
तिदेशेन नियमः किं नियामकमित्यत उच्यते एकद्विहविरित्यादि एकसामान्यादेकस्मिन्नेकध
र्म्मो यथा सौर्ये पुरोडाशे आग्नेयधर्म्माः तथा द्वित्वसामान्याद्द्विदेवत्ये ऐन्द्राग्नीषोमीययोराग्ना
वैष्णवमारुत्यादौ तत्र पि विशेषः हविष्परिमाणेन मारुता ऐन्द्राग्नस्याग्नावैष्णवे अग्नीषोमीय
स्य तथा द्रव्यसामान्याद्दध्यपयःपयस्यासान्नाय्यधर्म्माः ये तु द्रव्यस्यैव सामान्याद्धर्म्मा ह्वास
च्युतवदनीवापतन्तरमिवद्व्यहिकां मे धर्म्मप्रापकं न स्वरूपं न तु स्नेहच्छाकादानद्रव्येषु धर्म्मोला
भो विप्रतिपद्द्रतिविप्रतिपद्द्यागेन सर्वे सिध्यन्ति तत्र यजिद्वारेणैवातिदेशात्ततः सुद्रव्ये णैवस्य
मायादृष्ट्मोतिदेशानन्द्रव्याप्तिनानामपि देवतासामान्यादपि विशेषोपगतिः यथा सौम्ये चाग्नीषोमी

यस्यतत्रत्यं प्रत्यक्षमतः स्वसामान्येऽनुष्ठेये विपरीतं प्रतिपत्तिः ननु देवतैकत्वमत्र प्रत्यक्षं न सोमदेवतासामान्या
दनीयधर्म्मा इति संयाजयेदेवमन्यत्रस्यात् नहि द्विसामान्यवचनमनयोरेकं स्यात् द्विदेवत्वाभावात् अ
न्यदेवत्वं यागे तत्र यागे द्विदेवत्वं तस्य द्विकापत्तेर्भवेत् अथ स्यादिमत्र नुक्तं पूर्वं देवैकत्वं निःतस्मात् देव
तादेवतासामान्यं न तु सत्यं कारणमिमायागन्न देवता द्विव किं तु देवतान्तरमेव तन्न यो नैव माहात्म्य अपि
33 ष्ठो वा देवतान्यथा चादिति यदि द्विदेवत्येष्वेव प्रयोगे वर्तीत न समानरूपं इति देवतासामान्येन धर्म्मग्रहणमित्य
हि यत्र द्वयोरन्यस्मिन्नेव प्रवृत्तः सामान्यं तत्राप्यतिदेशे भवितव्यमिति भवितव्यमेव सोमापौष्णमिने
मपि पञ्चमिति तस्य पिष्टो देवतेन सत्त्वमेतीयं भवत् अथ स्यात् पूर्णमासधर्मा इति गृह्यतानेन प्रवृत्तिग
तत्वात्तत्र षष्ठे देवतागतविभागधर्मा इति स्थाणौ विचार्यते न तत्र धर्मातोदवृत्ति वारः सर्व्वं च लोकारणं वि
वार इत्युक्तत्वादेवम् इति । किं च सोऽपि प्रकृतिरेव विचारिता तेन द्विदेवत्यस्य यथा तन्यस्य पक्षावयव
एव देवताभेदयोर्देवतान्तरत्वान्नास्ति व्युहरणमन्यपरत्वं व्याख्येयं नैव दोषः न हि मन्त्रकारस्या
देवतान्तरत्वं प्रतिपादनं नावयवयोर्देवतात्वं अनभीष्टं येन सामान्यं न स्यात् यत्तु देवतान्तरत्वेन त्या
यमामभेदेनैव यागदेवदर्शनं यत्तदन्ये योग्यास्ति स्विक धर्मप्रातिनियतेनैव्यापमाधारणे धनेषद्रूपं
तदैव शुद्धि घनए वपरं प्रत्यरस्य सव्यापत्तत्वं तन्त्रे सुपेप्रतिबंधकमिति यागदेवदेवत्त्वस्वरूपं यद् ३३

र्म्मैकं तत्र न देवसाधारणो येन पैत्सीभवयेवसोमउदाहरणं पत्तुसमुदितयोर्पि उपसंबंधभव्यया
द्रुवते क्व मितित न तत्र स्यान्यथासिद्धत्वात् एकं हि हविर्ह्योमयोः पगपक्षे पंधनी पमिति तीनो नरी पक केन
संबंधेन त्वाउभयो र्युगपत्त्वा मयनिरूपणात् एकत्वमेव यपः नहि त्वत्त्वलक्षणं एकस्मिन्कोटो संबंध
रूपं संभवति येन गत्वतानूयेनप पक्षं त्वं बंधविधानं व्यात्तस्मादुभयोरपि तुल्यं त्वाम्यं गत्वदलक्षणत्वे
दत्तयोरिव साध्येधन भवति वेतद्देवतानरसाम्यं तरसव्य ग्पहत्वेन के वलमपाः स्वभावो नरवाद
भयपशुभावदेवदत्त्वत उभयथापि दवदत्तः सएव अत एव हि देवतो पिनिपमसामर्थ्यादिति परं
वहि देवत्वम्येष्वरन्तिहि देवत्वमारभत्तयतिति हूदेवते अस्योति परमार्थतो हूपोस्त्यत्वयपोदेवता
त्वमेव गमयानो तस्माद्वतिदेवतासामान्यास्तो म्येग्नीषोमीयधर्म्मः पत्तुककेणोक्त मन्येयेआ
ग्नेयधर्मो इति देवतासामान्यं तादक त्वात्वमात्त्वात्दृदाहरणे अत एव हि देवतासामान्येमृत्तोदा
हरणाभावाद्यदेवता विरोधाभावात्तस्यातदपि सूत्रमेन पेक्षा मवकके व्याख्यायां तस्मात्
नैपत्ताभिप्रायेण व्याख्यायां चरितार्थं मन्त्रहूपमिति सैव ज्यायसी समाश्रिता एवं वीषाणुयाज्जो
गीषोमीयधर्म्मप्रवृत्तिः समानेतितदर्थमुच्यते गुणसामान्यादपि धर्म्मप्रवृत्तिशेनस्याव्याग्नीषोमी
मसाम्येव्येसोमवत्तुगुणसाम्याद्धर्म्मप्रवृत्तिः ननु द्रव्यदेवताविरोधे देवतासामान्यं वेन्ति एन नंतर्हि

च० सिद्धमथाग्नेद्रव्यदेवतासामान्यादाग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्म्मत्वं न वात्र विरोधाभावेन वलावलचिंतावसा
३५ रोपेतस्योदाहरणं तरमेवमदृष्टसंतं उच्यते अग्निसावित्रोऽष्टाकपालः तत्र कपालसंख्य
गुणसामान्यादैंद्राग्नविधयो न भवन्ति न त्वाष्ट्रपरिमाणादेकत्वसामान्यादाग्नेयधर्मा एवं न नु नेत
दुदाहरणमनियमतद्गुणत्वेनयाज्ञिकमाग्नेयधर्म्मत्वमपि संभाव्येत न ह्यन्यनैव गतार्थे नैव दोषः
35 प्रत्येयस्यैवोदाहरणं अथवा वैश्वदेवे द्वादशकपाले नैकत्वसामान्यादग्नीषोमीयैंद्राग्नयोरनि
यमे न धर्म्मप्राप्तेः नावैके नापि द्वादशपरिमाणं यनैकस्य धर्मा नियम्येरन् तत्र गुणसामान्यादैंद्राग्न
धर्माणां नियमः स्यात् द्रव्यदेवतावाविरोधद्रव्यस्य समवायात् अथ यत्र देवतासामान्येऽप्य
नान्यच्च द्रव्यसामान्यं तत्र किमनियमो वाध्यानवाप्यन्तरदिति नत्वोभयसामान्यस्य तुल्यत्वादनिय
मे प्राप्ते उच्यते द्रव्यसामान्यदेवतासामान्ययोर्विरोधे द्रव्यस्य सामान्यं ग्राह्यं कुतः प्रवलत्वात्तद्वि
यं समवायादंतरंगत्वात् समवेति द्रव्यं त्यागेन त्यागो हि त्यज्यमानचरुपुरोडाशाद्याश्रितः देवतात्र विप्र
कृष्टा उदाहरणं विषयवाक्यमुदाहरणे सोमरुद्र देवतासामान्यादविरोधे एणाग्नीषोमीयधर्म्मप्राप्ते
द्रव्यसामान्यात्पुरोडाशाग्नीषोमीयधर्मो भवन्ति अथवा तिष्यापौर्णमासे कपाले देवतासामान्याद्रूपां
शुयाजधर्माः प्राप्ता द्रव्यसामान्येन वलीयमाना पुरोडाशधर्मा भवन्ति त्यागः वचनिर्दिष्टः स्या ३५

स्वैवैन्द्रेवाग्नयावसारव्यंकुर्यान्निर्वततेसमानागोषिद्रव्यसंश्रितः देवतोद्वायेमामेणापिमन्त्रेयंस्यागरु
पिणा संबंधनोपकुरुतेतेनसागाद्वृहि स्तुसानिर्लेपोद्रव्यसामान्याद्धिरोधादंतरंगतः नवानित्याहवि
षएकत्वाद्दाग्नेयवैन्द्रवधर्म्मप्राप्तिरग्नि किमधिकं देवतासामान्यानंननावुदाहरणमिदं देवतासामान्या
भावान् अतएवैकत्वद्रव्यसामान्ययोरेवविरोधइतिव्यर्थं देवताग्रहणं उच्यते भवोदवयादिननावदृ
ष्टेण: अस्तित्वाद्देवतासामान्यतत आग्नेयादेकत्वाद्र पांशुवादिस्तद्द्रव्यसामान्येनवाध्यतेयदि
त्यकत्वमेवधर्म्ममापकं तर्हिप्रयमातिक्रमेकारणभावादाग्नेयस्यैवधर्माः प्राप्ताएवेतिनद्रव्यसा
मान्यविरोधः अथपुनर्देवतासामान्येनैकत्वविरोधेणोपांशुयाजधर्मेषुप्राप्यमाणेषुद्रव्यसामान्या
द्वाधउच्यमानेविपर्यासःस्यात् अथवापूर्वमेवोदाहरणंयुक्तं आग्नावैष्णवेहि द्विदेवत्यद्रव्यपरिमाण
स्याग्नीषोमीयधर्माः प्राप्नुवंतउभयोरविशेषेणप्राप्नुवंति तथासौम्यदेवतासामान्यादप्ये
वं तत्रपार्श्विकायउपांशुयाजधर्म्माः प्राप्ताभवेयायावत्तेनद्रव्यसामान्येनेतिसर्वमनवद्यं आमि
क्षायामुभयोः द्रव्यदेवतयोरादिनाद्रव्यसामान्याद्धर्म्मप्रवृत्तिरुक्तासाचदेवतासामान्यात्तुवलीय
सीत्युक्तं तत्रचाउमोस्मैग्वेग्वदेव्याभिक्षास्तितस्यसंदेहः किमुभयधर्मोउतान्यतरस्यतत्रापिकिं
ध्रः पयसोवाकिंनावघुक्तंसत्त्वणोपहृतः अभिक्षायांपयस्यायामुभायार्द्दियिपपसोर्द्दम्मोभवति

उ॰ त्व॰ तन्निवृत्ता धर्मा हि पयसस्यापीनिवृत्ति निष्पत्ति र्मतः दधि पयसोः गुणतोस्मृगुणा योगाभर्मांप पसोजन
यतः अतएव यो भाभ्योजन्यमानत्वात् उभयमन्तनि त्वाकारणात्तु रूपं कार्ये मिस्कम यथ्यम्मंग्रामवाह
नैकयोरनानन्नैतदेवमुभयोर्विकारः किं त्वकम्यैवएकं हि पयसस्याद्रव्यं विधीय ततस्माद्द्रव्यद्वे वीभवती
ति न वैकमनेक धर्मानपहन्ते एकस्य धर्म्मे द्रव्यमेवत्रुमि द्विरपरविरयेकामविङ्गः अयालिङ्गायाधाने
35 न कार्यमितिग्रयाग्रानर्थकत्वं न चैव हितदा निष्टोपजनकस्यात् विधिस्तकद्रव्या श्रितएकास्येवसंस्का
रात् एक द्रव्यत्वनरस्य दधि पयसोर्द्धर्म्मभेदवितव्यं तत्र दधः संघातात् दध्नो धर्मैर्भवितव्यं उक्तः सं
घातात् संघातो हि पयस्याद्रव्यमेव पवानीघनीभावो दध्यपि च तत् द्रव्यमिति कथिनत्वसामा
न्याद् धर्मो भवति प्रतनावपितत्संस्कारैः कठिनद्रव्यं संसंकृतमत्रापि दधिसंयोगात् कठिनतामा
पत्नार्दधिवृद्धिर्वि पयपवृंमा धारदधिसांस्कारात् नैवाग्यत्नकरतिते रवभवितव्य पयसस्तद्भावात् मूर्त्तेण
मुणान्तोपिवाग्राघः पत्न्यांनरोपारोनादयोद्रास्थः पयसो वा धर्मो न वंति उक्तः तद्भावात् तस्य प
यसो भावविकारघ्रस्मात्पयसो भाद्रसन्नेवान् ननु तद्भावो दधः पय विशिष्टः नसंस्कारकत्वेन पयसेव
सानात नस्साः पयसो घनीभावमुत्कं दधीत्वाम्ल गुणमात्रा हि सवधकठिनव जनकं तद्य पयस्तए
व स्वरूपं तद्धः विनापितेनाम्लमात्रयोगदुत्पत्तेः अयथा भावः स्वरूपं तत्र रसतात्साम्यमुष्यातपः ३५

सनादात्म्यंमाधुर्येपयसस्तद्धिप्तायामयस्तीतियएवामिक्षेतितस्यैवधर्माभवन्ति पक्षेसांनाय्य
स्यतदुक्तापक्षासामभ्यातिक्षाःपक्षेत्तरद्धिपयसोरिति विरोधोवाधर्मोपिदूरावपद्धेमारणादिनापशुद्रा
व्यआमिक्षावत्ससाधनेकर्म्मणिपशुक्तः नहिसांनाय्यधर्माः पशुद्रव्येसंपादयितुंशक्यंतेनाकर्मोणिकर्मा
णानिसंपादयितुंशक्यन्ते तेनसांनाय्यसाध्यकर्म्मधर्म्माः पशुसाध्येकर्म्मणिभवन्तिकुतः तद्रुक्तमिति
समनंतरमुक्तहेतोःपरामर्शः द्रव्यदेवताविरोधेद्रव्यस्यसमवायादिति नतुक्तयेसाध्यसंगतिः पक्षेसां
नाय्यधर्माभवन्तिद्रव्यदेवताविरोधेसतिपशोसमवायाद्द्रव्यस्यसामान्यंवलवपतएवंसंगतिरितिवाक्यं
कथंद्रव्यदेवताविरोधइतिचेदुच्यते अग्नीषोमदेवतासामान्यंपशुदेवतायामस्तितेनपशोरग्नीषोमस्ति
धर्म्माएवप्राप्नुवन्ति परंचतोद्रव्यस्ययज्यमानात्वेनपशुतोसमवायः नादात्म्यमस्तितनीतरंगवाक्यंसां
नाय्यवघातधर्माभवन्ति ननुकथंपशुसांनाय्ययोः समानद्रव्यत्वंविरुद्धस्वभावत्वात्कठिनंहिमांसंद्रवद्र
व्यंचसांनाय्यं अथपयःपयसाप्यायनंतद्वद्रवत्वापिभविष्यतीतिचेत्तत्रापयसोप्यायनकारणत्वेपयावद्ध
दृष्टं का अत्रतुसांनाय्यपक्षेपशोःकारणत्वाभावात् अनेनवपासांनाय्यवृद्धिर्द्दृष्टाभा अथपयसःपयसेकारणं
प्राणिनांयथाइतितत्रपिमांसंनस्समानंभविष्यतीतिमतंनहिपयप्रियस्यादिनीमत्तानिसर्वद्रव्यसमानानीति
तस्लवांसमाननानैवदोषः सांनाय्येपशुपतरानिदेशाविवक्षमेहेतुश्चेनसामान्यंव्यपदिशतिकालानंतरंमे

स्यादि अथवा गर्भोत्पत्तेरेव रसधातुर्जीवोपेतउपचयं महत्त्वाख्यमहत्त्वादिभिः पयःपयसि शक्तिरूपविशेषो
३६ पीपतो गर्भो धानसमयानंतरं मातृधातुरसाप्यायो रूपएव गर्भे पोषयति तत्र पयोवयवास्थपरे
वनुगता मांसपयसोः समानद्रव्यवृद्धिजनकाः आग्नेयाप्यापि गोवांस्युक्तपरत्वत्पयस्युपपयसोः पूर्वम
सेदास्त्यगर्भ तमपि समानद्रव्यं पयोमेकमांस्यफलमवयवमुख्ये पिष्टस्य मांसंतद्व्यीनरवृद्धिजनकं तस्मा
दस्ति पयःसु मीनाप्यो द्रव्यसामान्यं स्तनभवितव्यं तत्र मांसनाप्यधर्मोदेवतासामान्यवधन माप्यश्चित्त
36 स्तुतेषु प्राप्यश्चित्तमपि मांसनाप्येन तुल्यं स्यात याद्विपत्वस्वस्व मांसनाप्यो खावां नामपि मंत्रेयो ना
ते समानं हिमाप्यश्चित्तं समानमुपपातं गमयति तत्र विनाशकारकसामान्ये समानं भवति तत्र हारपरत्व
स्ते मांसनाप्योरवेवसमे कत्त्वमांसस्य सर्वत्र मांसनाप्यो स्तुल्यत्वे स्यात् तस्मात्सर्वद्रव्य मांसनाप्य द्रव्यपोस
ल्पत्वात्स्मांसनाप्य धर्मोः पृथक्त्वे भवंति तच्चेतरकर्मण्यदर्शनपरत्वे तन्मात्वात् तं तद्रव्यं वमनं स्वरूपं पदिरवे
वं स्तन्यकारस्याभिमतं स्यात् हि दर्शनाचेसवरूपत् श्रुतिश्चाड्वा वितामायश्चलमंवांधिनीचतेनवोस्या
दर्शनकुशलं विश्वा नाहेपेदर्शनमयपातुं नपरिहर्तं द्रव्याप्यभाव्यचास्मनरूक्षन द्रतिपदकं तद्दर्शन
वाधकमेवानुन विमर्शनानामपि समानमहाप्याहु स्वादिववनादस्ति सर्वं तथ्यनादेशो विहितं पाद्वि ३६
भित्त्वविशेषमुच्छिष्य विधीयते तत्रैकमायश्चित्तविधानमेव समानत्वगमकं अथवेदमवसमानत्वंमक

घतेपत्नापच्छिन्नैकत्वेनसमानत्वं पयसः कालानितनये धर्मोऽनुग्रहेभ्यः एवमेकद्रव्यस्यैकद्रव्यमन्त
तिपादनादनियमेऽस्मः पयसोवा धर्म्मस्माग्नेर्मधानः सामान्यादध एवन्नामेर्यं यमो नियम्यतेप
यसएवधर्मोनदध्नः कालारानंतयोत् धर्मोनुग्रहासमानत्वात् कालस्यतावत्समानत्वं सद्यः पाकत्वंवि
नाशेणावच्छिन्नस्याल्पकालेनापिनेनस्वरूपावच्छेव कालसमानता विनाशकालसमानोऽस्त्यनिकालस
मानतावाकथमुत्पन्निकालसमानतेतिचेत् सुनेरितिकृतः येनोत्पन्नेनस्माद्यदयोत्कारेनोधत्तेयपयोध
त्तदृतिरेनोधारणंगभेमादुर्भावः तदावपयसउत्पन्नेद्वारेणत्राव्हिन्नोव्यते आनंतर्यमव्यवधानंवपन्नोः
पयसश्चपन्नोर्जातेगोरनापाश्चाव्यवधानेनोस्त्यन्ति : पयसः दध्नस्तुपयोव्यवधानत अथवाव्रतंकश्चि
तंनिवृत्तीप्राप्तिवंलोकेचेज्यमानंस्वादिन्नामेसमेवानंतरमपि केव्यपदिश्यते अथवामुख्यारनंत
रः प्रतिनिधिर्भवतिप्रतिनिविश्वसमानमांसमतिनिधानंपयसाच्चकादेप्रसिद्धंशास्त्रव्यवहारान
नानंतर्यतः सामान्यास्यपयसोधर्मः धर्मैरनुग्रहोधर्मोऽनुग्रहः प्रधानानुग्रहार्थेहिधर्माःक्रियं
तेपत्रिपधानंवयावदाकाल्हितेर्वद्धुमिर्ह्याम्नोयोज्यते नावदतिग्रणप्यपूर्वोस्सेत्रिद्वारेणफलम्भस
हतुलाधयति तेनधर्मैःशास्त्रमतिपत्तैरनुग्रहीनत्वं प्रधानमितिपयसोधर्मोऽप्रमाणेतस्यात्माणमा
सादनश्रोत्तुणादीनिसंस्कार्यऽव्याप्रपदूरेणप्रधानेतित्रापेजनयति अथवाधर्मोणामनुग्रहो

धर्मोनुग्रहोधर्मोस्तीति द्विवचनकारणतः सकलाः प्राणाः प्रधानेनागृह्यमाणा निवर्त्तन्ते तेनेन यद्दिग्रहण
३२ नेन संबध्यं तेन हि न नुगृहीता भवन्ति दृष्टो न धर्मोनंतरसामान्यात्स्तैव पिप्रामादः अः पपसद्भ्यानम
पसो ग्रहवध्ये नवहू नामनुग्रहः स्यात् अथवा पयसो धर्मो भवंतीकुतः कालानेन पोव उत्पत्ति
कारणादेः धर्म्मसामान्यात् माधुर्यलक्षणविनाविना नुमद्वृपाकघृष्यादिभाव धिकादिधर्म्मैः सामान्यात् अनुग्र
हा ग्रु आनुगत्यते हि पयसामासंपद्भूलकं सादिवापयसा प्रयमंन पाप्यातेन नस्योत्तरगवद्वपोर्दृपि
37 मीसपुष्टिर्भवतितनेपयसानुगत्यमासीर्मासंपयसः समावृतीत्तापयतोमतोपि पयसएव धर्मोः म
र्तेनपक्षोअयेलोपात्स्मिकादिपक्षोलु मंकिंमुच्यत भवचेम पयो धर्मोदधोवाकतमेवत्रेनोमोत्तणं
पयनुपात्राणां साधनं स्यात्कुर्यं च न नवाभ्यंमाममेन हि सामान्यादृति दृष्टान्तात् अयो सास्थूलमंत्रार्थेन
वाच्यमुपदेशान: लाघवादेवन शिद्धि लाघवामातिदेशानं तदनवयुज्यतेकर्त्तृपिधनाहो संपयया द
हास्मिविपरीतमस्तनत्रपेणम्मवृनें वृद्धधाश्केत्रामाछापपक्षेन्यापोपद्वहणंउच्यतेवद्वहणंस्याद
तिदृष्टान्तदृष्ट्विह संभ्यत्रग्रहवोधर्मोगोरवनहिधानतः अधिश्रयणमादानेमालंभोतौस्थूलपोः छ
ल्यांवश्रयणमत्रोपिश्रितोमहणेतथा पात्राणां प्रोक्षणं नहूसादनंनान्यथाभवत् अपदानिक
मेवात्रपूर्णिमाधर्म्मपोजनं गोरवांपांचानस्थूलस्यप्रोक्षणं सादनंभावन् छागपक्षेरमावन्द्रवीति ३२

मासत्वं न तत् कार्यमाश्रित्य सांनाय्यं धर्मो यमतिरश्चीन सघत्वं कालात् इति । एवं च पयसः सद्यो धर्म
कं वा कालस्य साल्ये एवार्थः पयसोऽपि सद्यस्त्वं स्यादिति नवश्रुते द्व्यहकालः अनुवादः पूर्वस्येति वा
सवादरीत्वमपि पौर्णमासीवदर्शस्याह नु नैव यो धर्मो येन पयसः सद्यस्त्वं किंतु सर्वे विज्ञातिस मासवदेव पौर्णमा
मपूर्वस्य दर्शपूर्णमासधर्मत्वेन प्राप्तस्यानुवादः तत्र दर्शमासानि यतं द्व्यहकालत्वं तस्य यो यागस्यापि
साधारणत्वं नवनीतसमानं मतदनुवादस्यासत्व स्यात् योऽद्वेह कालनियमाय वा सद्यस्त्वमेव अथवा स
द्यस्त्वं कालात् नास्ति इदानीं विनिष्कालश्रीयते किं प्रकृति वदनियतं द्व्यहकालत्वं सद्यस्त्वं वा तत्रानियमेन
न्यतरत्प्राप्नोति किं वा द्व्यहकालत्वमेवाभावात् धर्मत्वम अस्ति हि पौर्णमासे प्राप्तिकं सद्यस्त्वं सद्य
वा मानविति यद्यपि सामान्येन दर्शपूर्णमासानि दर्शामावास्यापि पौर्णमासस्य मायस्यात्मयं मो पौर्णमा
सधर्मो नादरे तत्रानेकाकांक्षस्य न गच्छतीति प्राप्तिकं वततः सद्यस्त्वमपि गच्छतीति प्राप्ते के मासउच्य
त सद्यस्त्वमेव कालात सोमैनेऽकलः यद्यपि सामान्याति दिष्टो दर्शपूर्णमास धर्माणां न प्राप्ति न कालोऽति
दिश्यते यतः सकल धर्मफल संबंधं कर्म यथा काल संबंधं क्रियते कालसंबंधात्यागे यागेः पूर्णत्व
न निराकांक्षीभावात्का लसंबंधकं एवाक्रम गच्छतीत्युक्त काल चेनांगानां प्रधानकालतान्यायेन
सद्यः कालत्वं प्राप्नोति अनुवादः पूर्वस्येति वास्य वादरीत्वं स्य प्राप्तनस्य पूर्णस्य अनुवादः अत्र

एनमतिदेशो विशेषधर्मसंबन्धार्थः तेन पूर्वकर्म्मणो यथायेन कालेन संबद्धं तथैव तत्कालसंबद्धमतिदेशरू
३८ पेण वाक्यसंदेहेनानुषज्यते तत्र प्रधानवोदनासंबद्धत्वं प्रतिपत्तिरिति ग्रहकालतापि भवति अथवा सप
क्षंकाशाकृत्स्निः इत्तममतिमीमांसा कात्यायनादिषु विशेषो न किं निमित्तानंतरमेवानुष्ठानं किं वा पौर्णमासादे
रपि परिग्रह इति किं तावत्प्राप्तमस्त्रेणैव पक्ष इस घस्त्वमेवमादिकादाचित्कनिमित्तविशेषविहितानामि
ष्टीनां काशाकृत्स्निमीमांसकृतः निमित्तसंबंधे विशेषणविधानात् निमित्तं च नैमित्तिकमवश्यंभवे
कं विघ्नाभावमलनाविघ्नानंतरं विकृतन्त्रकालीनत्वेतिद्यतीति सघस्त्वमेवमादीनामिष्टीनां
38 मुख्यं अनुवादः पूर्वस्योतिवास्यवादरी पूर्वोदितस्य सामान्यवाक्यविहितस्य पौर्णमास्यमावास्यांत
ह्लाणस्य अनुपश्चात्पूर्वतेनियतं यतः यन्निमित्तविशेषे विहितं कर्म्मतत्सर्वकालसंबद्धमेवं विहितं यत्ने
ष्टित्र्यम्बकं वृत्तिनिमित्तमुपलभ्य परद्विष्यादिवाकस्सर्वत्र पश्चात्कालसंबंधं करोत्येवात्तन पर्वमनीह
एनं न सघस्त्वं रहस्यं उसघ स्वंकाशाकृत्स्निः परस्थासोमेनेत्यादिकाव्यंग्यपौर्णमास्यमावास्योद
शेन सांगं कर्म्म विद्यते नामावास्यापौर्णमासीयो यव छुस्यकर्म्मणः कालीनत्वं वसांगयागविधानादर्थो
सघस्त्वमेव सर्वविकृतीष्टीनां पञ्चसोमाम्यय एणनामितिकाशाकृत्स्निरेवायोमन्यत अनुवादः पूर्वस्ये
तिवास्यवादरी पूर्वस्य वाक्यावयवस्य परस्योत्पत्स्यानुवादः इत्याहत्रुः न पुनरेकमेकमेव दर्शाकं ततो ३८

कर्मण्यप्रसिद्धार्थानुवादे परमपेक्ष्यत चैवं विधेयत्वमिति विध्यनुवाददोषतादवस्थ्यात् न च वाच्यं तत्र विध्य
नुवादता तत्र हिंसायां वाजपेयपशुणा विधानात् अपानूद्यत धर्मत्वस्याविधानात् यागाभोगग्रहत इति सत्यम
आग्नेयमप्रमसत्वेण संबंधमात्रमनुबन्ध्या नुयः कथं नो भयरूपः स्यात् तस्मात्प्रयोजनवत्त्वे प्रयोजनवदोऽनुवादः एवं तर्हि प्र
वेस्यगता नितत्वामसत्त्वसर्वो यागमउवादः तदपि न क्रतुः सोमेन यजेतवात् नहि सोमस्य मत्रतिस्थो
पूर्णमासा येनातिदेशात् तत्कालः गव्योर्णमासादिः माध्यान्तानू ह्येते तेन विः से दिग्घमत्र कालसंवि
धानं तदेकवाक्यत्वात्पत्त्या विधिविधानमेवेति कथमेकत्वाप्यनुवादत्वे नाप्यकालविधानात्मुख्ययोरेव
कर्मसंबंधः इति योऽर्णमास्याममावास्यायामनुष्ठाने सद्यस्त्वमेवमभवतीतितदेवम्मापः इयं वस्तुप्रयोत
नावास्यवादत्ती आह तुः यत्पूर्वं स्यानुवाद इति स्यात् पूर्वे मासं स्यादनुवनदस्तित्त्वकाद्यामस्येवे
सद्यस्कपुरस्क न तु य इष्ट्वा सोमेन यक्ष्यमाणः नयणेन पत्र्स्यमाणः स योसेमा स्याममावास्या यां वा यजेते
तिवाक्यं विप्रतिपत्रामिवनाति इष्टिग्रहणेनैवाग्न्ययणसिद्धेः नवश्रोषब्ध्यकदासांथं इष्टिग्रहणेन
रणेष्टी नामपित्तस्मिन्काले विनातन आग्रयणमविभाजकस्याप्रयनं आम्या वेमितिवेत्तदपि न नहि आ
म्यजापनेनात्र किंविकल्पयोजनं तत्रेत्यादत्तनित्यत्वायाथास्यादिति वेन्नि ध्यानुयनं एवं तत्त्वोत्तरं
भणिपावकहृपर्वं मर्वोहेमरे घरन धानं माध्यु यान्यपूर्वैद्यारवारंभणीयाकरणेन तत्रतमारत्ववान्माम्

रिति प्रत्ययग्रहणं अत एवाचार्येणोक्तं वाच्यमो स्येणुन दहरेव परामस्त्राति वेष्यानरस्याजेन्नं विनंक्तवे त्रिरुये
३९ ति स्थानापन्नेन द्रव्येषु धर्मेत्ताभो विमतिपित्तुः इदमिदानीं संदिह्यते किं प्रत्ननद्रव्यस्थाने साधनं द्रव्यमित
रं विधीयमानं प्रातन्नद्रव्यधर्मान् लभते किं वा न लभत इति यथा सोमेऽहं वरुं निर्वपेद्विप्रो श्रीकाम इति नु
वीजाभावान्संशयाभावे निविषयमिदमपि करणं संदिग्धम प्रयोजनं नैव विचारमर्हतीति न वेदं संदिग्ध
कार्यप्रयुक्ता हि धर्माः साम घ्यं स्मिन्मुखं तो तूर्णपेक्षयाद्व्यतूरेणाप्रधानस्योपकरोतीति सत्यं न तदेव
39 कार्यप्रयुक्तत्वमस्मात्सा न स्वयमेव विषयः साम र्थ्येन्त्वेव सादिना विधायकाविधायकान्ते प्रकस
स्मिन्नमति स्यात् अतो वक्ष्यरंभणीयमिदं तत्र वेत्र नं द्रव्यं मुख्यपामा कनीवारादि मात्रन द्रव्यधर्मोना
सादनप्रोक्षणादिकं द्रव्यपेषणादीन लभते कुतः न तस्थानापन्नः स्थानमेव स्थानं कार्यं वा स्थानाद
पतिर्दुर्मणां द्रव्यं द्रव्यं हि प्रधानसाधनस्थानस्थितं धर्मनिमोति मानद्रव्येणापिनद्धिकारप्राप्ते
न धर्मा प्राप्स्ते न तस्य द्रव्यमीरन रमपि ता न लभन्ते यथा स्वरूपावाह्ना ताकापांपोपदो पवित्रान्तिसन्त
न द्व्यं प्राप्नोति सर्वे अपवान् स्थानापन्ने कार्यापेक्षो कार्यादस्य वीदे तेषां धर्मोणामापत्तिः प्रविः प्रस
नावपि द्रव्यस्वजातान् सर्वसाधनम्प्रसंबंधेन स्वरूपप्रकृतो वेदिमयाहवनी प्रसंस्कारवत मुद्गदृयामा
त्रपाकनीवारादेर यस्य जातनिष्पन्नेन निर्वचनीय वान्न तदुपलस्थिनात्वं कारय त्यतः षष्ठ प्रकारणेभ्यो ३९

निवृत्तेति ननु तदर्थसंस्कारयोगत्वेनापूर्वसाधनयोग्यं क्रियत इति अपूर्वमयुक्तं चैमेतेषामिति सर्वत्र नस्वरूपा
वास्तेषु तेषु द्रव्येषु भवत्येतत् अथ वा स्वरूपानभ्युपगतिः कार्यस्य घातेन न तस्मात् तस्य स्वरूपानेकार्यं वा यस्मा
द्रूपत्वं ननु एवं न द्रव्यस्य वधः यथा मकारा मुक्ते मदृश्रेव स्वच्छिन्नं प्रकाशधर्म्मोक्तं न दृश्यत इति न स्वरूपा
नच्छेत्तद्रव्यं कर्मेव च यथा पाकका यस्मात् कर्म स्थापेक्ष्यापारा आसवेव द्रव्यस्य यत्तद् तस्मादिति नरवमर्षं इति
अविमतिविद्वत्त्वं हरणं तु पूर्वसाधनमाविर्बोधेनोत्तरसाधनं च धर्म्मकार्यं यथा परिधौ यस्य तु नि
योजनमिति नियोजनं रूपस्य कार्ये याप्तौ पिधिपरिधिरूप धर्म्मो ज्ञानुवत्र पिधौ छीपते परिधिनिधा
नेन विरुद्ध्यमानत्वात् ननु वाधे प्रयादयो द्विकरणेऽनन्तस्य यैथ्व्यवस्थमाणत्वात् अतिरिक्तो यं संस्काव
योवो विमतिविद्धत्वं इति न याहि विरोधे स्तोम हस्ति विमतिविद्धत्वे विरोध एव अ यायं द्रव्यधर्म्म विषयो ति
देशः स सर्वार्थदृश्यायौ नरूस्तं न सर्वार्थैना स्यापि गनायैत्यात् अयं क्रियाविषय अदृष्ट्वान्न द्रव्या तिद
ग्राममय वदति न हि मुद्रेण वहन नाभावो नोदाहृतेव्य न तस्यापि द्रव्यविषयत्वात् यरिहारीत रवकर्ण्यं
उच्यते अत्र विमतिविद्रूः पदार्थे विहृद्धो न व स्वरूपविरुद्धत्वया हि परिधिरु छीपनाणीनत्व रूपं ज
हाति किं तु धात्वर्थमात्रं धानाम वसुक्ता नामवहन न्तउवसेः स्वरूपमेवमयो पपति तन मद्य वहानिरपि
स्यात् तस्माद्द्रव्ये विरोधत्वादिदं विमतिविद्धं सर्वे विषयं तत्तु स्वरूपविरोधकमित्यनव घ दर्शादेयो

गत्वा रक्षायै नैवत्वं न हृत्म्येवा धनं न तं विरोधत्वाद्येन केवल द्रव्य कारकाः उत्पत्त्यस्यैवं संस्कारा अवघाता
४० दयस्तु पेषास्थन हि यागेगं सायैतन न पूर्वेनः अनेन प्राप्यमाणाम्नेयाज्यतेत्र विरोधकाः नवैवं वच
नेनार्थलोपेन न भविष्यति वाधोऽद्यैन दोषो यं निपमाद्रव्यलाभतः आज्ञिप्यते न दर्शेन यागे नापि
न दर्शनमागतिदेशाविषयापरवाधेन वाध्यते कर्मणां वृव पवव्याख्यानं परित्यक्तो यो न ह लभ परिहा
50 र इति पा पर्यायेन हस्त्यादि तेदध्येतु धर्म्मलोभो किं रनिधानं यमाप्ये न द्रव्यसोऽस्ता विगोष्ठेषु तेन
स्यादत कीर्त्तनी न नु शाब्दं विभजति पञ्चिः स्यादिति गुराप्यि निष्ठिते तेनेत्यत्र समवा ति किं मर्यपुन रुव्य
ते मध्यं न त्यजेत् पदवादपवावोचनार्यानाम ति निधान मूल्यवृंसुस्वं सर्वगामि तत् अनेन छोपनेवे
वादेशामति निधेसनी अपवोत्पत्ति संयुक्तपत्रद्वयांतरं श्रुतं विनृतो माल्लाकार्यै तत्र धर्मान्ति
देशतः मंत्रोपिस्मारकानुमनियमापूर्वीयागतः उपकारमुपादायगुण भावं प्रपद्य म छुत्तत्र
स्वरूपेणास्तं तं रूपमाश्रितः सहते लेशानोन्य हेकर्यं विनान्यधर्म्मवत् गच्छेद् विस्तनत्ले वसत्वेण
नेनेवाध्यनो आधे मतिनिधि द्रव्येशारलतदभिधायकः मुख्याभिधायको वा स्यादिति संशयस्य स
मितं तेनान्यावबयवत्विन पर्वेपलं न सत्यमेतन्नाब्द विभजति पञ्चिस्तु धर्म्मवेनाति देशतः प्राप्तः प्राप्त
न एवेवं मनिष्ठएका भिधी यान वेत्तनद्व्येवादिनेन साद नयात्मति निधिचेनगृहीतपर्यायेम यो नति ४०

क्रमेण यथास्मवोदनाद्या व्यापारस्यानिक्रमोऽनस्य स्त्रोर्यो न अभिधायकाः एवमस्यस्त्र हि स्त्रोएष लोमास
धर्म्मोभाव पुनोन अभिधायकाः अभिधायकत्वं च विनतायागनानीवैनतद्व्याभिधायकत्वेन नान्यथा
वैस्त्रनद्व्याभिधायकत्वं वोहितरूपं विनानभवतीत्य हनीयोग्यमेवेष्यस्य छानस्य सा पवेत्यादिरूः
पेण ननु मननोयेन रूपेणाभिधायकत्वे नैव रूपेणाचेदितनावपिस्यात्त हि दत्रोएष लोमासवत्र्यूतं
स्यात्रान्यरूपेण सत्यं अभिधानं प्रयोजनं मंत्रस्य पत्रविस्तनो मंत्रनिदत्तोनो गच्छति तत्र यद्यपि
धानमात्रीयतनवहिंतदूपत्वं नत्रा कानगत्र हीत्तु अयतद्रूपत्वमाद्रिमानतस्याभिधानमत्रा कप्रिमितितत्र
म धानत्वादभिधानमाश्रयणीयां नद्रूपं न स्यातिधानार्थेवेगुणाभ्रूतत्वात् अप्यं शब्दे भिधेयस्यात्म
त्नतः मन्यपस्य अतोत्रे धोहस्सिद्धिः स्यासद्यै लिंगसंख्ययोः तेनोत्लापावपाये पशुभ्योमेहिसट
रवज्जगतोभिरितिसर्वे विपक्ष्य ऊहः सिद्धो भवति एवकारकाद्यवपि नमत्तताव पर्वेद्यात् अगवम
भिधानाद्य सर्वेऊहः प्रसज्यत पत्नीसंनहनप्रैषे तेनस्याद्वहनं ध्रुवां तयारखुनमेसेस्यवक्तुंचदि
वयोश्यातो पत्नी ८ सनत्येनयादवगयांगिरस्वद्ध्रुवासीदेन्यत्रानेकपत्नीके दृष्टकादि वे वऊ वेषक
स्मएप्यूहः प्राप्नोति अभिधानेन हि मंत्रोंगभावमाप्नोति नवेकवचनीनो नानेकाभिधानं कत्तुं शक्रो
तीन्यूहिव्यस्यवति प्राप्तउच्यतन नमस्तताव हितव्योमंत्रः उत्तः अपर्वेवात्मत्तत्ववादेव प्रयमात्त

त्तिः मन्त्रान्तरे इदमेव प्रथमं करणं प्रयाम्नानप्रयोगः अन्यथा केन चित्प्रयोगेण प्रथमत्र विकारो हि इति
४१ पठ्यते अथ वा पूर्वं पूर्वं वाक्यस्य स्वपूर्वं कारणरूपं धर्म्ममात्रकं किं चिदाम्नायते येयं विकारः स्यात्तद्वि
कारे हि मंत्रादि विशिष्येत नाएवं वा अपूर्वं ज्ञात पठ्यमानत्वात् हेतुः समधिगम्यत्वात् यदि सामर्थ्यादिना
स्वरूपमवगम्य तेनास्य हृदयेन रूपांतरमापि लभतेति गद्येवगता सामर्थ्यात् वाप्तत्केवलं न ज्ञेन वी
स्वरूपमवगतं पठ्यमानत्वात् प्रमाणमिति तेनास्य रूपमेव फलसाधनमिति नोहादिना रूपांतरमापणीयं अ
पूर्वे वनी हि मन्त्रत्ति येद्धित्रो हः स्यात्र हि समाम्नानविहितस्यानयएवं स्यात्प्रयोगान्तरमाम्नानमन्यं त
रहि समितित्वा विहितस्य प्रयोगो भवेत् पूर्वोभावाख्यानास्य विहितएव प्रयोगावसरः ननु तस्मिन्नेव क
र्म्मणि एकपत्नीकेवरितार्थत्वाद्द्वैकपत्नीके ऊहो नैव दोषो भविष्यति सत्यं किमिदमुपमन्त्रतो व
प्रसन्नमपेक्ष्य विकारत्वमेकदेशविरोधाय त्वया गापदि प्रयमत्र हीदृशे त्वत् किं यमारणापोद्भासा
पेक्ष्य मापत्तद्वा किंपमाणस्य विकारत्वं स्यात् अथ वा पूर्वं नतापेक्ष्य प्रयोगान्तरस्य विकारत्वं इति पेयम
मेव दोषः कथं विशेषकाल विशेषप्रयोगस्य विधमानत्वात् त्वाम्नायते वैनेक विशेषमृत्यावादि हि कारवं
प्रसज्येत अपि वा तु वा प्रयोगपकर्म्मकं स्तोत्रि विधीयात नेन स्वरूपा हृदिः का ले तेन स्वरूपतन्तव
नीतिक पंचविंश ऊर्वीतकर्म्मकस्तोत्रे नष्टेविकायन कर्म्मणाउज्यते दृष्टविहितं कर्म्मप्रत्तनिरस्येव ४१

नप्रधानत्वात्सर्वमेतत्परिगृह्यतामितिचोद्यः पक्षीएतत्स्य नतुद्वित्ववहुत्वेएकैकोप्रधानस्याधिका
रोभाविष्यति सत्यंभवत्वेवंप्रकृतप्रधानस्य धर्मकनेकेष्वकोप्रधानेपि हृष्टमन्यत्रत्साम्यायेन द्वंद्वस्यप्रधा
नत्वामान्येविहितंएकत्वद्वित्ववहुत्वेषुसमानविधानमितिसर्वोपन्नतनिरवेअनएवपत्न्यमनीलोकंयथणो
पक्रमंअग्निप्रजापतिसूर्यावाक्समारम्भप्रभृतेत्सउपदधातीति यदेवतपेनीतिवारपतिचाहंपुष्कर
पर्णेहोतस्मादेताअंगिरप्रथमावामीदेसेयवसर्वाःसादयतीतिनांगिरस्वद्धुवःसीदेतीतिपयालिंगेतद्दृर्से
स्यापामप्यूहाभावः प्रसक्तिवाद्रवसीदेस्य प्यषुप्यर्वपवित्रत्रितपत्तेपिपवित्रछदृशिभोस्यतविप्र
तोपवनार्थलोपविरोधेत्योप्रसक्तिः सर्वेधर्मप्रवृत्तिमुत्सिद्धेवमतिदुत्यानःवाधेषिकेविकल्पःस्या
दृर्थलोपेपितद्वत्तद्धमसाधनंतुल्यंप्राप्तंतंगत्वातयेतः विरोधेपितदेवस्यादृपंतत्रभविष्य
तिएवंप्राप्तउच्यतविप्रतोकधीविद्युर्मया सामप्रवृत्तिःउनएततवचनादर्थलोपादृष्टोधा स्वउप
दिष्टोयपपत्रवतुनतत्रनप्रानंतधर्मप्रवर्तनप्रयानांतर्देधमतिविधतीतितस्मात्स्वमेवाघारमा
घारयतिपं०६ लवेणायायाम्याव्यानहोतारंप्रवृणीतेप्रसुतोऽर्पलचादस्ते सआहातिक्राम
न्तिमादि अत्रगव्यमिरक्ताभ्यां द्विविधंवचनंपयानिषेधात्राचुयोगेयःपरिसंख्यनरोपतःअ
र्थलोपापन्नो यापारोसांनायविकारवेनत्र्यास्याछन्दोदि सर्वेप्राप्नोतितदर्भस्यापाकरणा

स्यपवित्रस्य लोपात्रनया नीतयापवित्रस्यपावनलोपाद्भावः पावनं वा तावत्पवादेव तु यत्न नवेन दूधका
४२ रणं नापनित्वहं स्वल्पकारेण क्रिमिति न भविष्यति सत्यां सामर्थ्यघात त्वात्रो पाने वहं यदि कं वृं नत्रावस्ते
तदेश्वरस्याः किं मुक्ता इति पयमेववाधितं किमर्थं स्वस्य तप बुकर्षेणम् द्वेष्य वहननमर्थं लोपात् स्वमभि
स्वदाहनं तत्र सम्यक् तत्र हि विरोध एव बाधको यथा वर्षिष्यापेषणं मुदूवरू हि लोके सत्र एव व्यवहिप
52 ततत्रानुपायाकरणेन रूवूमेव नष्यानं न तउमुद्दल स्या घहतस्य वरूपं लोके दृश्यते स्यं तत्तु नघ्नं
त्रमोदत संस्कारकत्वात् विरोधात्त्वावद्वरोपणं यथा वा पाम्मा गतं इल जुहोतीये पवणं धमस्य जुहोतो
वा घहननं धर्मस्य न्याद्यस्य करणमात्र परत्वात् त्रनुगुणाद्व्यमोऽव्यंमधान योगाद्विस्यनैनैव विरोधाहेतोः
साध्यस्य सिद्धत्वात्त्वाव्यामिदपेतिद्विरूपतन धर्मोत्तरे पिगुणाए वेति नेन देव तत्र हि न स्वार्द्धयोगुणाद्यु
णान्नाब्दे नोक्यं तेन धर्मोत्तरस्मात्र उ नरूकता परायोत्पत्तत्स्य दुभावे भावः परस्याघेन तु सन्ति ये स्यास्ते
परायोत्पत्तिः करणवाजिनादिस्वाद्विपयस्यामुत्सादपित्रु मस्यादीनां नेनैवमादेरूत्पत्तिः परायो स
व्यपरायोत्पत्तेरभावो महत्त्विविल्लतिषु परस्य पुरोडाशाद्यपयस्यादेरभावेसतितन हि न कार्यमपृक्तं नापि
वचनमपृक्तं द्रव्यमात्रेणामपृक्तानेव्वास्यस्संपर्यते न यदा द्रव्यस्याभावः कार्याभावे तदा तदुत्पादकस्या
नुनिष्पाद्यस्य करणवाजिनादेरस्य भावेन कार्याभावादेव अप्रयवाहेतु धर्म्मोन देन्नाएकेनैव पदेन करूस्या ४२

भावो विनष्टो न स्यात्तथा येनमदृष्टस्याभावेन तत्रोच्यते पारार्थ्योत्पत्तेः करणादेः केवलसांनाय्ययपत्त्या द्वियोगो ऽनु
तः पारार्थ्यात्सारस्तरेवमस्य भावउरोडाशापपत्त्याद्दलतु त्पत्त्यर्थं हितस्य करणादेरुत्तसंनिधेयेस्मात्तदभावेउ
स्य भावाद् विधमानकर्थं निरसनयागकारकं स्यात्तस्मात्पुरोडाशापपस्याधभावकरणपासनवाजि
नपागाद्यभावएकवोदितव्या इत्याव: एवं पत्रपत्राभ्यायोत्पत्तिस्तत्र तन्त्राभ्याभावे तदर्थे स्यायभाव:
प्राप्नोतितयासतिकपालानां पुरोडाशो निष्पधमानउत्पत्तेः पश्चात्कलानीव यूपोत्स्यात्स्यात्तत्र श्रुविंष्ठी
करणपासनेकपालाभाव: प्राप्नोतितया साधञ्चेत्सले वाली यूपोवेश्च देवसोमवपदे धेर्प्रकार्ये विनियो
गाद्वेदनाभावेऽशकलानामभावात् तुक्रामंधिसंमार्गोलाव श्च प्राप्नोतिनद्यो मिदमुच्यते वोदितवाह्य
भाव: वाशब्द: पूर्वपक्षयेनातिप्रसक्ताभावव्यावृत्त्यर्थः नकपालदूपशकलादूतनाभाव: कुतएत
त् वोदितवानविहितवानविहितं हि तत्र कपालादि कपालेन करणन पास्यातिदूपशाल कनग्नहंस
मार्धं तिनवृत्यत्रापि वचनमेव अर्थफलीकरणानि ति वाजिभ्यो वाजिनं जुहोतीति वासत्वं द्वितीया
श्रुते: पशकाल कनग्नहंसंमार्धं तिनवृत्यत्रापि वचनमेव अर्थफलीकरणानिकिं वोजिनादे: संस्कार
वगमात्स्यतिपक्षेवाजिनाद्यमुखीमतीपनेकपालेनदूपशकलनेतिगुणविभक्त्या साधनतावेनविधान
मेवमाहीनांप्रतीयनदृतिवोदितवादेवयस्यकस्यचिल्लौकिकस्यापकपाद्यानंनविषयेत्क्रिया: स्रु:

समभिव्याहृतत्वात् एवं तावत् वेदविहितानां समुच्चयममावास्यापौर्णमास्योर्वाससाधितं तत्र वरवौत्तरं तद्रूपो
४३ ऽपि विद्युतो नष्टापेतानाममावास्यापौर्णमासयोरुत्तरस्यां यातीत्यतीतरस्यां क्रियमाणे प्रसंगानुग्रहः पूर्वस्मि
न् स्यापरिग्रहः प्रथमानातिक्रमश्चेति एवमुभययापि कारस्य सद्भावेऽपि उत्तरे कस्याः प्राप्तत्वाद्योगस्य प्र
धानत्वात् प्रधानकालबाधप्रसंगो गौणानां च प्रधानकालानुरोधस्य सर्वाभिमतत्वात् दूरतरस्याः प्राप्तावप्युप
४३ ते न विप्रकृष्टे विगुणत्वे प्राप्तिपरिच्छिन्नत्वं क्रियायाः प्रयोगविप्रकर्षे उपेक्षितः प्रयोगविप्रकर्षे गुणतः कालस्याप्यना
श्रितत्वात् प्रयोगविप्रकर्षादौ क्रियानुष्ठानस्य एतत्समभिव्याहारोद्गतत्वात् अमावास्यापौर्णमासीप
दसमभिव्याहृतः पदार्थः तत्समभिव्याहृत एव प्रयोगः पत्नीनां गौणबाधकारणाभावेनागौण
परिग्रहे प्रमाणाभावात् न तु प्रसंगानुग्रहः प्रमाणं नाबाधकानिरूपणात् मुख्यपरित्यागो हि न दृष्टो वा
धस्तितोऽलः नन्वतिदेशादेव तस्यापि बाधकः नेतदन्ति देशेऽपि वचनाद्यध्याहृतकं विहितो वचनेऽस्या
दिना प्रयोगेन स्पर्शपरं तस्मात्स्यात्तदेव स्यान्न यत्कं प्रतिपादितं यागस्यातिदेशात् एव प्रमाणत्वात्तेन समभि
व्याहार एव तन्मात्रमाप्यातत्कालबाधेन विप्रकृष्टे प्रतिपत्तिक्रियाप्रसक्तः अथवा पूर्वाधिकरणे नैव सिद्ध
त्वात् सुपागच्छति विकृतस्य दंकालनिरूपणं तस्य हि समभिव्याहारेणावाकेन सामाप्यमानो निरू
पितः कालोऽयमेवापूर्वोपतद्धेमासः सदेवाद्ईति अन्यायेऽपरेणाय्य यवादेतान्यत्रैक्रवाक्यतां गतेनापि ४३

वाक्येनैवावगमितत्वं अथवा सूत्रीनारम्यार्थः स्वयमेव सूत्रकृतोक्त इति तदनुसारेणात्रापि स एवार्थो
युक्त इति सर्वत्रमधिकरणद्वयं युज्यते एवं वाजसनेयसंघस्त्वमादः स्यात् पत्नीकर्मणोऽनुवादस्यानेनदग्रह
कालतामापाद्यापर्यवसितत्वात् तदुक्तमनङ्गककामाख्यानिष्कर्षीनरंश पापपर्यवसितो नासम्बन्धमविप यद्द्वन्द्व
व्यवस्थापकत्वात् तदप्रसक्तेऽस्यापाश्रयणे नत्वत्र निर्णयः अथवास्ते तत्र वा पर्यवसिते विचारेऽप्रस्तुत
स्तत्त्वनावसम्यामिति किं विकाणीश्चममनेऽप्रसुताभिधानापित्तदोषव्यतिरेकेण न वभिन्नाधिकरण
वैयर्थ्यं संगतिर्मोपलभ्यत इति बलादकाधिकरणतास्वीकारणे स्वातंत्र्येणैवार्थोपपत्तेः यद्दृशो निपौर्णमा
स्यामावास्यासंबंधो यागस्योऽभ्यवसितेन सर्वोऽपि यागस्तत्र कर्तव्य इति सघस्वमभिधायानुवादः पूर्व
स्वेष्यनेन वद्धेऽवमेव यणीप संभवताद्दृग्कालतोऽभ्यनंत कर्यं स्वरणं अमावास्यापौर्णमासीतोऽत्र यागा
नुवादेन कालसंबंधविधानं कालोद्देशेन वायामविधानं भावत्वनावघा गानुवादेन कालविधानं काल
स्यनित्यप्राप्तत्वेनानुपादेयत्वान्न हि काकालोद्देशेन यागविधानं भविष्यति अतो भयमप्युपपन्नं भ्या
गस्यप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् कालविशेषस्यामामत्वेनानुद्देश्यत्वात् एवं न हि यागानुवादेन कालविशे
षनियमो भविष्यति तदपि न नियमः पक्षे प्राप्तेऽप्राप्तपक्षे स्यात् इदं तु चोदकेन प्रतिपाद्यममायन इति
पौर्णमास्यमावास्ययोः पक्षेऽपि प्राप्तिर्नोक्तितः हि नैस्याप्राप्तत्वाद्विधिरेवास्य भविष्यति यागानुवादेन

तथा वसन्तमेवायातनेन । एवं सत्यपूर्वविहितस्य मागस्यानुपादानादपूर्वविहितदूषितपक्षाग्रयणादिये
४४ यामग्रामस्यादत्ता एवामध्यतसवमामुपस्तेवमंत्र निषद्धाहकालः मातएवात्रंघतो मक्षयपर्पसवधोमा
मध्यत्र विधीयत इति प्रतिपक्षमपर्वणोऽपमिति प्रधानानुरोधेकवनेनादग्नीसकालस्यागेनए
वैषरुनुधानभविष्यतिननुमहतवपि ह्यहकालत्वंपाक्षिकमेवनदवपादत्रापिनयेभाविष्यतिनेत
त् असयाद्यमावास्यायामपाक्षिकं ददर्शपूर्णमासधर्माद्यौपपक्षुपिति दर्शमाहचर्पणोक्तेद्वेशेनु
त्यापाएवप्रतत्तिवाम्रपाक्षिकंद्युहकालचनमाप्नोतिनवस्त्रुवापाक्षिकद्युहकालत्वंनयापिलेदृत्तानो
पिनोनोक्तिःति: योणो मासमावास्यासंवधस्तावदनेनकर्मणः सिद्धइतिपयवमपोजनसिद्धा
धिकरणमेदस्तावत्सिद्ध एवनन्नुकत्वमापाक्षिकत्वमस्तीत्यर्कं तनमूनविपक्षेत्रियास्फुःसम
भिव्याहारादितिएतदपि भिन्नार्थवादाधिकरणान्तरं सिद्धमेव कोसो भिन्नो यद्दृतिचेत्तउच्यते दर्श
पूर्णमासेकालविशेषसंबंधविधानमिषिपक्षुवं धर्मांतृमंसनावन्मुख्यःकालः प्रतिपादितद्युनी
गोणोवक्तव्यःसनिषिद्धत्वयनेनपरिशेषादप्रतिविद्धमनुमतं नवनीतिन्यायादुच्यते पघयमपिख
राष्ट्रेतोऽमेततहिपार्श्वमास्यमावास्यानिर्दिष्टानुल्पवेनास्यापितु स्वयत्रमेस्यानतधर्मात्सानएवनिर्णं
तस्मात्तेनमकारेणकागोणकालोपवर्णनेत्यपातविगच्छद्वंद्वपक्षोविपहेः तसपक्षस्तत्रारेवीकि ४४

44

पारुषिपशुर्वंधाधानस्य कुतः समभिव्याहारात् समेनानामन्तिव्याहारः समभिव्याहार उभयोरन्ति
धानाद्स्त्यिर्यः एवं वा एषैने द्वे मासः मरेवा पोपत्नीपतनस्य पितरः देवीस्त्वा भिगोपायन्ति पिंदं स्वस्थे
भिगोपायन्ति अनपहतपाप्मानः पितरो नपाप्मानमपहते पुरो हाथ्यो भियान अपहतपाप्मामोदे
वाअपपाप्मान हतेसर्वेमाइरेति श्रीः देवाः श्रियं गच्छतीत्याधर्य्येवादपरामिहितमुतिनिंदविधि
निषेधविनामन्ते इति देवकर्म्मणोन रूमपन्त म तिषे धाच्छुलोपन्तृविधानात्रविपन्ते क्रियान्तु धा
नस्मादर्था च्छुक्लपन्नेभ्यवुत्रातन्न यावदग्निताश्रुतिः एतच्च सिद्धमेव मेत्रापणीयामात्स्व पठन्ति दृषि
भिर्यजेत पौर्णमास्याममावास्या मीवा एवेपन्तेवा एएप नक्षत्रेन्यत्र नवम्यादृतिरुद्ध मीत्यागः दुर्नर्वे
वनात् माया श्रितेक्षीणपक्वालाः सद्यः कुर्यात् वाद्ध्वेपि अग्नीनत्वादधनीषिपशुर्वंधे पूर्वे कारिति ए
वंधश्च यौतुवादेन सोमेनेत्यनेनेक वाक्यचंसमेज संस्यात् अत्रापि हिष्यप्रकरणेत्खवा वेपे विहितस्य सोमस्या
नुवादात् यादिपश्चात् पपणादः सौमस्य पूर्णमासादिसंवंधसंघस्य माश्रीयन तत्स्वेकवाक्यो पात्तस्य सोम
स्यापिसंगस्य पौर्णमासादेः प्रागेस द्योदीक्षणीयादिप्रसज्येत अयवाश्रीतरेणान्त्राने काहत्व स्यव्यवच्छा
पितत्वात्स्वधनमात्रानुधावामेव पौर्णमासादौ भविष्यतित्येनेन किमपराद्धं अस्यत्रा यात्तिदग्निकवचनमने
काहत्वव्यापकं अयनरानुमानिकमनेनमस्यपन्तृवचनेनवा ~~विदेशस्त्रकं तेननामानिषस्यदे~~नाविसे धिष्टानो सर्व्या

भवेद्व्यपदेशकविषयत्वं स्यात् । अन्यस्त्वमावास्यापौर्णमास्यादिकालसंबंधपरो नैकानेकाहःसंबंधपरं तत्संबंधाति
४५ देशकं तेनकाविषयत्वेनाविरोधात् न बाध्यबाधकभावः ननु सौर्गं कर्मदेशे काले च विधीयते कथमत्र कालस्य
वा मांदेशेन तत्र विधानमिति स्वयं को वा ब्रूते न काले कर्मणि विधानमिति तथापि सांगस्य कर्मण एतत्र विधाने पू
र्वोपराह्णैकाहस्येव पौर्णमास्यादेर्विधानोपपत्तेरलमतिप्रसंगेन दर्शपूर्णमासयोः प्रजाम आत्मपशूनां का
मस्य त्रैविध्यं फलश्रुतिरिति दर्शपूर्णमासे ननु प्रजनन... दर्शपूर्णमासयोः त्रैविध्ये नैकत्वेन समाख्या
तं प्रत्येकं सांयं व्यवहारं येन पंचदशादशपूर्णमासयोस्त्वाग्नेयस्य व्यवहार्यगुणकलोपबंधः यदि प्राधान्येमा
त्रैव प्रवृत्तिः स्यात्तर्हि मा भूदिति विकल्पो लोपबाधो न स्यात् अविरोधाद्वाऽप्राधान्ये स्यैकार्थतैकाग्र्यबाधपत्र गुणफल
समवायः स्यात् परं विरोधसंज्ञायां समानाधिकरणानां विप्रतिषेधप्राधान्ये गुणो प्रबाध्यफलोपबंधोत्थ का
रोतेनगुणफलोपबंधार्थमंत्रप्राधान्येसमानाधिकरणानामंता सर्वप्रजापशुत्र पदार्थकामस्य भवति
उपन्नमेहि वर्द्धः प्रजया पशुभिः ब्रह्मवर्चसेन पंगच्छेपं वृद्धः स्यामन्नादः स्यामित्यादि फलश्रवणात् त
थ किमेकस्मिन्न प्रयोगे एकमपरस्मिन्नपरमुत सर्वाण्येवैकस्मिन्न प्रयोगे तत्रमतिर्योगमेकामव
फलं नत्वेकं कर्मणं सतत्त्वमनेककार्यसाधकं दृष्टं नवैकर्मोरंभेऽगपदानकफलाभिधानं
संभवतिक्रमेण त्रानानामुत्पत्तः तस्मादेकस्मिन्न प्रयोग एकफलमपरस्मिन्नपरमिति मामउ ४५

च्यते साध्यसाधनसंबंधो वचनात्सारल्लोकिकः नेनानेकं फलं कस्मादेकस्मात्संभविष्यतीति वाचनिकोऽत्य
यौ वचनप्रमाणस्तेन यथा वचनमेवांगीकरणीयः नो चेद्दृष्टादृष्टभेदेन नायोऽप्यपरो यागस्वर्गयोः सा
ध्यसाधनभावएव व्याहन्येत न त्ववि घमानं लोके साधनं दृष्टं तेनत्राप्यप्रमाणाद्यातुपपत्त्या श्रु
तार्थापत्त्यापयातत्रसाधनस्यात्र रावच्छासाध्यस्यवा पूर्वावच्छाप्रत्वेमवत्स्यं कल्प्यते श्रुतसा
ध्यसाधनवस्योपपादनायादृष्टोऽपि न येहायनेकफलत्वमेकस्मान्नः प्रष्टत्त्वगवकस्यादृष्टमपिश्रु
ततथाभावेन साध्यसाधनभावोपपादनोपकल्प्यिष्यते कथमनेकफलं घतिश्रुतः साधनमाव
इतिचेत् उच्यते नैकसाध्यमनिप्रोक्तानि यासत्तघतः प्रत्यायमयमंयस्मादन्येत्राप्यसत्वन्त्वियामनी
नात्राहत्तस्तेन साधनं चेक्रमेव उसाधयद्द्विविधं साध्यं प्रयोगेपि सत्त कृते इतिन घात्स्तेन सोऽस्येपन्न
ननस्माद्राज्ञानायणायस्तो नामत्यम्ये यजनं प्रथमम योगएव द्वितीयपागन्मत्वस्याभामाते पन्ने
नेजइत्येकत्वमतस्यानेकफलत्वं गमयतीति एकस्मिन्वेदं फलं यावत्तद्यापानः प्रजांतिर्योवश्मीः श्रीराष्ट्र
पश्चादिपरइति सूत्रकाराभिप्रायमसोनैकस्मिन्नेवप्रयोगे सर्वफलसिद्धिः अत एव यत्रानेकफल
साध्यत्वामकप्रयोगस्याभिमतं तत्रैकवचनप्रयोगो यथा मित्रविन्दाद्यीराष्ट्रमिसाध्यः कामस्येति श्रु
तिरपितत्रैव परैव पया विदने मित्रः एवं सम्भवन्यपदनमित्रं जयतीति सर्वं मायुरतिमएवं विद्वान्

४६ नापष्याम जातऽइति अनेककल्लोद्देशेनयागविधानादेकस्मिन्नवभृययोगेनैकफलसिद्धिः प्रतीयतेऽय
46 मपुनः प्रतिफलमयोगाऽइतिशिष्याकरोति तन्नवद्धवचनेन निर्देशापद्या न्निष्ठद्रूयमेवेसवीयोन्ना
घ मतिष्ठाकामा नामिति श्रुतिरपितत्रैतस्मैलोकस्यैवेतिम तिफलं विशिष्टम ग्निष्टुतं दर्शेतिस
त्रकारेणावद्धवचनमेवसाध्यनेशवगत्सर्थेमपुरूं भिन्नं हिसाध्यं साधनन्तेदएवमवतीत्समिमा
यम्रकाम्यानाममयव्रसन्नद्येकस्मिन्नपिमाध्येवद्धवचनमयोगस्यकर्त्तवद्धचस्तनः एववयत्राधिका
रिवद्धत्वानावेवद्ध वचनंतत्रसाधनमर्दत्वनमेवयथात्रयोदशानिरात्रवृत्तिद्धिपशुमसाववेसवीयो
त्रौघमतिष्ठाकामानामितितस्माद्देत्रैकवचनत्रयोगाछृत्यद्धगमाद्येकास्मिन्नवभृयोगे सर्वफ
लासिद्धिः नामफलगुणयोगाकर्मान्तरं दर्शं तावद्दिवार्यान विभ्रर्शेपूर्णमासाभ्यामिति अमिदादर्शपू
र्णमासावेववाशुणांतरविशिष्टौ किः नावस्याभ्यांस्वर्गेणवपन्त्त्युः कर्मान्तरमिदं दर्शपूर्णमासापी
द्धतः नामयोगात्फलयोगाद्गुणयोगाद्धनेनुभिन्नानामभिन्नानांवसर्वेकर्म्मणांनामयोगो द्विति
विभिरंनामादियोगोनेकीनेकः प्रयुज्यतइति सर्व्वेषांनायंनामादिमात्रत्यागः किंतु भिन्ननामयोगोभि
न्नफलयोगोभिन्नगुणयोगः व्यपदेशात्र इमेव्यपदेशाभ्यासाधारणेनैवभवंति तेनासाधारणेंदर्श
पूर्णमासभ्यांनामाय स्यानन्तनाल्मीभिन्नस्यनध प्यान्निहोत्रंमिंत्र विंदापशुरेतेनानामैवैगौरेव ४६

कारणतोऽभिधानं तन्न इदमपि भिद्यत इति तस्मात्कर्मान्तरमेति प्राप्त उच्यते गुणविधानं वा सांनिध्यं हि
पक्षवाभ्यां वा दर्शाब्दः पत्न्याः कृत्स्नो न कर्मान्तरं दर्शपूर्णमासाभ्यां किंतु नयोरेव गुणविधानं तु अतः संनि
धेः सपद्दवनाच्च संनिधानं तावद्दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठात्प्रकरणः अनेन साहचर्यात् अस्य दर्शपूर्णमासाभ्या
मियं भवतीति दाक्षायणसंनिधौ दर्शपूर्णमाससिद्धिश्च यन्नेन तावेव दाक्षायणयज्ञ इति सा तथा
त्रिंशद्वर्षाणि दर्शपूर्णमासयागं गंकालमभिधाय दाक्षायणयाजिनः पंचदश सिनीवैल्यापकालें
गंजानि इति साधयितुं संपत्तिवाक्यमाह पूर्णत एव दाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पंचदशैव वर्षा
णि यजेतात्रैषैव सा संपत्संपद्यते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये इति पौर्णमासद्वयं दर्श
द्वयं दाक्षायणाङ्गं ततः सिद्धमिति तत्रावैतन्मध्ये वा हि दर्शपूर्णमासावेवैके दाक्षायणयज्ञ स्व
स्यात् यज्ञभिन्ननामयोगादिदं इति तद्गुणयोगान्नानीतरं इत्यर्थं यत्यात् त्रियोराजेति फलमप्येकस्य
गुणद्वित्वं भविष्यत्यादधिमाधनस्याग्निहोत्रस्य फलीतरसिद्धत्वंगुणानां नरयोगोप्येकस्य घटते
यथोक्तहतान्निहोत्रगवनवन्न गुणयोगोऽस्ति---- तुः प्रधानस्यैवान्यस्या विधानाद्याअप्य
स्त्वेव घ रमीषोमीयेण ल्पजातमय मानराग्नेयः पुरोडाशो भवः न्येंद्रः सांनाय्यं अप्यत्र से
घ रैंद्राग्नेन यजेत मावास्यायाममप्यमानाराग्नेयः पुरोडाशो भवति गेमवाधरुणीपपास्यतिस

धनयागानामेवद्रव्यदेवतारूपेणोत्पत्तिर्द्वयनैकयप्रत्यनेगुणविधानमिति उत्पन्नेतु गुणे हि देव
४७ तायागेद्रव्ये च कारकत्वं तदुद्देश्या देवताद्रव्यगुणोपयोगविधीयते न हि देवताफलसाधनं चेन पद
ने द्रव्यद्वारं च पुरोडाशादिः याग्य एव यजेत स्वर्गकामो यजेतेति सत्वक्रियारूपाकावाके विनावस्तु सघमा
नासाध्यकरणनावचा गोपकारकैः कारकैः संबध्यमानः फलं साधयति अन्यथा धानं कारकाणी
47 तुकारकत्वात्स्वतन्त्रं यं मतस्तामीति गुण एव तस्मात्प्रधानस्य सोमयागस्य गुणविधानमिति सुर
कं पत्रमप्रधानद्रव्ययागपत्नाविस्येवमादौ प्रधानमपरेद्युरान्तरस्य सोमयागस्य तत्पाअपूर्वा प्रधानस्य
द्रव्यमिति प्रकृत्यन्त्यान्वितः विधिः विचारप्रयोजनं दशपूर्णमासयोः सिद्धस्य रूपेणाभि
धानमिति अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नामामावास्यायां एतास्मिन् कर्मणि प्रधानहविषां नि
र्देशः मुख्यपौर्णमास्यामग्नीषोमीयः कार्यः अथ पत्नीस्वैकरग्नीषोमीयो यजान पौर्णमास्यामि
ति पर्वैव पौर्णमासी निर्देशान्मुख्यैवैत्स्य वसीयान ऐन्द्राग्नोमावास्यायां सोपि मुख्या
यामेवावास्यायामपि पर्वैव प्रविद्यमाने अमावस्यावैयाघ्रपदे ऐन्द्राग्नेन यजेतामावास्यायां इत्यमिति ने वस्तु
नवाने मीनायवस्मात्तः प्रातः पौर्णमासीमतिपदि सीनाप्य च कर्मभवति तत्र्येव सीनाप्य दा
धिपप सीयागसाधनमिष्टश्राद्धेनानन्दहापि भवति नवत्प्रपयःकाम्यमाना निर्वा विधीयमान ४७

मुभयोःप्राप्तेःप्राप्नुवत्कर्ममेकत्रसंबध्यते अमावास्यायामुपांशुयाजप्राप्तेः पयस्याविधानादित्यत्र मःनत्व
धिकोविशेषस्तत्रहविरंतरंभविष्यतिअनन्यपास्तेमग्निंतंतत्रैवरोहन्तस्यानेवाद्भनयनीतितनगनम्
तमसत्वाग्न्यायपरंधत्तिष्यनवतिनैनरेवे पयस्यासाधनघोरैवामसपायनेदेवैकल्पितेनतुसांनाय्य
रूपयोःपदिनयास्यानहिंदेवत्रात्रयंस्यातनंतुनहिंपयकसांनाय्यमेंद्रंभविष्यतिपयस्याव
हविरंतरंत्रतीयंतदर्पिनत्तिहूदेवनेदन्तिदेवतानादितत्र्प्रवागानाअपिवाजयपयस्यैवेघरैंद्रांग्नेनयत
तेमावास्यायामिस्यपत्रमय्यप्यपात अयमानएवेघःपुरोडाशोभवतिमैत्रावरुणी पयस्येतिया
मद्विवमेवतेननाग्निंतत्रेदसीभाष्यमितिनिश्चीयते अमावास्यायां पयस्यामैत्रावरुणीप्राप्त
रितिवन्नेतप्रातरमावास्यामतिपद्दिमित्रावरुणदेवत्यापयस्याभावत् इदानीमिरमान्नतत्र
ग्नीषोमीयादिषुधर्माःकुतोभवंतिनहिदर्शपूर्णमासधर्म्मार्थ्यःपशुषुविधानःतत्रहिविशति
विधयोनिर्देशोनहीयविश्वनिर्देशोपूर्णमासस्वरूपवानानवोपदिरूपंतेभ्यमपिननएवसुःपौर्णमास
वत् नचदर्शवस्तुस्यपोपदेशकमत्रवाक्यंपौर्णमासवद्यदसद्दइति ग्र्हंतेनसमुदायापदेशक
त्वत्रणामुभयोरपिमाधारणमकरणात् अतनुदर्शपूर्णमासयोरेनकर्म्ममात्रंतत्ति धापिर्वंन
स्मात्रधर्म्मोपदेशानमितिधर्म्मसामिद्धेत्वोभनिमाभक्ष्यनतुएवविधानमिस्फस्मात्प्रकर्म्मविधी

यनेविधीयहेत्र्यपत्तस्यात्कुणत्वमात्रमेवतुमात्रंपत्तस्यकानंतुनिराकांत्तंउणैः स्वकैअनेककालमेवं
४८ धारविर्विज्ञेणयोगिता पुनर्वचननोन्यस्यमिति इत्तिरपिवोच्युत अनाकालविज्ञो येणयोगेयेयांनही
यनेरूपंयत्रत्र्यइष्ठं नत्तस्मान्न द्रूयभावनः धर्मोपिपूर्वएवैवन्मनस्यात्मनतावपि तेनाग्नीषोमी
यादेः कपालानिद्वौ परिच्छून्येवत्तेयानि तत्रैवदोहनं तच्छूदः मननंयूतेमनतंवनदृश्यति ना
48 धिकरणमत्रस्यात्यमस्यायोग्यतोत्र पन्उवानेव पर्वेद्भस्याः मन्त्रनवादिहोव्यानसकला
भावतामात्रदेकारदेरपिहायन्नांपयोदधिवपकानंयपस्यामन्त्रेतिमयोःदोहस्येपयःमाम
माष्मरएदधिद्रोवनः तेनदधनितान्नतित्तीएसेवेनमुख्यगेलोकेयानेयन व्यर्थंपात्रेत्र त्तेयणंपुए
त्तीरासेकौंतरेवापिनह्ह्रोदपिवस्तुनःस्वभावस्य पन्नम्येवंदधन्यासे कउव्यति यतेवारनयति यद
तेयपसिवारधानयति तत्रदध्याप्तेकः पयसिश्यनेतमे वातिनंनिपिपिकेरेकएतिपयस्या
कठिनंद्रव्यंत्तीरंदधिमयोगतः तस्मिन्नुत्पद्यमानेवद्रव्यमन्नीतमकंआमिक्षातेएपवात्तवाजि
मीनदिहोव्यतानस्यमस्योत्पत्स्यर्येपात्रांतरआस्मख्यउकरेवेदिविरनीयमदेवो करोतिनिरधम
नीत्यर्थः करोतिरत्राभिधमनार्थोवातिनस्यसिद्धवान् हविषीहिविधानंग्धरोमत्तनोदृष्टामि
दसयिहविरितिवेदिधमैर्भवितव्यांनवाउकरत्राध्ययोगात्तत्तत्येकरोरवदिर्म कारोनिर्व्येघ ४८

तोतस्योत्पत्तौ कारणमात्रप्रयोगात्तानस्यैवाधिकरणे चाश्रवणात् संस्काराच्छमानाद्यो वेदिप्रयुक्तानन्त
हविः प्रयुक्तादिति भवंति संस्काराउक्तरे वातिनस्यप्रदेपवा यागोभिघारणादिभिः उक्तरे सादनमांत्र
णोलंभो वेदिमध्यतः करोतिकुल्यानावेदौ सादनंप्रदिधीयते हविर्मात्रिस्यतज्ञे यंउक्त रेवाजेनस्यतु हवि
षो धर्म्मयोनाज्यपात्रसप्रज्यतेस्यतु अनुनिष्पन्नमचैवेहिनष्टेनपुनः ज्ञकं उत्पन्नैर्वेरूपानपोजेपे
हाजिनस्यसानेमित्तिकं स्यात्र यागोयातेनस्य विनाशतः तुषोपवापतुल्यंतत्समानयायतो भवेतत्
कार्यंवारणेनैवकर्त्तव्यं यो गोमासचत् नविषंचेदाज्येगत निन्यायस्तिष्टकहूत्र किंनवाप्यमतु निष्पात्र
मेकवचनपपष्यप मुख्यमेवावशिष्टं तुनद्यावदानसाधकः नदर्थमपि वोस्यत्रप यस्यापेतु वातिनं तस्य
निपघमैवे न सिध्यन्ति विपर्ययः अत्वाभक्तोस्तु नवनंवानिभ्योवा जिने नतु नियमाभाव तोनोन्नैमिस्त
कंभवेदिति अनाज्यलिप्तं वाएनहा निनमाज्यलिप्तंनस्यात् अपूर्वे वान्ताननदृष्टो पूर्णमासयागसाधन
द्रव्यधर्म्मग्राहकं नहित्रधर्मनेस्वातंत्र्येण यागसाधनमुत्पन्नं तज्छागापस्ताप्रधानसाधनमेव ग्राहकं भवतिद
दंतु अनुनिष्पन्नं प्रतिपाद्यद्रव्ययागेनयो ज्यन तेन छागापस्य भावादनाज्यलिप्तं यानेवेदं नत्यथवधारणेपंचा
ज्ञाब्देस्तु नैतनायागसाधनत्वात् छागापत्तिरूपत्वात् अथवानाज्यलिप्तं निषिध्येति वचनान्यत्नाभिघा
रविषेधः तदापभवतिमाएदानेप्रदेयत्वेसति निषेधाभावात् अयवा अनाज्यलिप्तंप यस्यापीप्रनासिधा

रअन्तेनेवाजिनमनाज्यलिप्तंनरावछंवानिषिंचति तदावपयस्यावाजिनयोः एषकल्पनामिघारोभवति अज्य
४९ लिप्तामेवनपहेतुत्वं त्रएणपयस्यामध्यच्छितस्यैवाभिघारइति प्रहृत्यचरणंतनवरतिचरणप्रहरणानंतरंतत्र
वाजिनेनवरंतित्राखीनरश्चातेःवरन्तीतिवचनाघजतिधर्म्मेणानयायेकमेवस्रुचा जुहोतेयावदुक्ताः
स्फ्यर्द्मोपजतियोगिनः अनुववद्धणेनीतिवषट्कारंनयोऽत्नाश्रुसासंकीर्त्तितानतनभवेद्दुपधमरणी
वातिभ्योवातिनंबोक्तात्रुहोतीत्स्रुचातेयतः जुहोतिधर्म्मेएवानःस्रुगेकाग्रहणंसत्ववू अतःस्तत्र
त्रताजसंमनुयावनसत्त्रणात् इतःपरंपावदुक्ताभवतुयजतेरपी वितुल्यवास्रावोएतदुपित्राखीन
एतरिस्रुक्कृनिधनानंतरंवा वर्हिखसिंचनगहणाति तरखमेणुरेत्मेदधमनीति सुनगहणाव्यापदेशण
स्रुवेणसत्नद्रहणंमामवर्हिरवत्रवनंवचनाज्छालेमुसोनेवनह्यिस्रुवणसत्तहणेवदानायप्रभवत्यव
सेकश्चभवतिद्विआघारणंन्यत्यतोभविष्यतिनेनसामर्थ्योज्छालीमुखेनग्रहणंपत्रुणकेणावदान
त्राद्दत्तवदानधर्म्मेचमिश्यवादितरप्रकंद्रवद्रव्येहिग्रहणात्रा ष्ट्रैवावदानविधानास्रुवेणत्यग्रह
णमितिपञ्चअरेपत्नेनाज्यतिपूपत्रेवदानधर्म्मेवमुकें तदेनास्पलिप्रचमस्याथैतराश्रयणेनपरिहृत
मुक्तयुक्तावावसेवनस्याप्याप्यत्राक्रतिग्रहणंवाजिभ्योनुवावयाति अथवातिभ्योवाजिनंजुहोतीतिजु
होतिसंत्राप्त्नान्माभ्रन्नावेयजतिधर्म्मेपरिलोपरत्यनुवावनेनालः परंयजातिधर्मोणांसर्वैपासपनतेणी ४९

अत एवाग्नये वीतये स्वाहेत्यनुवषट्कारेणोत्तरं क्रियते तस्माज्जननमिति अनुवषट्कारस्य वषट्कारस्य स्वाहाकारो वषट्का
रस्थानीयत्वात् प्रयुज्यते धर्म्मप्रवृत्तस्तेनानन्तरं पतति धर्म्मे भावितव्यं वाजिभ्य इत्यस्मिन् दिश्यादेवतानां वाजदेव
तानां वाजदेवतानिर्देशः अत एव वाजिनो यजेति प्रैषोऽपि न देवताक एव प्रतिवषट्कारः कुर्यात् वाजिनस्थाने
ऽग्निर्दिष्टो व्याघारप्रतिदिष्टा इति प्रतिमन्त्रं प्रदर्शितं पुरस्तात्स यमन्दिष्टो व्याघारप्रतिकः प्रतिमन्त्रं
वषट्करोतेः प्राग्दर्शितेनोत्तमवत्सिं प्रतिमन्त्रात् दर्शितं भवेत् लिङ्गान्माभूत् तदिह व्यस्तं च तत्र प्रदर्शितं होमो
मो माभूदिति मन्त्रे केवलं दर्शितं तु न भवेत् तेन प्रतिदिष्टो मन्त्रः प्रागदर्शित एव प्रयोगतः प्राप्यते हवनेन इत्य
ति मन्त्रं प्रदर्शितं ननु व्याघारप्रत्येकसंस्कारार्थः प्रयुज्यते न तस्या व्याघारप्रत्यक्षेण तेनाग्नेर्वेदिभा
वत् संस्कारोऽत्र दिष्टो ज्ञेयो याऽग्नेः परितः स्थितः नाववृक्तो रेफिवत् ह्रासो भवन्त्येव हेनिवार्य ते प्रतिदिष्टा रतिदि
तीयपर्यन्तं पुनस्तत्र ते व्याघारप्रत्येकहवनार्थोऽपि तत्र प्रवर्गहोतव्यहोतिर्दृष्टकारणाभिधानतः
आघारादिषु तस्य षष्ठहवनार्थे प्रयुज्यते ह्याघारं उपक्रम्य यत्कुर्यात् वषट्करोतुनः तः एवं दर्शितं कुर्यात् यो ध्रुहोत्यर्थं प्रतो
घृतिः स्थिता तेकार्यता धनोऽहवनार्थोपप्रयतः तेनाग्नावेव विदिक्तु स्यात् प्रतिमन्त्रं प्रदर्शितं व्याख्यातं भर्त्तृमन्त्रेण परिभा
षितवाधनं विनावत्वनमप्यत्र दृष्टं तद्दर्शनं स्ततं तत्रैव दृष्टो पर दृष्टान्तः स्वत्रकारविशेषणात् प्राग्दर्शितेऽपि नातिमुक्तोप
या लिङ्गे हि स्वस्ति तं अन्यत्रापि वयत्नप्रबोधनेवचनानुतत्राह न्यवचनं तास्तिक प्रबाधेन गम्यते कथं वपंवट्का

सुवाते लिंगनो भवेत् द्रुवात्रेषेण स्विष्टकृपि वा स्विनमहणं न तं यथा प्रस्तनशेषः स्यात्स्वस्थानो स्वाविशेषतः प्रधानो
५० पयि कं ऊर्ध्वं त्रा वे नव्य पदिश्यते स्वेन तेनात्र त्र्यष्टो यं विनिष ऊर्ध्व वाचकः वहुरेनुव षड्ढारे वद्रुवा पद्गुताव निर्वक्तव्यं
ते न दिगुदेशेन निर्भिमं त्रै होमं कुर्यात् प्रतिदिशमेवैकेन मंत्रेण प्रदक्षिणं न चाकेन मंत्रेण सर्वे दिशां प्रदक्षिणेन प्रस्तरं
ध्रुवमयं जु कुर्यात् उत्तराभ्यां मध्ये पूर्वोर्द्धे उत्तराभ्यामवस्थिताभ्यां मंत्राभ्यां उद्दिश्य दिग्व्यस्ताभ्यां मध्ये पूर्वोर्द्धे होत
50 व्यं स्वाहाकारः सर्वत्र साकांक्षत्वात् सर्वत्र सर्वेषु मंत्रे र्थं ते स्वाहाकारः कर्तव्यः कुत एतत् साकांक्षत्वात् साका
क्षात्वे ते क्रियापदमपेक्ष्यं ते विना क्रियापदं न तु न कथं न ह योज्यात स्वाहाकारः कथं योज्य [illegible] र्थ्या नित्यसंगतः चतु
र्थ्यं तं पदं तेन स्वाहाकारेण योज्यात सुपां सुपो भवंतीति नेवं चतुर्थ्ये चतुर्नैवं सति हाकारे योग्य वा न त्यनेन तः स्व
पमाणा विभक्तेः ध्यात्का साकल्पिकान्त्र तुसूपमाणा विभक्त्या क्रियामात्रमपेक्षान न दोषो होममंत्रायेदेवता
मात्रस्वरूपमत् होमदेवतयोर्योगे संप्रदानं भवतु सा संप्रदाने चतुर्थी स्यात्स यथा तस्य दर्शिका चतुर्थ्येन योगात् स्वा
हाकारस्य युज्यते तत्रानक्रि मिहावापे स्वाहाकांक्षा या भवेत् अतः प्रथमयोक्तवो चतुर्थ्यंप्रत्ययो न तः देवता
व्यं न कत्वेन चतुर्थी योज्यते ध्वनित इष्टेनदत्वे च प्रगिमादिष्वि क्रियां विवाहे होमतंत्रे तत्र दप्तरे विभक्ति देव
ता नाममात्रेण निर्दिश्य तत्र स्वरूपत अत्वाच येव मोरवः सुसुव ये यवावे तात स्मादेता नि नामानि चतुर्थ्यं तानि योजये
त् देवतारूपत्वे षां सात्यागे स्वोदिश्यमानत्वं चां तं पदं नपेनस्या सुपदस्थ नेसुविपर्ययः नानेक पदसंघस्य देवतात्वा ५०

मंत्रेष्वानन्वयस्यावृत्तिमाहानीति विशेषेण विशेषेण विशेष्यता येनवेष्यानरी वस्त्रपाउुसपोर्देवतामिधानउभयमापिक
ल्पेतसुपांसुवादिलक्षणं न सर्वत्रपदंवाच्यं प्रक्रमादस्यमितिदृत्ततः नत्राप्यनेनुषंगोयं श्रोनेनौमिमित्तिका प्रपे याहा
यो यंच वक्तुं यं तिनिनस्वाहा सर्वगामिनी अन्यत्रा प्याहूतिर्मामृदृन्नुषंगो भवेदिति दत्तोस्य यों सौ मासंवहर्हेधापिरयं
तद्रं नामाधयं देवतानीम स्विह्वतत्रतत्रचंत्रांतं उमंत्रमान्तंस्यास्वाष्ट्र्वेदवतापदं एवंच अत्रपयापठितानांसंत्रा
णां द्विजाः प्रदिज्ञाः प्रभृतीनां स्वाहाकारांतानां प्रयोगः विवाहे च विलंब विस्तिस्वे त्यादीनां चतुर्थ्यंतानाम स्वाहाका
रांतानां प्रयोगः ज्ञेष मुप हृ प लेत्या मंत्र्या मंत्र्यमत्त्रणं त्रोषं सकृ व्यमेव कुतश्रोषं सं स्कारेण दुःतदुव्य संस्कारा भूतो
पापोगित्वात् उपहूयवेत्स्यतनमंत्रेणामध्यमपुरुषयोगादामंत्रितविभक्तं तेन एवं भवितव्यमित्युक्तमते आमंत्रे
ति अत एवोपहूयसे इत्यस्यां तर्वं भत्ततं कार्यो ननु त्रोषामिति द्वितीयांतं कथं भत्त्तणमिति ल्कउं तेन संभस्यते ल्कृ
उयं यदि भावे स्यात् छेष ष छ्यात्रउज्यतेकर्त्रेकर्मणेतनीत्यस्मात् कारणे धितनोनच त्रोषंन त्तणमित्येवं संबंधे योज्यते न
दा अनेन भस्यते वास्मिन् त्रुभ यं वाजिनं ननु भक्तणे करणीतत्र नवाधमरो पिसंभवेत् व कुलस्महणान्कहेतू कर्मण्येपा
प्रयुज्यते तेनोक्तं चात्रोषस्य दृतीयायोगिनाम वेत् उ यनेक र्त्रीरीत्येनदत्तनेवानुवर्तते वक्तुलग्रहणात्रेनकर्त्रेष्य
षभविष्यति कृष्यानां कर्त्रीरी त्येवं विकल्पेन द्वितीयथा तस्यस्यापि वा कुल्यात्वं द्वंवं न विरुध्यात ननु भवन्तुस्त्रयो
यं कल्पे येवं न पास्यति तथं तधोगतः षष्ठी उतरे वमस रुग्नात न त्स्यैवं त्रोषमास्ते यं वाजिनस्य विषणां तेनाभिधय

ल्लिंगत्वात्स्वं दर्शनं विरुध्यते नत्कृदुपं कर्म्मणि जेयो वा कुल्माघो जनानतः ज्ञो यं नत्तणमेवस्या दुपेत्यामंत्र्यावर्ज्जितः तद्द
५१ णं भत्सने यन्नहेष्वं वाज्जिन मुच्यते अपत्युमोपमं चेत्स्याछेषवदुक्त्तणं त्विति नवाच्यंम कृणो शेष्यं किं त्विदेवं भवेत्तस्य
आमंत्रिते स्मर्स्ये तं वनुलोऽर्थं तुत्राषि क्ता: आमंत्र्येति युक्तस्मा छास्यनेकामवारताउच्यते नि यमार्थं तत्स्तुन रामंत्र्य
त्राशनं मामरुद्ध त्रानरेणेद्रमिद्रमर्या भिधायि नाम त्तंममानुजानीहि त्राष्ट्रनीत्यादिनायवा रत्तामंत्र्येति सं वं ध
51 त्सयोगनियम: कृत: त्सत्र्यनत्र्शेषणं मामंपाकयतेवधारणात् अस्यत्वमार्थं यत्र्त्वाद्यो त्यात्मेरदोषता नत्वि
यं प्रतिपत्तिर्वा कथमात्रे पिका भरवत् पुनरामवृद्धिर्नौदोषोस्मा कं भविष्यति यत्रानो हूयमाने पित्रो षोवस्यम
वेदिति एवं प्रतिपत्ते: स्यात्स्वामत्त्रामद्भ्रुणो विधि: उपहूतदूति प्रसत: अम्यनुत्तामे पि नियम एव उपहूतदृत्सने
नेवप्रासोतिनत्राष्टं नरेणाते नप्रहूत: सन्नन्तयेत् त्वं योगमध्यमुयोगोभावात्मक्षीनकर्त्तेके भर्क्षानोभत्त्कर्त्ता
नसंबोध्यामंत्रणं ततः संबोधनं च नाम्नास्या त्विनदत्तेनत्राणत्नत सीकनिकेनतत्रस्यात्र चजात्यात्रितेन च छाद:
पुरुषादस्य अनित्यात्मेकयोगत: संप्रत्यये पकृत: पितानाम रूपो व्यपैतिन कदाचिदपितेनहयुक्तमामंत्रणं भव
त् अतो देवदत्तो पद्धप्रषेत्यामंत्रणं उपहूत दृत्येतावतैव प्रसव: संवुद्धिरत्र न त्वमुप्तसाकांक्षवाक्यं युततत् उपहूतो
पत्तदत्त त्वमित्यादि षकारत: स्यादेवं यदिमंत्र स्यात्वं योगो दृत्यतेन स: अत्रत्तापयेत् युग्मस्यादाकांक्षा त्वात्तेषिकाप्य
उ प्रसवादधिकं सेहसंवुद्धादिन कीत्तितितेनो पहूतमात्रं स्यात्संवुद्धिर्न कथंचन पुत्रनामभिर्वायुज्यते स्मस कं कर्म्म ५१

तस्मिन्प्रयुक्ते कर्म्मणि नामप्रयुक्तं नाम तत्र कर्म्मव्यवहारे यानि नामानि अथवा प्रयुज्यते प्रयुक्तभावे क्तः प्रयुक्तान्नाम
प्रयुक्तानाम कर्म्मयोगात् षड्धर्ग्यादिनाम तेन यथा मंत्रकर्म्मयोदेतदपि संस्काररूपं कर्म्म व्यपदिश्यते तस्मात्त्येव
मंत्ररूपं वा हैहिक व्यवहारे च रूपतत्वं नाध्वर्य्युउपहूतस्येत्यादि प्रयोगो युज्यते वषट्कर्तुर्वचनं च भक्ष्यपि दृशा
वषट्कर्तुरथा हि तद्द्वपं चैवं भक्षयन्ति होता वा चमसेष्वित्यादिनां यथा नां भक्षविधत्ते न तु लिंगं भक्षेपाठक्रमावसानं प्र
त्यक्रमावसानं वा पाठक्रमः दृष्टिवृत्रमक्रमान्तरस्याभयपात्तत्र चमसेक्रमान्तरावगत्या मुख्यक्रमः प्रमाणं मुख्य
क्रमस्य अवदाघ्रस्तेन तस्य होत्र ध्वर्य्वादिक्रमो भविष्यति तेन तत्र मुख्यं तत्र भक्षकारणं न भक्षपि तत्स्वरूपं
तद्व्याप्यवस्तुनि होता वा वचनं मन्त्रवषट्कारणो म्योहोमाभिषवकारी भक्षयन्ति कारणस्य समवादिति तस्मा
दध्वर्य्योः कारणस्य वाजिनो स्याद्भक्षस्य यस्मात्प्रथमं पश्चाद्धोत्रु रिति प्राप्नोति सर्व्वं भवेद्वं यदि सो
म वर्हो माभिषवव षड्भा रादिकारणात्तो भक्षः स्यादयं तु हविः संस्कारार्थं वचनाद्भक्षकारणं प्रयुक्तानीकारणं प्रयुक्तानां वषा
यमाणो यतः प्रमीयानतत एव येन क्रमेण प्रतीपानतेन वक्ष्यमाणानुष्ठानत्वं अन्यथा त्वेवं भवति सर्वे द्विजो
यजमानस्य भक्षयेयुरिति तत्र प्रत्यक्षेपत्वान्मुख्यबाधः सोमेव प्रयुक्तं नाम सिरामंत्र्य समुपहावं भक्षयेयु
ना वुपहूतः सोमपानत्व रूतिवचनात् साधारणो वा सामर्थ्यात् अत्र न्यायस्यानिरूपणात् कर्म्माधिनेयः
सर्वेभ्यो नुत्थापनेभा पक्ष्य नो साधारणम त्रेषु सोमेष्वरिचिनु वा समुपहावं भक्षणसाधारणं पवसमाख्या

भिषववषट्कारहोमादिभिः नचैवं प्रतिपन्नत्वान्नेष्टादीनामपि प्राप्नोति अभिषवकारणस्याविद्यमानत्वात् नेव
५२ नु समुदितयोर्हि होमाभिषवयोर्भक्षे कारणत्वं होमाभिषवकारी भक्षयेदिति होमाभिषवाभ्यां यौगपद्येनस्त
तिनायोगात् अत एव होमकरिचेपिनत्वमसाध्ये यो भक्षयोगिनः इन्द्रादेःसाधारणो गुणत्वतः साम्यात्
तत्रत्यं प्रधानैः समर्थो भक्षाप्ति लोके यस्साधारणमेव धनं तदेव पितृभोक्तानुज्ञायामत साधारणो हि भुज्य
मानेऽन्यस्यां यज्ञाः संस्पृष्टः कदाचिद्भुञ्जीत निपुणं समर्थं संगतप्रयोजनं सफलमनुज्ञापनं तत्रैव स्यात्तेन
52 साधारणो ह्येव समुपहावं तत्त्वतां अत एवाध्वर्युमपि होमादौ होमकर्तृत्वे पृष्ठतः सोमभक्षणेन स्यादिति प्रति
पन्नत्वादेः कारणत्वमापि न च साधारण्यं कौरण्यं नरवलकवजर्णान राभावात् नच स्वितत्र होतुरविसंबंधो
वषट्कारस्योभयसंबंधात् नैतत् वषट्कारेणाध्वर्युहोमतन्नार्थ इति नोत्तरत्वाप्रियात व्यवनाद् अध्वर्युहेमना
नचैवमपि होमसंबंधहोतुर्भक्षणं भविष्यति तत्तत्प्रतिपन्नत्वान्नेत्यत्र होमविधानात्तेनैतत् नो चैव वषट्कृतौ
संतावितिवषट्कारस्य साधारण्यावचनात् वषट्कारेण सह श्रुतो होमो वषट्कृते तेनं थिहोमोभविष्यता
तथा च साधारण्ये न विरोधस्य तेनेन वषट्कारस्यानर्थक्यं होतुः साधारण्याभावात्तो पक्षान्तरं पक्ष भक्षे प्रवृ
त्ते वमसेभक्षः सोमात्वक्रूच योगतः वषट्कृतं भिन्नपात्रे गृहीत्वा सोमस्य नान्यथा तेनतत्वे भिना याज्यावषट्का
रोत्वदर्शी कौ अतः कारण योगात्स्याद्वेमसे हो ह्यभक्षणं तत्र मीवायाजिनां वाजिनं भक्षयामीति वाक्ये ह ५२

वाजिनष्योपहूतस्योप हूतोभक्षयामीति वा वाजे वाजे स्पायमिति वा इति करणेरयच्छित्रं मंत्रत्रयमेकार्थेक
रणत्वेन विकल्पितं मत्से कंकरणत्वं व वाक्यभेदाद्वा कच्छितं लिंगादकृत्स्नानां विकल्पस्तत्रतो मतः होत्रध्व
र्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाः मे हरणमित्यक्रेयरूनी मानमेवदर्शपूर्णमासधर्मे चनेति नवाच्यं तद्धिकारत्वाभा
वात्तेनैवेनाभिप्रेतितेन तरणस्यार्थे ह्रस्व्यते होत्रादीति क्रमेवनात्ययमित्यर्थं पुरस्तात् अपि वप्रथ
मो वेति यजमानस्य प्रथमं वेकल्पिकं क्रमपरत्वमेव दृष्टयति तथा हि यदा वेकल्पिकमाश्रयस्य सुकं तदाक्र
मोक्रमयत्नमत्वमेव परिस्पृत्यते ततश्च यदि तत्र क्रमाध्यवसानं तर्हि पूर्वेत्रायेकवाक्योपादानात्क्रमपरातेवेति लि
श्यीयति प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः यद्यपि विनोपेणोक्तं प्रथमो वेति तथापि मतियोगिवाद्यत्वान्यंतम या
यमर्थं तथैव यजमानस्य विधीयाततत एव प्रथमो यजमानो भक्षयति यजमान एव पुनोभयमअस्मिन्सुपक्षे
उभयतो यजमानो भक्षयेत् अथो अप्रकृतमो पिप्रथमदन्यपि सम्बध्यायेः दान्ता यणं वा दक्षिणा दक्षिण
विकल्पो वाहाये विहरणं वा संवत्सरं वा यजेत पंचदशरात्रा ग्रायणयत्नीसका मिदानीपत्नीतरम व्यातसं
वत्सरं दर्शात्तायणयस्तेन घाय्येन वा पंचदशा वर्षाणिरणरवीव रष्युते: संवत्सरस्यद्वादशमासरूपोभ्यस्मि
त्रानाधिकयागसमवेतसंपत्यंतरापत्तेः यष्टव्यधिकानि त्रीणित्रा नानि अहोमिश्रतत्र मत्स्यत्र दर्शपू
र्णमासे समतः सावैनएवग्नहीनस्य माटसत्वाचरतमत्रन्नातवासासियजी यत् स्तत्रत्तं कारुनित्याकं

तेन त्वस्मत्पक्षपरिहार्ये ज्ञाने तदधीनत्वाद्देवतानामित्याशयो गं कुर्वीत कर्म्मणः प्रक्रान्तत्वात् अर्हगोणेन व्याकृतस्य भा
५३ वात्कर्म्मवद्दर्शनेन चोपस्थाहुः संपादनीयत्वस्माद्दर्शपूर्णमासयोरिदं गौणानां नयमात्रत्वात् उपांशुकाम्यदेवता उपांशु
कर्मत्वं किं तु यत्र तत्रैवोपयुज्यते उपांशुसंतुपातत्रमाभिरसंगतं ततजनुव्यते मन्त्रतावं तराग्नेयः काम्य उच्यते
प्युनो नत्वसमता श्रिवसत्त्वपेन व्यावर्त्यते उपांशुर्वं वकाम्यस्य पावकं किं विदुषीयुतत्त सर्वे प्रसंगादुक्तं व्यमुपांशु
काम्यदेवता काम्येदेवतापदमुच्चारयितव्ये प्राप्य वोपांशुत्वे हि उच्चारणेनात्युग्रो भवति अत एव हूमीकदे
वतापरस्योच्चारणं स्यात् तत्तु विनापि देवतानां ग्रहणं दृश्यते वोपांशुभविष्यति देवतान्या अन्ति परिभाषित
वान्यथ्यर्थे उत्तरिहृदेवताग्रहणमिति सर्व दृष्टवाना त्रापोहि प्रधान कर्म्मपरः प्रतीयात सर्वेत्रापेतन कर्म्मोक्तं
चरणेनापि शोभितं तन्मध्ये देवतानां संयुक्तमंगमप्रवीवक्के वलंकर्म्म संयुक्तं लभ्येत देवतापरं तदामुख्याप्ये
नास्य स्यात् लभ्यते मे त्रयप्रधानं विशिष्टप्रयोगाविधानासं युक्तांगमत्स्यपः प्रधानं च कर्म्मेत्युपांशुत्वग्रहणेउपां
शुस्याच्चारणात्रापेत दधनोतिरिक्तमंगजालमपि तत्र देवतापदमेव केवलमुपांशुत्वमुच्चारणत्वात्यादिकं अथवा दे
वतात्रापेतं गप्रधानयागदेवतायाः सर्वत्राभिनत्तदुद्देशेन तद्ध्यो नांगस्याविशिष्टत्वात्रेन काम्येकर्म्मणि यावा
प्यों गप्रधान देवतास्ता सां सर्वासामुपांशुत्वेमा भवेउनार्देवताग्रहणं उत्तरे देवता माह प्रतत्र्याव्य धर्म्मविशिष्टत्व
मत्र तितोनिर्देशः प्रायमनीनीनम विष्णु रूपांशुत्वामिति तवाच्य प्रत्यान्यानस्य प्रातत विरूद्धधर्म्म काधक ५३

त्वान्तरामयवदित्यस्य दोषः अथवोपांशुयाजो नाम्नातेरित्यस्यापि वरणाणदृभावान्मंत्रगतं देवतापदमेवोपांशुत्वमाप्नो-
ति अस्तु नाम को दोषः उपांशुयजुर्भिस्सृष्टं नीतिवरणाश्रवणात्मनीन सर्वोपांशुत्वबाधः स्यात् सम्मा दितिमुना
देवताग्रहणेनेनिवृत्तायते यदुपांशुमात्रग्रहणे देवतामात्रमुपांशुतयजते न सर्वेन असाधारणपेनाहि विशे-
षणं भवतीति काम्यामवकाम्यं न नित्यसंयोगोऽनिमित्तसंयोगो वा कदाचिदपि स्यात्तस्येदमुपांशुत्वं न नित्य-
काम्यस्य नैमित्तिककाम्यस्य च वचनेयमुपांशुत्वे यस्य वावेष्यादेः यत्तु कारकेणाव्यक्तचोदनैकत्वे तंत्रेकस्ये
यत्र कामनातादर्थ्येनैव वोत्पत्तिस्तत्रेव व्यावृत्युपांशुत्वयेत्ते विनिवेशः काम्यं यत्र तत्र तद्देवतोपांशुत्वं स्यादितिमुन
देवताग्रहणं प्रयोजनमुक्तं तदयुक्तमतस्तदनन्यथात् नत्वकपीशुकाम्यमित्युक्तं एतेषु माणं देवताग्र-
हणेन व्यावर्त्यत्वोपांशुत्वमपते न त्वव्यक्तचोदनायां ज्योतिराधामुदेवतानास्ति अथोत्स्यत्रे देवतासंबंधमतिदे-
शोन्यव्यक्तरूपत्वादवोव्यक्तोदेवताभावाद्धावत्स्येते न त्वनेकचोदनाविषयभिन्नविशेषेकर्थं व्याहन्ति
रेकवचनादिति चेन्न हि सोमाम एषामनेकचोदनाभावादेवाप्रसंगाद्भिन्नकत्वतयात्रेवचेन प्रत्यूदाहरणं न
चस्तो नाम एषाः काम्यत्वेनैवोत्पत्तिरन्योविनिमित्तस्यायुक्तत्वात् यत्तु सात्राम एषां प्रथमोत्तमयोरु-
पांशुत्वविधानात् काम्यत्वयुक्तपांशुत्वं नास्तीति तातते नचैवमनुपपद्यते न पदान्यसप्तकस्य काम्यस्योपांशुत्वेन
प्राप्नुयात् नैष दोषः काम्येत्युपांशुविधानं कामाभिसंधाने प्राप्नोति पदाचयनागत्वेनक्त्वयैतदा काम्य

मितिनोप्युनास्या तेन नरं येमप्य मोत्तमपो॰ पप्रोरुपीशुविधानं वरिनाग्येमितिनत्तापपप्तेवं विधस्याविषपत्रुमस्य
५४ सूत्रस्य ननुवे घनतो धर्म्मं उपीशु सूत्रतो सनः पर्स्परे ततस्यैवमुपसमुपसज्यंते उपां शूपसदः सत्रं वरत्यं तं
नपव्यतदेवतान्यतमस्त्रास्याद्देवतानामुपीशुता नषष्टो बोनदृष्टिसु एवं सत्रामर्दविष्यति वरं तिमानितित्य
त्रघ. वे सत्रे पिपव्यते तेनात्रादेवतात्राष्ठोपततो मापको मतः प्रयोगे मजुषा सर्वत्रुपीशुदेवतेवनाअयवां
गाधिकारत्वाम्परायैष्यवतिष्ठति सोमीगेयत्रनदृस्यादं गदेवतधर्म्मता अन्युत्रदेवतेत्येतत्परिभाषरा
मन्त्रन मधमनवाद्रतः पत्रेदेवताग्रहणं त्रतं काम्यस्य देवतानामुरुप्यनांगानी काम्यसाधनीनि सेष्वर्ग्येषु मामा
चात्रात्र स्यात्तदुपीशुता आग्नयेणोवैश्वदेवस्याग्नयणो वैश्वदेवश्चरुः स उपीशु भवति एककपा
ला स्याघारुणाउपांशु भवंति सर्वेए ककपाला वारुणं वर्जोपि चात्तस्य त्वयवदान विधानादसर्वेहुतत्वेन
सर्वैककपालसाधारण्या भवादुपांशुत्वं पाविन भवति प्राजापत्य॰ पाक्षिवित्प्रजापतिदेवतं हवं न
यजनं वातस्सर्वमुपीशुकर्तव्यं तस्माद्यक्षिम प्राजापत्यं यत्रे पक्षियतउपाद्देशो वतपक्षिपतद्वतिवचनात्य
क्षिं वग्रहणात्यागमात्रं अत्रापि देवतेवोपीशुः सावित्र्यश्चातुर्मास्येषु वातुर्मास्येषु चातुर्मास्यानी
ति चतुर्त्र्यापर्वणां नामधेयं तनतत्तायं हविः सवित्र्यः सुऐन्द्राग्राः स उपांसुस्यात्। वैश्व ५४
देवइति लाघपेनासिद्धेय चातुर्मास्यग्रहणं तदर्थं तलाघवाय अन्यथाप्युनासीरीयेवाय

व्यामितिवक्तव्यंस्यात्। नैवं वैश्वदेवे चातुर्मास्येहूयोस्त्री। णि त्री। णि। हवींषि पनिह
तानि भवंतीति श्रुतत्वात् नहि द्वेऽपश्वशाखीन गएन् वैश्वदेवी चातुर्मास्येषु वीपी श्व
स्यात् तु पंचाश्व वस्य श्राद्ध धर्म्मचात द्रव्यपरनिर्देशो पिदेवतापदस्यो पो पशुना इह देवा
देवताग्रहणप्रयोजनं अग्नि सानि हि देवताग्रहणेपयस्यो स्ये। निकर्म्मसंबद्धं सवद्व
ती जातसु पीशुस्यात् अथ पुनः कृतदेवताग्रहणैः प्रदानसमये तु द्दिश्यमाना
त्वामि वे भजंती देव भवति। सै वो पी शुस्यात् वायव्यं चातुर्मास्येष्वेव वायव्यं पयसु
पांशुस्यात्। नवनपुंसकलिंगनिर्देशः स्पयो योगपक्षे एवो पी शुना नयवागूयागप
क्षे सामान्यनिर्द्देशाकं हि नपुंसकलिंगमतएवोच्यानभियुक्तेन पुंसकमनपुंसकेने
कवचास्यान्यतरस्यामिति। ननयवागूयागपक्षेशु पीशुना भवति नवेदर्व्यमयुक्तसु
पीशु वतद्धि। श्री स्पयागप्रयुक्तं वाश्राद्ध धर्म्म चातश्राद्धोपरक्तपायगापूर्वेणस्यपध
र्म्म आश्रिय तेस वै वनी। विधोयागोद व्याम्य चेपि तु स्यो नएवशु चाह विर्मा त्रमुपां
शु धर्म्म कमुक्तं चीणीहवींषीति तस्माद्धाय व्यं हविर्मात्रं चातुर्मास्येषूपांशु नहह
वीं षी तु पांशु भवंतीति शेषः। मात्र वा तुर्मास्य त्रा ष्ठानुवृत्ति रत्र तेषामसंभवान्नात
ह नां नि ष एण यस्माद्धविर्भि प्राप्ति रुच्यते। तन्न हवींषि तेनोक्तान्यत्र शुन्य मनु याचि

श्रा०
५५
55

नाशाखां तर प्रसिद्धेषामुपांशुतान्त्रलिंगतः पावन्न जायते सर्वस्यावद्यानःकथंभवे
त। अनिरुक्तोपलक्षितः स्वरूपमुपांशुवविहितप्रतिषिद्धं चाह्निकस्यापघपि
श्रुतः। अनुष्ठानादरः खस्यांशाखायांकुंकुट एव तु। तस्माद्‌ निर्वेद्यो देवद्वापितंत
समाख्यया। एतैर्वैनानपूर्णा चंवह्निःक्षिप्तस्य नुत्तविनता। तरूककरणो मेता निकर्तव्या
प्रवीन्मुनिः दीक्षणीया प्रायणीयातिथ्या देवताः एतासामिष्टीनां सोमदेवतोउपां
शुभवेति। उपांशुत्वंति प्रागग्नीषोमीयादिति प्राप्तं चाह्वागंतपक्षार्थमिदमारभ्यते। दी
क्षणीयादीनां वागंतपक्षाश्रयाणां देवतानामुपांशुत्वं देवताग्रहणं कस्मान्न तेन नुत्त
नीपकं प्राप्तं पत्सरिमा प्रातश्चरणं नेह भण्यते। वि नेवग्रहणं प्राप्तादेवतायाउपांशुता
स्नमोन्तिरिष्यते सत्रे देवताग्रहणं पुनः उच्या। तप्रायणीयेष्टिहत्सन्नादिप्रयोगतः। आ
दित्यंन्पवरुणमिथ्यवतच्छक्षान्न तु पांसुता। पण्या स्वस्त्यादि देवानीनप्राप्तो व्यधिकं विना।
देवताग्रहणा। तननदर्थस्य ... प्रयोजनं नुपकर्कोवादोह्वांगंतपक्षको देवतो बा
रणास्यापि वागंत चंभवेन्न तु। आविमस्ययनदुतं यद्वि नापि देवतापदं। दीक्षणीपाद्यपादा
नास्यरिभाषेकवाक्यतः। देवतानामुपांशुत्वं तेनानः क्लिश्यते मभावणाशङ्कयो गाह्वाम
नीतासर्वधर्म्मता। वागंतेनतिसूत्रपिवरंनीयअनुवर्तते। वदीक्षणीयाह्निनीयातउक्तानि ५५

विषयं भवेत्। उपांशुचं परिभाषासामान्यात्प्रापिका यतः। सामान्यमपि सद्भ्रेतत्पर
न्वाह्युपाकं मतं पुरस्तादपवादोयं। दचनाग्रहणेन कृतः। एकादशेपि मासस्मरह्याध
खववनस्यहि। प्रामाण्यस्यापवादो हि बाधा येनोपजायते। बाधो नान्यगतिः सन्यां ग
तोनासौ प्रयुज्यते देवस्य। दविकाहवी। ०पि। उपांशुभवं। यत्नेषामपि देवतायद्य
नित्यत्वापि देवीनामिन्द्रामभिधानात्कस्य खचेत्तते सतितनश्चात् उपां। जषुवित्ता। तोनवछूक्ष्मानी
मामभ्। दत्तङ्कृ मर्भतेतिह विर्गृहणं। दवार्थ सवनं सोमो व्यावर्त्यते विशेषतः। देवस्य देविका
न्यत्रपुयुजेह विषातनः बाप व्योग्नोन्ध्यायवेवानिपुत्वतइति। योवायव्यइष्टकापशुः स
उपांशुभवति। बह्वात् उपांशु भवतीति वचनात्। वायव्यइष्टकाखितिर्वसिद्धे ग्निग्रहणमुत्तर
त्रापि प्रयन्नांतरं कर्तव्यं स्यात्। तद्देवत्ये। नेवसाधितं। तुल्यमन्यदिति भाष्य। १ पशोर्ना
त्रोयदिश्यते। प्रजापतेरुपांशुचं मन्त्रोक्तमयद्भ्व्यते मैत्रावरुणी च। अग्नावेवमैत्राव
रुणी च्च नरुबं ध्याय यस्यादो श्य मरल्य संगइत्यग्निग्रहणनुग्रहस्य विशेषणं चशाद्वे
मउपांशुभवक पींशुह हिरेतःसि च्यतइति वचनात् ऐंद्रः सौत्रामण्यां प्रयमः। कथ
मैंद्रे मामभृदुपांशु चमिति प्रथमग्रहणं। खजातीयापेक्षे च प्रथमं त्वंतेन पशुपुरोडाशे
माविन्नायपेक्षया प्राथम्यावगमात्पशुविशेषणं कर्तव्यं। नकर्तव्यमकानि रूपाधिकमय

श्री मग्रहणात्पशोः । रेव ग्रहणेऽभविष्यति स्यापि चवात्साधसऐंद्रः पशुरिव तत्रऐंद्र
५६ स्यचेनानुवृत्तिः क्रियतेतदा चानुवृत्तिः स्याद्यममपि पशुरेवस्यात् वायोधसश्च ।
उतमः पशुरेंद्रो वा यो धसः । सोत्रामण्यां सोपि तत्रोप्यं पशु भवति ठ्यो को वणो धारत
स्मान्सो निरूतइतिवचनात् आग्नेयं प्रतिकाममाहारेत कामं कामं प्रत्याग्नेयं आ
56 हरेत् । आग्नेयीमी । ष्टी सर्वेषु कामेषु कर्तव्यानसिद्ध्यर्थं प्रतिकाममिति । एकफल
मात्स्यर्थमिकः प्रयोग अपर प्राप्त्यर्थमपरइति । यजन्त्यर्थ पराः सर्वे धानवोरश्मदे
चनैः । संयुक्ता ज्ञापनायेतद्गाहरेतेति सन्निंतं । आग्नेयं प्रकम्यए तयो वति मध्ये पठि चा
य कां म्येह वा एवेन पत्नेनय जात सो स्मै कामः सम ध्यतइ य कामाग्ने य मवस्तोति । प
स्ये वैकस्ये व देवतायेत्यादिना ततनयच्छ यते तद्विधीयं जइति न्यायेनाग्नेयस्येव सर्वेष
लोद्देशेन विधानइ स भिप्रेत्या सत्र यदाग्नेय प्रतिकाममाहरे । तति वर्षार्थे प्रवृत्तो वा
ब्रूयाद्वृष्टिकामोस्मीति प्रतिकाममित्यने हृष्टिकामेनायां प्राप्ते वाग्नेयीति प्रवृत्त्या
विकल्प्याता । वा प्रवृत्तो दर्शपूर्णमासयोर्वा । वृत्ते त्वायामाग्नेय्यां यजमानो ब्रूयात्फ
लाधिकारित्वात् । तन्त्रिगधीनं हि नं न दधीनं व फलं तदर्थमियं प्रार्थनेति तत एवष्ठा
यां ततेनततत एव श्रावणीयाः अध्वर्यु ब्रूयात्सुरोवातं च वि घृतं च मनसा धायेति । इदं ५६

चपदार्थेन याग्येषवद्धृतं व्यं। तेन दृष्टिका मोस्मी त्यजेयद्यपित्स्मायकं विशेषविष
यं धा। तं स्वयमेव जानंतो नुष्ठं ति। तेषामपिवचनं प्रयोजकं पंद्रदं तकर्मणा व बद्धं ध्या
न नं तस्मिं स्त्वासि न कर्मणि क्रियमाणे कर्तव्यं। तेनाश्रावणे क्रियमाणे तदेवाश्रा
वणं पुरोवा नहृपं धापे नापजेति विघृतं। तदर्थं वा प्येषणी यां इदं वट्टदृष्टिका मोस्मी
स्मादि वाच्यं तत्ते हावाहा तुः प्रहृत कर्मा हि आचिख्यासंप्रतिपद्यते। आचिख्यासति संज्ञे
यं तत्तत्कर्माणि निमित्तका। सन्मामस्यां वसंबं धत्त सकर्मविशेषणः। ज्ञापने बोधितुप
नेरूपः ज्ञानं निरूपितः। एवं च वरणे होतुरपि तेनं तरे पिव। संकोचो ध्यानगोनस्मा होद्रो
तुर्णो नोद्दनं तरं। अतः कार्येन वानन्त्र बहु कर्मव्यवायतः। साधनं हि प्रयाजादि धान
योगेन संस्कृतं। सत्प्राहावनतरत्वपरं धानस्य पूर्णतात्। तत्रैवावयवैः पूर्णे योऽस्मा ते
नु पंचभिः। उत्पातो पंच योगोरितपत्नो व्याप्ति प्रसादकः। तन्नावयवयोः कार्यं समुदा
यस्य नेष्यते। तस्मात्तविहितं धानं हत्तावयवे सति मा भूत्तं त्वास्ति तं कार्यं मंतस्या
वयवे क्षारा। तेन प्रयोजनसिद्ध्यर्थं सत्यागादाने तत्ते सति। एवकं व्यं सकलं पूर्वप्रत्यूष्नि
जं ततः परं पंचानां यक्षमात्रत्वेन त्वा ध्यपत्तलमिष्यते द्वयोरतः प्रयोगो न तत्त्वे
दृत्कालकं। एकभावा कथं तस्मात्तु याजे सुवेदितो नवाच्यं बहुसम्भावात्सूत्रं प

श्री
५८

57

न्यायसंभवात्। प्रधानं वर्षणं प्रार्थंतीति घतेस्यानिमित्तकं। कारणस्यानुरूपेणाद
ष्टिः स्यादृत्विंनं विना अन्वारणप्रणीयं। ब्रूयादिति शेषः। मनसा ध्यायेति प्रैषपरोक्षः
। इदमपि प्रस्याश्रावणे क्रियमाणो ध्यायं प्रत्याश्रावणमेव तन्त्रेण तनपिं तु वर्ष
चेतिहोतारं। पूर्ववदत्रापि तान पि चानुगतितं। यजमहे इत्यत्र गर्जितं। वौषडिति पत्र
णष्टि प्रवृत्तिः एतावद्धोत्रा न त्वनुर्वाणे नयं सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणं मनसा ध्यायेति
ब्रह्मणे ब्रूयात् ब्रह्मापि क्रमेण तस्मिंस्तस्मिन् कर्मणि प्रवर्तमाने तत्तत्कर्म तद्रूपेण
ध्यायेत् अन्वारंभणीयाग्नावैष्णव एकादशकपालः सरस्वत्यैचरुः सरस्वते द्वादश
कपालो दर्शपूर्णमासारंभणीयेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयमधिकार
णसंव्यवहारार्थं अन्वारंभणीयां न भवतीति। अनारंभणीयं स्यान्निमित्त चमन्व
यदि वा गम्यते। सद्यः पक्षे क्रियायास्याः स्यात् प्रतिपद्येन स्यादितः यस्या अनुबद्धं नी
होत्ता तायां सक्तकादिना। अन्तरायेपि कर्मस्यानेने दं संप्रधार्यते। आरंभणमनु
गतासमासे दूषणं तु यत्नवा अं पर्वतु यो शेतस्यारंभस्य संभवात्। आरंभः पौर्ण
मासीन क्रियमाणान्त्रदोष त्रूनत् हिती ये पिनिमित्तेन पूर्वेष्टिरुत्तरस्यात्। अन्वारं
यमनुष्ठानं पौर्णमासस्य बाधते अतो न्वारंभणीयेनारंभ ४ पौर्णमासस्यान्ते क्रूतो। ब्रह

कालव्यवायेपि प्रान्तत्वं नगच्छति। अयनं चाग्निहोत्रेण यस्य तत्य पक्षमार्गेणानां त्र
तं सत्रत्वात्तेन तदधिकारासंभवे। सा च। आग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशः
सरस्वत्यै चरुः सरस्वते वह्नाद्दशकपालः पुरोडाशः कार्यः पूर्वेहि क्रियमाणे चान्माभूद्दि
त्रतिसंशये। आयोर्णमासधर्मत्वं संख्ययामलबोधनं आरंभस्य निमित्तत्वात्पूर्णा
धर्मातिदेशतः। पशुत्वाग्नेयपशो ष्टेव चातुर्मास्येषु चादिमे। नचैष्टिमात्रस्य वि
कारः पौर्णमासस्य न कथं। आरंभेपि प्रतीष्टिं न प्रतिपर्वाथवा न च। चातुर्मास्ये हि
कर्मैतच्चतुर्भिः पर्वभिर्मतं। आधिकाराविधिर्यस्मादेक एवात्रमीयते। कथं
भावस्तदुत्पत्तेः धर्मानगच्छतीति शतितः। कालभेदात्पृथग्धर्माभावः पुनराग
ताः। एकारंभतयेष्टिः स्यादेकैव सर्वपर्वसु। यत्तु क्षामवती ष्ट्या दौकर्वाभारं भणं
जगो। तद्युक्तं निमित्तेष्टौ सत्तदेव प्रयोगतः। नारंभशब्दवृत्तिः स्यादभ्यासे प्रथ
माश्रया आरंभोभ्यस्यमानेषु नित्येष्ट्वेव क्रियातततः। सर्वाभ्यासानपेक्ष्यायमारंभः
प्रथमा अपि। अभ्यासाभावतो नात्र तौप्रथम्यं यत्र कर्मणि। क्षामवत्यादियागे
षु तत्त्वारंभो नाविधा तत्त्वारंभो वयवो नात्र विधानेककर्म आदिसं। सत्यांगतो नसत्त्वा
त्यो नासु स्यादिष्टिपूर्वता। ननु वाग्नेयायाग्रेष्टोक्तिं मानकारंभतायवा। एकारंभत्वमि

श्री त्वे ऽप्यत तथाभावस्तथा सति । एकत्वमेव पुत्रत्वं यद्वद् ब्रह्मणि तेन तथा ॥ आग्नेयपौष्णा
५९ य जन्ने तु वकारवसत्त्वं चतन् आग्नेयपौष्णां तथा राजसूयेष्वेके परं ब्रुवते । अथाग्नेय
णो । श्रुति चतिचातन्नाधानादनन्तरं यवानाम यत्नीहीणां तथान्वारभणं भावत ।
ननु भेदान्निमित्तानां भिन्नानैमित्तिके भवेत् । तत्र लाभो निमित्तं च यावदन्तं भव
त्यवात् । व्रीहिश्यामाकयवानां सत्त्र कृन्तियमान्मतः । तन्निमित्ते स्वेदांस्याद्विहि
त्वयमिहापिवानवा खंड्रस्य भेदस्य कालभेदो न भेदकः । कर्मणो नित्यसंगानेहे
कस्यानेकत्वं तत्तां तस्मात्माषान्तरे कत्वादेके ष्टिरिहयुज्यते । एवं प्राप्तरहस्यप द्वि
तलदभिधीयते तभिन्नं कर्मत्रयं चैतद्वै देनारंभणं तेन ४ । सामान्याघघपि श्रुन्याएवके
वेयं प्रती । यते । शाखीनराश्चितश्रुत्या सत्त्रकारेणानद्वयं प्रकाशितं तत्तीयं च श्यामा
कानीह यत्कारं । स्यो तोत्र प्रथम श्लेदोयवानां च द्वितीयक । सत्त्रंतत्व यमात्कार्य
त्विति: पादेनिर्हिं रुत्सुकं । एवं वा कयद्वये नेह कर्मद्वयावबोधनत: । अभ्यासाद्वेनिमि
त्तं नानित्यं कालो ऽप्ययोगत: । आरंभा अन्नाभिन्ना: स्यु: खलाभ्यासममीक्षणा
त् । अष्टकानीव यद्वन्स्याच्चतुर्मासा प्राथमादि तासंख्यया भेदिनानां तु खाभ्यासा
पेक्षया तथा । अपेक्ष्याभ्यस्तकर्माणि प्रथमादिव्यवहृतिः । राजसूयनिमित्तं वंश्री ५९

58

त्याद्वेनेनिरूपितं। धर्म्ममात्रप्रवृत्त्यर्थत्वमशक्यः प्रयोजनः॥ सर्वेष्टीनामनुष्ठा
नेन जसृये यवाग्रुते। शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वं प्रमाणां चतुष्टयकृत्यम्। एकेनापि दाने
।तेन दाना सर्वेष्टिनामभावनात्। अन्येकं वाक्यसंबंधादेकवचनाविरुध्यते। सामान्येन
श्रुतिर्हि ज्ञातेदेवतत्स्वरासती। एकवृत्ता सामान्यो न्नामणीवजमियमिष्टिः प्रवर्तते
पौर्णमासाविकारत्वंनेनतयोरन्यमूलतः। सोमस्याद्यविकारत्वान्सर्वत्रक्षिरतोऽन्यतः
पक्षोऽहीर्दक्षिणा। इत्थं नवहत्तीति पक्षोऽही॥ सात्रदक्षिणा इत्यं मिथुनौवामिथु
नीभाव योग्यं गो युगलं मिथुनौ तौ वा दक्षिणा भवेत् इंद्रस्यविमृधएकादशक
पालः यौर्णमासमन्वादिविकल्प्यः। पौर्णमासमनुपश्चात्। इंद्राय विमृधएकाद
शकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्। परमं सम यमादोपौर्णमासस्य विकल्प आग्रयणीयः
।सदैश्वधिकः पौर्णमासस्य अविमृधिकोवा सर्वदा। अन्नपश्चात्सरः पश्चात्कालेना
त्रावसं भवेत्। तदहरेवतत्पश्चात्कर्तव्यं वहरंतरे तदहरेव प्रयुक्तं सत्कर्मार्थः। पौर्ण
मासका। तदाकर्मानुवर्ततनं तदादास्मिन्नस्तिष्ठितेतानि। क्रियमाणोपारघः स्यादृष्टा
वधिर्हीमकर्मणा। इष्ट्वेति बाध्यते त्वायं पूर्वेघः क्रियतेनतः। पूर्वाहेतु हितिः
प्राप्तापूर्णमासप्रवृत्तिचतः। तद्यागेनविरुद्धः सयापात्पुरेघरर्थतः॥ द्वितीयामनुष्ठा

श्री

५८ 59

ने। ततस्तस्मादनुशाष्ट्रतः। अनुनानुष्टुप्थलक्षत्रतावायात्र प्रकीर्तितं४। समानेह।
नि। ततस्तस्मादुभयोः क्रमतः क्रिया। विवक्षितमिदं वत्स्यादनुस्यादधिकरणतः
। ननु कं भिन्नभावाय अनुरत्र प्रयुज्यते। विध्यानादेवसिद्धं तद्यजतिचाक्रिया
गिरः क्रमाद्योपिनवकाव्यः पादेवससिध्यात्। ननु तन्त्रेतिवचनाच्छून्यताप्र
ति यस्मात्तन्त्रेव पूरणीयं तत्स्यात्तिपद्येवयद्भवेत्। तत्र यत्वे यम यत्र विहितास्त्वा
घट्टानद्यां प्रतिपदि विकृतिः यास्याः स्याच्छिनान्यनोपकारिका। पौर्वापर्य चय४ त्रा
र्थः सजातीयेर्थ्यवायतः। पाध्याना सित्रजातीयेर्ध्यवधिर्नाएवकरआमावास्येनु
निर्वापवचनाद्भवधावपि। नानोरर्थस्यलोपोत्ति स्पष्टं यस्तुन्या प्रकाशेनं। तथा
किमनुनिर्वाप्येतनुनिर्वपेदौ ह्रेखेमं धीबुधेः। एवं प्रां पेलसंवचः हि तीयायां ततः
कार्यापूर्वा ह्रेखेमं धीबुधेः। एवं प्राप्ते रह स्वयत्तदिदमाभिधीयात्। निहान प्राप्ति
पद्यागो विलवेन क्रियास्यनु। श्रुतेरन्यन्न युक्तं तदनुरन्वाधिकोयतः४। त्र्यौ र्थादनु
क्रमः४ सिद्धोरनुनंतरखावकः। गौणप्राप्तस्ततो ग्राह्यं मुख्येन मुख्ययोगतः। निषे
धावसारशब्दः पौर्णमासी जगौ ततः। नान्येनापौर्णमासेना नियमो न्यनिवर्तकः। ५८
। निवृत्तिः प्राप्तिपूर्वेति प्राप्तिः पर्वणि मीयते। तस्मिन्नेव दिनकार्यानुनिर्वापोयतं

तरं । इष्ट्वानुनिर्वपति पौर्णमासेनैव पौर्णमासीमिति वा द्वितीयायां तन्त्रेण कार्या
पूर्वाह्णे वि मृधो वृधः आदित्यश्चरुरमावास्यां । अमावास्यमनुनिर्वपेत् आ
ग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्या व्रीहीणां आग्रयणमित्यन्वर्थसंज्ञा व्यवहारार्थे
णो राग्रयणमिति । आग्रयणो व्वैश्वदेव चरुस्यादो । तत्रैन्द्राग्नं हविर्भवति । ननु हा
विरिति गम्यमानविशेष्यं किमर्थमुपादीयते । साधिकरण्य श्रुनाम वा माश्रीय
तां । आग्रयणमैन्द्राग्नं भवतीति । ततश्चात्रेन्द्राग्न्यो देवता चामिति सिद्धान्ति स्यन्वं
। भवेदेवं यद्यध्वरे हविषी आग्रयणांनस्यातां । श्रुतेषु न तत्कर्मा ह्यान्याग्रयणास्ये
ष्टौ यजत इति विधाय पश्चिह विष्कमेव न दु व्यात अपि वैवमितरेतराश्रयं स्यादा
ग्रयणहविरभिधानमैन्द्राग्नादेवत मैन्द्राग्नं ऐन्द्राग्नत्व सिद्धितां । न न सामानाधि
करण्येसाति ताद्धित प्रतीतः स्य संबंधो देवतासंबंध इति । तस्मादाग्रयणसंज्ञ
क व्रीहीणामग्रपाकस्य कर्तव्या । अथ वाग्रायणमेवाग्रयणमुच्यते । छीद्रसो
यं ह्वादेशः । तेनाग्रेयनं गमनं भोक्तुमनेन क्रियत इति । ततश्च कर्मा । ऐन्द्राग्नमुच्यमा
नमर्था कर्मासाधनहविः सबंधो योग्यतया भवति कर्मसंबंधे चेदत्ता याताग्रा
ग्रयणानैन्द्राग्नमेव तेनाग्रपाके । ग्य व्रीहि यव प्राधिन्यादैन्द्राग्न सिद्धिपर्यासद्र व्यता

श्री ६० नैकर्तव्यमेवाग्रयणं पक्षीनरमाश्रित्येतरह विधिः। अत एव श्रुतिरत्रादरं दर्श-
यन्ती अन्यत्रानादरमुत्पत्तिशिष्टं चं गमयति। तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः॥ पु-
रोडाशो भवतीन्द्राग्नी वा एतस्य भागधेयमुदजयतामित्यभिधायाह यत्रैवै क्षत्र-
मुज्जयत्येवाभजतां चैतत्र विहृद्दिश्यानृ वा नन्वाभजतामित्यत्रा चाभजतामित्यने-
नेत्यानूह विधिसिद्धोशोदनेइत्यच्यवतातनतश्यामुख्यं च प्रतिलासनादन्यपक्ष-
रेणानुष्ठानित्यत्सैत्यन्वयप्राप्तौ न विरुध्यात। यथा द्यावापृथिवीयं विहितमे-
अस्मिन्नाभजामेतिना भ्यामेतं भागमकल्पयति इति द्यावापृथिवी संबंधित-
यान्तिक्रयरूपेणाप्यद्भागः कल्प्यमानऐन्द्राग्नाद्वरतीगमयति। अन्यत्रापि
सिद्धत्वहादौ कल्पनाशब्दप्रयोगे मुख्यं चं द्रश्यते। आहुतिमेकल्पयाततियथा
स्मा आहनेकल्पयामेतीति चालाभो व्रीहियवानीस्यादग्रयाके पितृष्टकः। ऐन्द्रा-
ग्नेनैविधायाथविदधीतानुकल्पतः॥ अपरे ना विरोधो ऽप्रधानेह विध्यः स्थि-
तेः। अर्थेद्र्व्यविरोधे ऽर्थसामान्यं न तु बाधितं। अत एवाग्रयाकस्य प्राप्तस्ये-
वनिमित्तेनापेक्ष्यं पौर्णमासादिकं चं पेक्षा यतो नवाय सु शरद्वसंतादि पौर्ण-
मासादिवाकयतः॥। विशिष्टकालनियमः॥ सोग्रपाति लंघने। कथं विसति नि ६०

यातति थौ त्ततो भवेदिति। जाबालश्रुतिरत्राना जगादेतन्निमित्तकं। निमित्तान
रं तु व्रीहीणां यवानां चेति न द्दव:। अन्य आग्रयणे। इति स्मृत्यां नर यव सि ॥ ४
। अग्रपाकं निमित्तकं कालीनरविशेषितं। शानेयचक्के मिथेल दे वद्धाचाविलो
कनात। व्रीहियवानां पाको यद्दवश्यमेतयो भवित। ग्रहणमस्य पाकस्मात दा
स्याघ र्थमेव तु। दोषापनयनं च तत्र पालि मात्रार्थमिष्यात। सार्वत्रिकमशाक
तथावश्यकं ततो हृति ४। कार्यास्यादृरतो यागो दोषापनुत्तये भवेत्। अविलंब
मिदं हृत्कं स्वश्रुतावपि वादरात। अनाशके मनोस्य राव भवु तेहोवुई ते दृमा साम
प जिघा ठ सामैविषमिव वदप जघु: तत्र आश्रन्तनुष्या आलिङ्गं तप शव: इमा
तु च्चेवेतदुभयी रोव धीर्याश्च मनुष्या उपजीवंति पाश्च पशवस्ता अनमीवा
अकिल्बिषा: कुरुते ता अस्या नमीवा अकिल्बिषा इमा: प्रजा उपजीवंती
ति सर्वप्रजानां किल्बिषदोषनिवर्त्तकत्वेन श्रुतिचाना। प्रथमोत्पन्नादेवाग्रपाक
च मन्त्रोपजीवनान्याधिनि प्रतिपत्तव्यं बरदीबीणाकादीनामन्यग्रपाकनोभा
वत। अग्रपाकोत्रि नरत्तेन व्रीहीणामिति स्मृत्यात व्रीहियवौ हविर्यस्या त्वी
रपात्रे र यानच तु होममुत्पन्नाइंद्र पत्रुष्यपातयो: प्रधानीतरसिद्धयर्थं द्रव्यस्या

श्री
हर

ष्याः स्वयं न चाद्रव्येणैकेन विद्युक्ता अनुहोमनयामनाः। इंद्राण्यादि विशेषो
नया। ननु त्स्य चं प्रसज्यातको ह्यो षद्इति चेन्न स्यात्तदभावे चरुर्नव: तद्दर्थमास्य हो
मा तेन हृद्यत्र प्रसज्ज्ञातारवा व्यमेव हविषोनुद्दिष्टेष्योपि हूयते। अत्रोद्दिष्टः प्रतिह
विस्त्वयाणो तुल्यवो दनात्। अंगापेक्षव सर्वेषां प्राधान्यं साधने पुनश्च सर्वाणि
तुल्यमावेन फलं प्रतिपरस्परं। अपेक्ष्यमुख्यता घस्य द्रव्येणाव्यवधानतश्च
यवानां वा यवा नाम थग्रयाकस्याग्रयणोमें द्राग्नं हविः कर्त्तव्यं। आग्रयणो
वा तद्देवयंकार्ये न चाग्रयणोमैद्राग्नाभिस्ताना वनैवालं घ्री। हियवयोरेवहविष्ट्व
न प्राप्स्यति। अतिरिक्तं ग्रीहीणां यवानी वो तिग्रहणं। नातिरिक्तनुदनश्नश
ष्टस्य ग्री हि तंदुला सिद्धा ष्टेरुद्वचानावरोश्चोदनचाहादनोहि चरुरिति श्रवणा
। तद्इति यवाग्रयणोपि त्नीहितं दुलचरुर्मा भूदिति चरुसंबंधार्थं यवानामित्यव
के अंगान्माधवचने च नियमधांतिश्च स्यायवा नाम। वतिन द्याहृतयेतुम यग्रह
णमवश्यकर्त्तव्यमिति ग्रीहीणां यवानां वस्तुतः। ननाम्रयणोयावचनादन्य
त्रलोकरुछ्या। ब्रेहणबाधचनेन नु कर्म्महिचार्थमुमयग्रहणं भविष्यति
नेनतानिन्त कालशरहृसनपाकेमेवेत स्यासेरभवतः व्यचाजस्वयथास्मान्ने ६१

नवप्राशनमिति। द्वितीयपरप्राशनेमंत्रविशेषविधिपरत्वात्पूर्वत्रमंत्रोहिव

चनाभावान्नेति वैश्वदेवश्चरुः पयसि वैश्वदेवइत्यत्र पुल्लिंगनिर्देशमा

श्रित्यनादेशे पुरोडाशः सर्वत्रैत्याधिकारादेवतत्रपुरोडाशोऽस्तु सर्वत्रग्रहणेऽसर्व

शास्त्रेनादेशे पुरोडाशश्रामासस्यैमित्यत्रापि पुरोडाशे प्राप्ते चर्वर्थश्चरुरित्युक्तंस्यात

स च वा पयसि श्रपणीयो वा चरुप्राप्तत्वे गुणविभक्त्यानपेक्ष्यं पयसि इति प्र

धानधर्मा न भवंति गुणधर्मैरुपसर्जनत्वात्प्रिनेयुज्यतेस्त्रीभागपयासंपयइत्याध

हः ननु कथं स्त्रीनापत्तिरधिकरणविभक्तिश्रवणात् उपसर्जनाशङ्का प्रयोगाद्य

द्विकरणार्थस्य उक्तोऽत्र सप्रयुक्तोभवेद्भवेतन्हिंनद्द२र्थंतपाल्स्त्रीनापत्तिरपि। नेष

दोषः यद्यप्यधिकरणोच्चमवगम्यते। तथापि द्रव्यसामर्थ्याद्युपसर्जनत्वमवग

म्यते। तंदुला हि पयस्याश्रिता अग्न्युपरिश्रितिघमानाः स्त्यं न इति। पयसो ह्याधा

रभूतस्याप्यत्तन्सामर्थ्यामित्यतिस्त्रीनापत्तिः अथवा पयसि पयसाश्रपणी

यइतिछन्दोवत्त्वभावेनव्यत्ययः ४ द्यावापृथिवीयएककपालः तृतीयमिदं हवि

राग्रयणे द्यावापृथिवी। द्वयत्यः पुरोडाशः सावेककपालः कर्त्तव्यो वचनात् व

श्वदेवीयधर्मान्वमस्यकर्मे यदप्रवीनाद्धाम्नात्र प्रमाणां तन्मूलं नद्दश्यते यतः

श्री। ६२ ।प्रवृत्तेर्लक्षणं चास्मिन्नप्युक्तो नवसन्नके। हविर्मात्रोपवेशेन धर्मवत्तानुमा
मता। नापर्यावर्त्तनं तत्र सर्वहोमोपि च स्मृतः सत्रेपि धर्मलेशोपि दृष्टस्तेन प्र
काशितः कथं प्रवृत्तिरेषस्यात्प्रत्येवं वचनात्त्वया। एतेन ज्ञानमतं हि व्या
ख्यानं न विवेकतः विचारपितामतोन्यः प्रवृत्तिस्तेन बोधिता। ज्ञाखीतएवग
म्या विवर्कोवादी स धर्मता। प्रतिक्रमानुसार्येव तावदत्र तत्र कथं। स्वयं च
स। श्रुति ४ कस्मात्तर्कलोचनदर्शित ज्ञानाभासात्ततोम्नौ त्वा युक्तिलेशः प्रदर्शि
त ४ ।तेन धर्मा व्रयोक्तिर्यात्रेधा प्रस्ताहतादिका। दृष्टो वेककपाला नायुक्तेयं प्र
वृत्तिर्यतः त्रेधं यं दृष्टा हि यस्तत्तु प्रजननेन योजितं। एतद्धि प्रजननस्य फलं तद्दृष्ट
दृष्टविक अहतपरिधानस्यावेश्वदे। वनयोगितानघो वेश्वदे। वनेतिश्रु। न्येतस्य
त्रिपादितं धर्मोतो। वेश्व। दनगत्स्य तेह विषां मनु। मिथ्याक्षानां तदभावात्त्रमात्स्या
त्तं किंतापरैः। प्रयाजानामपि प्राप्तिरिन्धं वर्हिरेवाविना। न चात्र ते यके योगे हृष्टा
भ्मीपं प्रयाजना। विरोधात्तेन सानस्यात्तद घ्ययुक्तमेवतु। प्रधानं त्रुत्राकातेष्यो
हृतेत्रेमहतिय घ्रुणागदितं पश्चमखेनादिदानीमेव विस्मृतं। प्रख्यः प्रजनन
नं तेन तस्यापि फलयोगिता। अथाऽपहोमविध्यार्थमिदं नान्यद्धि भास्यति। ६२

62

।तेनानुवादरूपत्वाद्विधेः स्यादनुमापकं। कस्मान्नाग्नेयस्वाध्वरेण हुत्वाध्वर्मोमास
केन हि। कस्मान्नावश्यभावि च मनुवादस्य दर्शनात्। यदि तर्हि सर्वत्र कस्मान्नाहित्र
गस्मान्नेव दर्शनात्। तन्न सर्वैककपालानां प्रवृत्तिः स्यादियं ततः। वायथेति प्रसंगो
त्र धर्म्मप्राप्तिर्हि द्वयात्तता। स्नातानां छादनं। तन्न परिहृतं श्च नारणं। सर्वत्र कप
पालेषु सर्वहोमहतो भावात्। अथोत ८ सर्वमेवेति श्रुत्येतत्प्रतिपाद्यते उद्धा
स्यात्तात् छादयेदाज्येनाप्र अज्येन छदनं यस्मात्प्राणदानात्स्वयं भावत् तथास
ति विधानन कायात् पूर्वसाधनानत्त्वाज्येननाव नैव विधानवदेव प्रयुज्यात। अं
ता नि ति बुद्ध चेन सर्वत श्छादनंम त स्माद्यस्यवापजेत्। स्नवपदेनावतेनधु
वाया उपीश्रुयाज धर्मणा। पुराणानां चाचरुः। वानवानां। तो वा उत्तावेवन
वानादस्यातामिति वचनात् प्रथमजो गोर्दक्षिणा। प्रथमं जात ८ प्रथमजइति
व्यसस्यागोः प्रथममपत्यमाग्रयणकाले वा प्रथमं जातइति द्वितीयतृतीया
द्यपत्यं। प्रथमाह्वानइति नापत्येति यमो मातरि पितरि च नियम ८। तत्र चर
मः पक्षो नुपपन्न एव। अग्नियमिव हीदमिति वहुनात्। अग्नेप्रथमभवे प्र
थम भवद्दक्षिणो भिन्नं न चे प्रथमभव च विशिष्टमस्मिन्पक्षे दक्षिणा रूपेणा

श्री। नेनपुत्रस्यतद्रन्यचुवितःपक्षःनेनजनिष्यमाणेनपव्यावेक्षयाप्राथम्यंनानिवेक
६३ कारणावधिकान्येककालावधिकानिचानन्यजन्मकर्म्मणिसंवध्यतइति
चसविशेषणांतत्वजन्माप्रथमत्वंवारपितृप्राथम्येनसंवध्यतइतिगौरेवप्रथ
मंजातःसंनिकृष्टत्वाकारणस्यकारणादित्यभिसंवध्यातनेनगोःप्रथमंजा
त॥ प्रथममपत्यमित्यर्थोभवति।तथाचमध्यमवयास्वरमवयाश्वानिय
मेरप्राप्नोति।तत्रुनापरमन्यत।स्वेगृहेप्रथमत्वंपादेकदेशिकमुच्यते।अपाधि
कमिदंयत्तुनानोपाध्यानिकंतुनत।प्रसिद्धहस्तिदुत्वंचबहुजनप्रसिद्धितःजा
तिरकर्म्मकोयस्माहायमानेनपुत्रतो।प्रथमंतन्निरणकांक्षंहृतंयावद्विशेषणे॥
।स्वकीयेर्नत्ततंतावन्नयोगःकारकांतरैःकर्तुराश्रययोग्यंयदधिकरणंसंबन्धकं
।आदत्तेप्रथमतत्रत्वंकालोपितत्रयावसंतेप्रथमोजातस्तेनगोर्दक्षिणा
मता।प्रथमंकारणेयोगइतियन्मातयोगत॥।अन्यथावघतिस्तन्तत्तता।व
वावधारणो।प्रत्ततिर्यदपादानंजातः कर्तुर्मतंमुनेः॥।तेनतद्धिरंगवाद्वरमं
योजातेनयागो।कुलेप्रथमोत्पन्नः।वारहुसंतयोस्ततः।ग्ताद्यः।प्रथमजोगोः
सनोत्पन्नःप्रथमंगवि।प्रथमगृहणा।द्वा।ज्येष्ठलाभेजनिगृहःसद्योजात ६३

चासि द्व्यर्थं तत्तत्तद्दद्यजेनुतत् वैश्वदेवस्य वा वैश्वदेवस्यापि पर्वणि इयमे
व दक्षिणा तुल्यश्रुतिचात्। आग्रयणे तावत्तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणाग्निय
मिव ही दानिति वैश्वदेवे पितस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणो तत्तवाइति दर्शपू
र्णामासनीजानो दक्षिणां। ग्निपक्वं वा तु ष्प्राश्य प्राशनेण तु भोजयेत् किंचिद्
द्यात् कथंचिदधिकावत्राये दर्शपूर्णमाससारिभो क्वचित् सतितत्दनीता नोय
जमान आग्रयणकालातिक्रमे जायमानेनव मन्त्रं दक्षिणाग्नौ पक्वान्न द्रूप्सण
तु भोजयेत्तु तस्य किंचिद् यां क्वा विद्धत्येनव पारिभाषिकमप्यनुष्टितं किंचित् तु
श्रातयनुसारेण परिमाणमुक्तं यत् किंचिद् गुनत्र्यो यच्छत्सुयान्तद् घावि निववनात्
एतद्वा तुकस्य द्रूपत्तया विधानात्ना ग्रपाके तदात्घात रभसंभवात्। तेनतत्
तेनतदुत्तरकलशरद्वसन्तप्रातयोराग्रयणसंभवे दर्शपूर्णमासारंभाभावाद्यं
पक्ष आग्रयणीयः ४ अग्निहोत्राभ्यासिनो नवेः सायंप्रातरग्निहोत्र होमः ४।
अग्निहोत्रेणायनं नित्यश्रौतगतं यस्य तस्य दर्शपूर्णमासयागे प्रवृत्तस्य भा
वादाग्रयणं वेरग्निहोत्रहोम एव भवति। स च सायंप्रातः ४ कर्तव्यः एकमेवैकेन
कर्मणा वुकस्यात् इत्येकत्व मेवं होमस्य। यत्तु कर्केणोक्तमग्निहोत्रेणायन

श्री माग्रयणस्येति। तत्पूर्वत्रमो दृष्ट्वा श्रेयणोफलं। येनाग्निहोत्रमेव वा जुहुयादि
६४ ति। श्रुतमेथेव ऽंशशब्दं परित्यज्यसइव शब्दं परिगृह्य लक्षेशेनाश्रुतार्थाग्रयणं कु
र्वन्। तेन विरोधाभावादित्याशयितदनुरोधेन सर्जकदर्थयन्त्रीजस्यग्रणी। तमर्थं
परित्यज्य लक्षेशेनार्थान्तरमाश्रयति। तनास्य व्याख्यानो दोषान्वेषणं मकिंचित्करं
64 तदाशिता यावा पयसा। तदाशिता या तस्याः पयसा वा जुहुयात् दीक्षितग्रन्तं
सु। य दासने ष्वाग्रयणकालागमस्तदा तदिति क्रमाशंकायां दीक्षितग्रन्तेन
दाशिता या पयसा कुर्यात्। आत्मोपयोगेनावश्यंन वयज्ञो विघ्रनं ४ खयम
श्रंतेगावलब्धरेन्यो नवक[illegible]स्यकं। तेन लोकोपकाराय मन्त्री। घादि मक्षणा ददं ४ पयः
पां तं तुसं कुपास्मिफलानुषधीः परान्यथवी षधिमान्नयत्ताभिर्जधेन कारकं
यवव्रीह्याग्रानार्थं तदु च्यते शब्दतः पुनः उपसन्तु रोहिणो कुर्वीत। उपसन्तु
वर्त्तमानानाम्प्युतकालागामरोहिणोन द्रव्येण कर्त्ते। व्यो मुन्या सु सवनीपानां ते
नान्नेन कुर्यात् सोम्यः श्यामाकवरुणरदापस्या आरण्येभवमारण्यः श्यामा
कनीवाराद्वितस्याग्रयणं तस्याग्रपाकयाग ४ सोम्यः सोमदेवन्यो भवति
चरुः। तेनाग्रयणयागः कार्यः। अग्रपाकनिमित्तांतरं तु व्रीहीणां पवानां ६४

जाबालवाक्यमुक्तं तदेतयोः शरद्वसंतपर्वयोगतः । अग्रपाकनिमित्तात्स्या
द्व्यधिकयमुक्तयोर्द्वयोः । अग्रपाको निमित्ते क्वचित्स्यामाकेन्यन्न विद्यते तु
पवर्धिपेक्षा न श्यामाके मुकथं चना वैलावोग्नी । स्या । आरण्ये हि वासंति कं वि
णु चरुपागे न संस्कर्तुं शंते नवार्षिक मारण्यमोषाधिजातं श्यामाकयागम
स्तु तं नक्षत्रणीयं । वासंतिकमारण्यं । वेणुयागसंस्कृतं कंदमूलप्ररोहाश्ववसंते पि
नवं न्यमीहारछास्येवतद्वक्षः संस्कृते नो विधीयते । निना । केचिद्दिच्छेति पागमे
तं तु तस्य हि । वृत्तिरारण्य धान्येन आरण्यो तण्यतेपि वानवान्यां न्यायतः प्राश
वचनीमवतोपि चापन्नक्षः स्यात्ततो हघान्नमुत्पन्नेरिति वापरं । यद्गृन्नः पुर
षरत्नस्य नदन्नादवतेतिव । वन्याहारो गृहस्थोपितमन्नक्षेपेक्ष्यते ह्नि । याग
स्याविद्यते नक्षो व्रतादिषु गृहेपि तु गृहस्थ । स्येवतेनायमनुत्पन्नन्नक्षणो वि
धिः तु षधीनां वपुष्पाणि फलमूलानि पत्रकं । शाकार्थं सर्वमारण्यं ॰ नक्ष
णो पेक्ष्या तयद्विवनिनोव्यपादश्चश्च नियमायनविष्याति । श्यामाकएवव
निनोनस्याचाश्रयणी । तरंगा म्यं हितेनसंन्यस्तं पागोयेतन्त्र यो जवचारस्तह
स्थस्य पागा आग्रयणों न तु वोवकाहृनिर्वानोह्नौ तु वन्यस्येवोपयोगतः पु

श्री नष्टसंस्कृतोरयोर्दक्षिणा। आग्निर्वाणुयवाग्वयणे दक्षिणारथो यः स त
६५ द्गन्तत्तनो वोपकरणे न पुनर्निष्पादितः सः क्षौमं। आतसं वा वासो दक्षिणा
मधुपर्के विकांस्यादिरष्टालिङ्ग्यः वर्णो धृतं वा वासः। वर्षासु यत्परिहितं जी
र्णमप्युक्तं तद्वासो दक्षिणा। यत्तु वर्षासु नामि स्पृश्यं ब्रुवंतो वर्षा ह्रुतमिति पाठ
मयन्यथपति। तदनुवितं पुनः संस्कृतमुक्तपक्षे हि जीर्णमेव वास आगच्छति
65 तस्मादयथाव्याख्यातमेवोचितं अमावास्यायामग्न्याधेयं। अग्न्याधेयमि
ति कर्मणो नामधेयं प्रसंख्यवहारार्थमग्न्याधेयमन्वारंभणीयेति भवतीत्यादा
व चर्थसंज्ञया चाधानार्थतां चास्य प्रतीयते तन्यस्कंदे बहुलमिति करणे तन्यः
आधानं वांनबीस्यं च। अंतराधानं त्घत्तरकर्मार्थमात्मसंस्कारः। अन्तर्यः
कर्मणः शक्तः तमेवमधोसंतबहिरादधात्युत्तरकर्मकारकभूतं तमुद्दीप्य
साभिधर इह पत्सर्दह मु ततं करिष्यामि यो स्येष इत्यं ते तत्र अन्तर्वा तत्र कर्म
प्रयोजनमग्नीनामाधानमापकमिति अग्न्याधेयमुच्यते। तेन अमावास्या
यां कर्तव्यं। अमावास्या वा इष्टचंद्रा दृष्टचंद्रा वा विशेषतः इति केचित्तदयुक्त
सयोनावास्यायामग्नी आधत्ते यथाविहिता या द्वारिष्ठारापुरं प्रपद्येते न्यकद्वा ६५

तद्द्वारेषुरे प्रवेशस्तु स्ममावास्याधानमुक्तं। तस्य चक्रपाल रुद्धानीयमपिधा
नेचंद्रमा उक्तः चन्द्रमा एव ह्यस्य पिधानमिति। तेनाहस्सचंद्रायामेवेदं। तत्राप्या
धानममावास्यायामुच्यमानं किं मंथनादितत्र किं वारं भ१। आरे भस्तत्रेति
कर्कः। गोएयाहस्यापरिगृहाघद्याधानं मंथनादितद्धौ एयाहस्यापंचदशी
कलाव्यापारसाम्येन प्रतिपदि कर्तव्यमिति स्फुटं। तत्र च श्रुतिरुद्धारिता। यदहरेवै
ष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदहरुपवसेत् नहिंसेदिति तेनामावास्यायामुपवास
विधानादाधाने गोणानि प्रतीयते। तदिदं समंजसमिव दृश्यते न त्वाधानांगत्व
ममावास्यायां श्रूयते। तस्मादमावास्यायामेवाग्नी आदधीनेति सन्त्वं। पूर्वापरी
भूतभावचनत्वादव्यानस्य वरणाघष्ठाधानमेव तेन तस्म भूत्यमावास्यायां क्रि
यमाणमाधानमेव क्रियत इति न वाधिप्यन्यमावास्यासंयोगः। ननु सन्त्वपिस
र्वस्या विशेषेणाधानत्वेपरेघः क्रियमाणेस्मेव श्रुत्यावा न त्व व्यपदेशात्तदेवा
गत्वा धेयमिति। तस्यैवमुख्यमाहत्वामावास्यायोगेन भवितव्यं। मुख्यामुख्य
योर्मुख्य संप्रत्ययः१। प्रधानाप्रधानयोगयोः प्रधानयोगो वलीयानिति न्याया
त्सन्त्वं भवेदेवं पदिमन्यस्य श्रुतिर्नस्माद्दुष्टिका। सत्याहितस्यां व्यायोसः सम१

श्री आरभस्तत्रेतिकर्त्तव्यः। गौण्या हि त्स्यापरिग्रहाय द्व्याधानं मंथानादि तन्मौ
६६ ण्यहत्वा पंचदशीकलाख्यायारम्याम्येन प्रतिपदि कर्त्तव्यमित्युक्तं। तत्र च श्रु
तिरूढा विना। यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदहरुपवसेत्त्र हि सिपद्
तिनेनामावास्यायामुपवासविधानादाधाने गौणत्वं प्रतीयते। तदिदं समंजस
66 मिव दृश्यते। न त्वाधानांगत्वममावास्याया श्रूयते। तस्मादमावास्यायामेवाग्नी
नी आदधीतेति सत्यं। पूर्वापरीभूतभाववचनादाख्यातस्य वरणे यथाधा
नमेव तेन तस्य भन्यमावास्यायां क्रियमाणमाधानमेवोच्यत इति न वाधिष्ठ
न्यमावास्यासंयोगः। ननु सत्यपि सर्वस्या विशेषेणाधानत्वे परे घः क्रियमाण
स्यैव श्रुत्याधानत्वव्यपदेशाग्न्याधेयमिति। तस्यैव मुख्यया ह्यत्स्यामावास्यायोगे
न भवितव्यं। उभमुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः। प्रधानाप्रधानयोगयोः प्रधान
योगो बलीयानिति न्यायात्सत्यं भवेदेवं यदि प्रत्यक्षश्रुतिर्न स्याद्द्वाधिकाः। सत्या
तस्यां बोधो यः समः। अपि च अमावास्यामादधीतेत्यस्य मुख्याया श्रुय
णो यदहरेवैष न पुरस्तात् क्षिप्य स्यानर्थक्यमेव स्यात्तद्दर्शने गुणभावेन कल्प
यितुं शक्यं। न च तत्र्याथासिगुणयोगकल्पनासंभवः। किं पत्नीनां फलानां त ६६

तथासंभवात् । नित्ततथासति सर्वमुक्तिर्थिपुत्तथा भावार्ह्मनानस्यात् । अ
पि चपुरस्तात्पश्चाद्योगेनादर्शनं श्रूयते । न चंद्रेधिकरणेयोगे न न पुरस्तात्प
श्चाद्दर्शने तिपुरस्तादर्शनाभावोन्यं तादर्शमिभवतितस्मात्तेषचारः कल्प
नुं शक्यतइतिगौणोयेवामावास्याकने आधावहिफलयस्यानोद्देशत्राभिधायकं
आविशेषेण संस्कारा ४ सर्वतत्तुल्यमुच्यते । अविशेषात्प्रधान चेविनाशे थेक
देशगे । आवृत्तिमूलतो ज्ञेपार्हा । वि श्राद्भुवपनद्र्नि । न त्वेवमेकदेशच्छमावृत्तेः
कारणं यादी । वैगुण्यं पावमानी ष्टि प्रधानांगी गनाशने । यावमानी विनाशे
न प्रधानार्थविनाशेन ४ अतिप्रसङ्गेतिनाहन्निरशक्यमुपादशनं । तत्तस्मा
त्सन्यमेवेतत्प्राधानार्थाविभेदतः । द्वेयोगं पूर्णोपर्यंतद्वामा तां द्विद्विसि द्विकं
तेनार्थत्र्यमाधानशब्देनात्र प्रतीयते । उत्तरोत्तरकल्पस्यविकल्पेन विधान
त ४ । पूर्वापूर्वाभि । धपयच माधानस्यनयास्यति । त्रयाणां त्रेन भेदे न गुणलो
पेपरस्परांगांगी गि भावाभावेन नावृत्तिरन्यकर्माणः ४ । इष्टीनामथ पूर्वा
णां भेदे न विरपेक्षता । परस्परं न तो नस्यादेकस्यावैगुण्ये सानि । आवृत्तिरपर
स्याः स्यान्नावेकस्यानतार्थता । एवैकावयवोत्पस्याकारणं वद्धि साधनो ।

श्री ६७

67

अपेक्ष्यंते तदुत्पत्तेन सर्वा अपीष्टयः। पार्थिवादिस्वरूपाणां प्राप्तिः स्पष्टा
भिधीयते। तेन स्वतंत्रफलदानसंबद्धाः परस्परं। यदस्य पवमानं च आरण्येन
हि विद्यते। कृष्णमन्न पनिहितमनुन्यासर्वेष्वपि यत्नः अपि वाग्नीगतनाशे न प्राया
श्चित्तं भवेत् कथं। अग्न्याधारे हि ताभ्यः संगतिः स्यात् सर्वकर्मणां। सिद्धाबाहव
नीयपदित्वन्नाम्ना कर्मसाधनं। सवसंस्कारस्य पश्चस्याद्ध्वस्यात्रप्रदत्तितः
। नायं रुद्धः कविहृष्टः सर्वलोकाप्रयोगतः। संबंधो नियतेर्थे न प्रतीतोवयवा
दपि योगिकोपितत्तो नायं नवयाइच्छिको यतः। संस्कारसंयुते वह्नौ प्रयोगो
नियतः स्रुवः। पच्चभिराहवनीयमादधातिप्रयोगतः। ननु प्रागपि सिद्धोयं संस्
कारात्तन्निमित्तता। कथामिति न वक्तव्यं मा विन्यस्तस्य युज्यते। गन्धंतरस्यासं
तवाद्युक्तयुतयाप्रसिद्धितः। अतो नाहवनीयत्वात्प्रायश्चित्तक्रियात्र न तुल्य
स्यार्थविधानाद्धि पूर्णाहुत्यादिकर्मणां। साधनं साध्यमानो पि वचः सर्वैक
रोति यत्   कृत्तिकारोहिणीमृगशिरः फल्गुनीषु। कृत्तिकादिष्टमावास्यानि
रपेक्षेतु आग्न्याधानं कुर्यात्। ननु वाशब्द भ्रवणो न सारोहिण्यासंपद्य
तइति नक्षत्रयोगगुणानुवादे नवैशाखामावास्यायां वेशिष्ट्यप्रकाशनेन न ६७

नक्षत्रयोगस्यावश्यकत्वादमावास्यायामेव पुनर्नक्षत्रेष्विन्यपपन्नेतरं भविष्य
ति।सत्यं।नैवेदेवं यदि नक्षत्रविधेर्नैवपक्ष्यं तस्मादाहश्चितु नियम्ये क्षमेव नक्षत्री
णामाभ्यश्रवणं।तत्तिकास्वग्नी आदधीत।रोहिण्यामग्नी आदधीत मृगशीर्षे
ग्नी आदधीत फल्गुनीष्वग्नी आदधीतेत्यादि।अमावास्यासु त्वर्थं च नक्षत्राधा
नं निषेधनस्वतंत्रमेवामावास्यातः पर्यग्नि तिगमयति।अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा
पिहितायौ द्वार्यपिहितायां पुरप्रपित्सेदिति। यदि समुद्रयोऽभिमतो भवेत्तर्हि भावादमावा
स्येति।तत्र चंद्रदर्शनाभावाद्यथापिहितायामित्यत्तु पपन्नं स्यात्।चंद्रमा एव द्वार
पिधानमिति चंद्रमसो भावेनापिधानाभावात्।यत्तु रोहिण्यासंयोगानुवादान्स
र्वत्रापि संयोग इति।तदस्मन्मथाप्रतिभाति रोहिणीयोगो ह्यत्र नागम्यमपकारकत
या श्रूयते।येनोच्यते अमावास्या वा अग्न्याधेयस्य रूपामिति।आत्मा वै प्रजापशवो
वा रोहिण्यां तन्न्येवैनं प्रजायाः पशुषु प्रतितिष्ठतीति रोहिणीयोगाधाने रोहि
णीयोगगुणस्य फलीतरप्रजापशूनामवियोगं ब्रुवती रोहिणीयोगस्याहवनी
याद्युत्पत्त्यावुपकारो नात्यन्यवगम्यते।तेन ववनीतरेण हयग्न्योगीतरं त्वतमस्ती
ति निश्चितव्यां न तु यादवाधानोत्पात्तो फलमति संबद्धं तदेवा त्रापि प्रत्याभिज्ञा

श्री
६०

यत इति श्रुतत्वमनुवादत्वानित्यत्वात्। फलनैष्ठात्। स्वतंत्रत्वे हि एषाधानगुणत्वं बहु
प्रजापशुप्राप्तिः तत्संयुक्तामावास्याधाने योगगुणत्वं जपफलं विद्यमानप्रजाप
शूनामावियोगस्तेन फलैकत्वात्प्रत्यभिज्ञानात्स्वरूपाप्रत्यभिज्ञानात्त्वानुवाद
भावान्नक्षत्रामावास्यायोगद्योतकत्वाभावान्नतेन नक्षत्रषाधानममावास्या
याविकल्पात्। विकल्पद्योतको नात्रवा शब्दः। श्रूयते तु नाकर्यं विकल्पबुद्धिः स्या
धुनेर्गमासनानन्तरः। यद्यपि हि पचवाको वुविकल्पाश्रयत्वं तु तत्रान्यायेनैवा बलु
द्धः सन्ततश्रवणाभावतः। संपद्यते च वचनान्तरं पूर्वेणाक्षिरिहादिना। काकतालो
यन्तुल्यासो पफलमात्रप्रकाशनेत। श्रुत्यान्तरक्रियते। ततस्तु यन्ते च क्षयोगतः। विशि
ष्टामावतो नास्य विधानं वानुवादत्वात्। तस्मान्नकृत्तिकादिष्वमावास्यां निर। पक्षे
याधानं हस्तोलाभकामस्य। लाभ ४ प्रतिग्रहेणार्थप्राप्तिः यइच्छेत्प्रमेदीयेतति
वचनात्। यस्मै चदीयते लाभस्तस्य प्रतिग्रहान्द्भवति। एवमिच्छुर्विप्र एव तस्यैव
प्रतिग्रहेधिकारात्। लाभमिच्छतो प्रास्तणोस्य हस्ते मावास्या निरपेक्षे आधानं
भवति। ननयो ४ चित्राचक्षत्रियस्य। लाभकामस्य क्षत्रियस्याधाने निरपेक्षं
विज्ञायगात्पद्यं च स्यात् हंतिसपत्नान्हंतिद्विषंतं भ्रातृव्यं यएवं विद्वांश्चित्रायामा ६०

मित्यस्मादुन्नाम मन्त्र्यपाच्छत्तुह मनंहितत्त्वं न्तापक्वमिति लाभव एव पर्य्यवसा
नात्। वसंतो ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामयोः। ब्रह्मवर्चसकामो पि ब्राह्मण एव। तस्मि
न्नेवेदं फलमाधिक्रियते। तेन निःकामस्य सकामस्य च ब्राह्मणस्यैव संजरत्नु एवा
नकालः। तस्माद्ब्राह्मणो वसंते न्याद्धीत सप्तकामयेत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति च
तिष्ठा मसकामसंयोगाभ्यामस्य प्रतीतेः। ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः। अत्रापि
सकाम निष्कामक्षत्रिययोर्ग्रीष्मः। क्षत्रं श्रिया यशसा स्यामिति तस्मात्क्षत्रियो
ग्रीष्म आदधीतेति वा। पूर्व्ववच्चेवसंयोगद्वयश्रुतेः। पष्टिकामो ग्रीष्म आदधीतेति
सामान्यश्रुतेः सर्व्वविषयमिदमिति स्फपाध्यायैरुक्तयुक्तमिव तत्तत्सामान्यस्य हि वि
शेषणोपसंहारात्। यथानारभ्याधीतसप्तदशत्वमित्रविंदादिविषयाधीतेन सा
मदश्ये नैकवाक्यतापन्नासं विशेषार्थपरं। एवमिहमापि श्रीकामवाक्यं शाखान्तरीयं
लक्षणव्याप्तितेन विशेषवाक्येनैकवाक्यत्वं प्राप्तं विशेषविषयमेवानुवक्तव्यं विशे
षविषयेषाविशिष्टश्रवणात्। नन्वस्ति विशिष्टशब्दः क्षत्रमिति ननु क्षत्रं बले
नेन्यस्मार्थाभविष्यति। नन्वत एव विशेषः। बलेन श्रीयशसोः शासनं क्षत्रियस्ये
वास्यरूपं च क्षत्रियाविषयमाशासनं यत क्षत्रं वै ग्रीष्म इति ग्रीष्मस्य क्षत्रियचे

श्री ६९ न क्षत्त्रियफलवद्ब्रह्मनुरूपमिति दर्शितं। तस्मात्सकामस्यापि क्षत्त्रियस्यैव
ग्रीष्मे आधानं । वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकारयोः। प्रजापशुकामानामका
मानां वैश्यानां रथकारानां च वर्षास्वाधानं भवति तस्माद्वैश्यो वर्षास्वादधीत व
र्षासु रथकार आदधीत। अथ यः कामयेत बहुः प्रजया पशुभिः स्यामिति वर्षा
सु स आदधीत विट् वै वर्षा इति वैश्यसामान्यसंपत्त्या वैश्यत्त्वनुरूपमिति। वैश्य
।न बाह्यकर्मकर्तृत्वमिति फलदमथ रथकर्म वैश्यस्यैवाधिक यत्नो। एवमाधा
नकालमभिधायैवानीमिति कर्तव्यतामारभते अग्न्यगारं कुर्वन्ति। अग्न्यगा
गारेऽग्न्यगारे कुर्वन्ति। अध्वर्युः कामं सुवेद योगादध्वर्योः प्राप्नोति। एवं वचनोप
देशे नानेन बहुवचनमध्वर्येरन्येषां प्राप्त्यर्थं न च प्रत्नानी प्राप्तिर्नियतकर्म
कर्तृत्वानेषां तेनाप्रवृत्तैरेवकार्यं न तु कर्माणि पुरुषाणामिति तच्चिजामुपदेशा
दिदमपि विहितं कर्मेति तत्त्विजामेव कर्तव्यं भविष्यति। न तु पुरुषाणामिति त
च्चिजामुपदेशाद्दिदमपि विहितं कर्मेति ऋत्विजामेव कर्तव्यं भविष्यति। न तु पुरु
षाणामिति स्त्री व्याहृतिमात्रपरचेमो नो पदेशात्। येषां केषां चित्पुरुषाणां क
र्तृत्वमुपदिश्यते। न तु पुरुषाणामित्यभिधाय प्रधानकर्मादिकर्तृत्वर्चस्वामिनो ६९

69

नियमस्य शेषमितरेयथाख्येमितितुल्यान्तहोत्रादीनांकर्मोख्यायोगात्तारख्ये
याकर्मविशेषकर्तृत्वमुख्यमानं पुरुषविशेषविषयमवगम्यतानतनत्रसमा
ख्यया अध्वर्यरेव प्राप्तेकर्तृ। चवचनविरोधात्स्यामन्यद्रत्नस्येषोपयजुःशाखि
नां तत्र्त्विजां कर्तृत्व विशेषविषयमवगम्यतानतनत्रसमाख्यया अध्वर्यरेव प्रा
प्तेकर्तृ। चवचनविरोधात्स्यामन्यद्रत्नस्येषा यजुःशाखिनां तत्र्त्विजां कर्तृत्वं विहि
तं तेनात्रापि बहुचोपदेशादेकवचनाद् चाध्वर्योरेव कर्तृत्व चविरोधे अन्येपि यजुः
शाखिन ऋत्विजः कुर्वन्ति। अथवा वचनमेवेदं बह्वचः कुर्युरिति। एवं वशात्ताद्वि
द्विदमपि शाखीनतरसंस्कारे लासत्त्रितेनाम्यधिक्षि समितिपद्मार्थनवाम्विप्रः
कार्य। तथा चदमपि तेमैवसमाधानविधानं तत्र हि अपरे तेविमितं कुर्वन्ती
ति सत्त्रिते। तस्मात्स्मात्तातेरेव कार्यमिति सिद्धं। ननु नियतवचनप्रापितकर्मवि
षयकर्तृत्वं प्रवृत्ततानामिति तदिदमपि शाखीनरीयवचनप्रापितं सत्त्रितमिति
वेदिकमेवनार्थाक्षिप्तं। अर्थाक्षिप्तं हि प्रीत्यादिवदनियतकर्तृकमिति। अने
ककर्तृयीनं यदगारं योगपद्यतः। तेनार्थान्सर्वमाक्षिप्तं बहुत्वं कर्तृसंभवितं तत
दं तत्सत्त्वकारोऽनुवदत्यवसरे पुनः॥ उअर्थाक्षिप्तं च यत्कार्यं क्रमर्थतत्वं निविशये

श्रा
७०

तं। अनुरोध्यत्वसिद्धिं नदर्थार्थः सर्वथा भवेत्। आधानस्य मुख्यं सिद्धिविनागा
रं निरंकुशा। आगारे ऽपि तत्त्वेव द्वूर्यन्त तोरणक्षितो भवेत् हवसु भयथा प्राप्तौ का
लो नियम्यते गिरा प्रासंचाप्रवृत्तेः कार्यबहुवंगमकं चिह। अगारं त्रिपमाणं हि
व्रहं निर्दिश्यते जनैः। अन्यथा भिन्नाभिमीद्दृग्वाचा यो विदमाह तुः प्रवृत्तेरेवक
र्तव्यं पक्षो यमभिपूजितः। तत्र प्रागपरं कार्यमग्नेरुत्पत्तिरादितः ४। तस्य मा
हवनीयमापश्चाद्दुत्पत्तितत्तत् मुख्ययोः क्रम अंगानां न्यायो न्यायविदां म
तः। पूर्वं वा प्रथमं कार्यं प्रधानाश्रययोगतः। मुख्यो हृन्यंगभूतो यमाग्निराहवनी
यकः। प्रधानं संश्रितं कार्यं प्रधानपुरुषाश्रितौ। परस्परं विरुद्धो न प्रधानाश्रि
त न्यादरः। तेन प्राक्प्रथमं कार्यमपरं च ततः परं उदग्वा ८ श्वापरं। तयोरपरं व
४ प्रागग्र ८ शं वा उदग्व ८ शं कार्यं पूर्वं कुप्रागव ८ शमेव व दक्षिणपूर्वद्वारे। अन
यो द्वारे दक्षिणपूर्वे कार्ये अनन्तरोक्त चेनापरस्येवायं द्वारसंबंधनिर्देशो यु
क्तः। द्वारनिर्देशाकांक्षाया अगारविध्यमेराविशेषाद्दुभयोरपि संबंधातेन
द्वारं हि च मगाराद्धि चेन संबध्यमानमेवैकमभिसंबध्यते नत्र प्रथमवृत्तत्वे
नएवस्य प्रथमनिर्दिष्टं दक्षिणं प्राप्नोति। परं द्वारे कुर्वंति। स्फुते उदग्व ६ शं ७०

70

वापरमित्यनन्तरोक्तं चेन वृद्धोविपरिवर्त्तमानमपरमेव प्रथमं बध्यते। पश्चात्मा
तियोगि च न प्रतीतं पूर्वमिति प्रथमप्रतीतेपरान्निर्मन्त्र यमं निर्दिष्टद क्षिणां व
रमप्रतीतेपूर्वस्मिं श्चरमप्रतीतं पूर्वमिति न चोभयत्रापरपूर्वव्यवहारं विनागार्हपत्न्या
त्वाविंगमं नं संभवति। न चाहवनीयमपरेणोपविष्टेन गार्हपत्यावेक्षणं तेनार्थ
लब्धमपरं व्यवहारं दृश्यमपि कर्त्तव्यं पौर्णमासवद्वपनं पौर्णमासवद्दिति वतिनाशिखा
यां॰ अवव्यनमनिदिश्यते। विकल्पमुपस्थाभिहित एवसामवपनेति। नन्वातिदेश
तः सिद्धेकिमर्थमुपदिश्यते। विशेषयतत्तोवा को विशेषोर्थो भवेत्तथासत्यं स्यादतिदे
शान्सवपनांगं भवेद्यदि। पौर्णमासेड्वेत्येषातन्नवानुत्समित्यपि। वपनं तद्धि नार्थो
त्रवपनं सविशेषणं। तेनाप्राप्तिं तेन विकल्पः प्राप्यते न तु। विकल्पः च तिधर्मासो
वपनं नुवियोजनं। कोशानादेह न ससंस्पर्शशिखंवा शिखिंगणः। वपनस्यातिदेशेन ध
र्मोशिखविधीयते। अप्राप्त चाद्विकल्पस्तन्नोक्तः स्त्र त्रतत्तापुनः॥ क्षौमे वसानेहते
पत्नी च। क्षौमे आतसे अहतेवस्त्रे परिधत्ते। अहतस्यान्यत्र हीनमिति सत्यहीते
।यद्यपि परिधानीयं नाभ्याच्छादनपर्यन्तमुच्यते। तथापिवस्त्रादृयोपदेशात्परि
सर्वदेह विवक्षितमिति हृती यं प्रावरणीयं कुर्यात्। नन्वहतं यत्र निर्मुक्तमिति

श्री स्मरणेन कथं सन्नद्धौ न मुच्यते । यद्वा अहतं स्याद् बहिरभ्यन्तरेनो ध्वमसदित्यभ्युक्ष
७१ णेन मेध्यभावो नभ्युक्षितस्य तेनाथो न मेवस्त्रौ लिंगाद वगम्यते नेन तत्र शास्त्रं
तन्मांगलिके यथिति । तन्नैव तावत्कालेन तस्य शास्त्र चस्मोक्तचात् । मांगलिकं वा वि
वाहोत्सवाधेहिकसुखं दं अभ्युदयदं चदं तु धर्म्मरूपमदृष्टफलदं न मांगल्यं
। यद्वा । श्रौतं लिंगात देवस्तुतःकृद्धौ न स्यात् क्षणस्य । संस्कार विशेषः प्रोक्षणमुष्म
71 वारिक्षालितपात्राणां प्रोक्षणमिव । यन्त्यपि ताद्दशे एव परिदधीत सर्वंस्थि
ते ध्वर्यो वदेये । सं निष्ठिते आधानकर्म्मणि ते एव वस्त्रे अध्वर्यवे दद्यात् । क्षौ
मेव सानावादध्यायातामिति । आधानशब्दवाच्यमादि ते प्रोक्तं तस्मीसंच्छिनापीद
द्यात् विकल्पाश्रयणे होमांते गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति वैश्यन तन्तु
ली बरीषमहानसाद्वा गार्हपत्यनिधानायागारं तत्र निदध्यात्यग्निं सद्यो निर्मथि
तं विश्य कुलाद् दाहतवी बरीषाद्वा रुद्राद् बहुयाजिनो वा कं दुवद्दी त४ महानसादनुप
शान्तानग्ने श्रुल्हीत्वा वासत्राकाणाद४ । अरण्योर्निस्ति स म्भाव अर्वाक्परिग्रहा
अन४ः परिग्रहस्थिर भावासंनिधेः स्यात् कथं तयोः । तेनाधाक्षिप्तकाष्टाभ्यां
मंथनेनारणिग्रहः । न च मंथनशेषत्व मरणोई श्यते ब्रूवितुः तदथाक्षेपवं ७१

नैतन्ननानित्यनियमत्तयोः। वैश्वीबरीषसिद्धेपि न्नुलग्नहणमत्रयत्नात् तन्नुले
नुपशांतो यः पारंपर्यागतः सनुप्नात्ऽश्रोन्निर्वैश्वपमात्रान्नतन्नुलग्रहणं स्तेन
दिवाश्नाति रात्रौ वा। तस्मिन्नहनि दिवाभोजनं कर्तव्यमेव। रात्रौ तु विकल्पः। न
तु विपरीतं कस्मान्न भवति। नियमनं दिवैवाश्नाति। तथा च श्रुतिः। यदहा स्व
श्वोग्न्याधेयं स्यात् दिवैवाश्नीयादिति। उपसंहारेपि। तस्माद् दिवैवाश्नीयादि
ति। सत्यमुत्तरत्रापि दृष्टिर्दृष्टिहीयते। तद्रूपिकाममेव नक्तमश्नीयादिति। इच्छयान
क्तभोजनमुत्तमानं पूर्वत्र दिवाभोजननियमो नाग्नीन्यवगमयति। नियमफलं
हि पक्षीतरप्राप्तौ अन्यर्थान्निवृत्तिरतः नेच्छया चेद्दूचनं निवर्तकं तर्हि फलाभावा
न्नियमानर्थक्यमेव स्यात्। तस्माद् दिवाशनमेवेति नियमः। ननु श्वादिछयापि
दिवाभोजनं कार्यमिवायुनुकर्केणोक्तं। न वापं दिवाशननियमः। किंतु रात्रौ
विकल्पिकाशनविधानार्थमिति तदन्तीवानरूपं नक्तमपिकाममश्नीयादि
त्येतावतैवास्यार्थस्यासिद्धेर्व्यर्थं दिवाभोजनाविधानं नियमपुक्तं स्यात्। किं चावि
नार्थेवकारं नियमो सिद्धे पदे वकारः। कि यतेतद् भोजने प्रसक्तायानि ज्ञापो घोस्य
ते उपास्तमयं। देवाः पितरः पितरो देवा यो हमस्मि स सन्यजे। यस्याहमस्मि

श्री
७२

त्नमंतरयामिस्वंमहूष्ट ऽ॥ख२ऽ॥ श्रांतऽ॥ हुतमसिचित्ति। अस्तमयसमीपमुपास्तमयं
सामी। यं च पुरस्तात्परस्ताद्वा विशिष्टं तयापि पुरस्तादूर्ध्वंघते। उत्तरत्रास्तमितनग्ना
हणमादस्तमिते रोहिते चर्मणी त्रितद्वादेवाः पितरइत्यनेन देवानपि हनाह्वयतिज
पेत। यएवंविद्वान्दिवाः पितरइतिह्वयती त्याह्वानेविनियोगोत। ननुइतिकरणाव्य
वधानात्पदेशेविनियोगः मन्त्रणायगम्यते। नचकथमाह्वानपरत्वेनितसंश्रुतिते।
स्याप्रती। तः यत्नुमन्त्रकारेण नमन्त्रितेत। नन्वसामर्थ्यादेवस्मिन्नर्थेविनियोज
कोमन्त्रस्यहचादित्यालस्यमात्रमेवान्नकारणं। ननुनास्त्याह्वानप्रकाशकं
पदमास्मिन्मंत्रोक्तिमिस्यव्यतेसामर्थ्यान्मंत्रएवास्मानेविनियोजयिष्यतीति
सत्यं। मामन्दाख्यातपदमामंत्रणेमेवाह्वानसमर्थमतएववैयाकरणाहूणाद्रूते
वेतिसंबोधनी। तादेवपुतंस्मरंमिति। तत्रहीतिप्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेवागच्छ
न्त्येवचनतेसंबोधने। लोकेत्थपि आह्वानेकेवलंसंबोधनंप्रयुज्यमानादृश्यंते। ना
वश्यमाख्यातंप्रयुंजाना। तस्मात्संबोधनेनाह्वानस्यत्तत्वाछुतमामर्थ्यादाह्वाने
विनियुक्तचान्त्वमथवक्त्र त्रतत्ततः यद्वावशतिप्रतिभातीतिकरणादितितदन्वं
तंम्नोतेनत्स्वयंमन्त्रः प्रवेशंकदापिहस्या। निधानुंशक्तोतियेनोतंकर्मफलस्या ७२

72

मिभावाद्व्यभिचारे त्र प्रार्थ्यते। तत्प्रवेशेन कथं संबन्धः स्यत। नचन्यत्रापि देवाः
पितरश्च समर्थाः स्त्रिविनिधापनायामपि कथमाह्वानं संबोधनसामर्थ्यादिति संबोध
नं रघाभिमुख्यं तच्चाह्वानं विना न भवतीत्यपेक्षायां। आह्वानं तस्मात्प्रवेशो नु शेषपर्य
वस्थानं समाचारात् पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी। आहूय देवपितॄन् पूर्वद्वा
रेण यजमानो ग्न्यगारं प्रविशेद् दक्षिणाग्न्यगारद्वारेण पत्नी प्रविशेत। आग्न्या
स्थार्थप्रायेयो॰ आग्न्यप्रापितस्य प्राबल्यात् पूर्वस्य पूर्वेण यजमानः प्रविशेद् पर
स्य दक्षिणेन पत्नी पश्चादग्नेरुपाविशेतां उभावपि अग्नेः पश्चाद्गार्हपत्यागारे
उपविशेतां अग्नेः पश्चादुपावश्यानयोधानान्सामर्थ्याद्गार्हपत्यागारेऽपि पूर्वेण
प्रविश्योपवेशनं दक्षिणेन पत्नी। तयोः पत्नी दक्षिणेन तूपविशेदुत्तरतो यज
मानस्तु भावपि प्राङ्मुखौ अश्वत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति। अश्वत्थोयः शमी
मध्ये तु स्यन्नरनस्य प्रागुदीचीशाखा निष्पन्ने नियतपरिमाणे अरणी अस्य
स्यान्तिसाधनेप्रयच्छति अध्वि। शाखेणानिर्हृत्यात्तुताभ्यां तत्र साधनाद्यजमानक
रतुभयोर्निधानतः स्वयं गृह्णाति पत्नी। अरणी शाहश्चाग्नियोनी नियतहानिः
ततश्चारणी अग्नियोनी प्रयच्छतीत्यर्थं भवतिति नानयोर्गार्हपत्यां स्थादि

श्री द्विराधानसंस्कारजन्यत्वस्यैतेएवमंत्रा इत्यादिकेनव्यक्ततरेतेनव्यक्तत्वं नगारोप
७३ एयोरुत्पाद्दनेग्नेरपिव्यक्तत्वंतरमाश्रयणी यंतत्रपुनराधानसंस्कारैः क्रियमाणे
र्भवतीति नाशंकाहोहाद्दावरण्यंतरादुत्पादनेपुनराधानएवविधेयमुपन्यस्ते
ग्राचवानिह्येयत्तनुक्तेनविदभिपुनेनोक्त अरण्योर्दग्धयोर्वापिनष्टयोः स्त्रीण्योयो
त्तया। न्याद्दूत्पान्येसमारोपपुनस्तत्रैवनिर्मथेतइतिमंथनमात्रंदृश्यते। नसं
स्कारः समारोपविधानात्। पूर्वोत्तनसंस्कारणवारणिसंक्रांता अग्निंतद्गतं सं
स्कुर्वतीतिनपुनराधानसंस्कारः कार्यइति। तदपिन नहिसमारोपमात्रविधानं
पुनराधानबाधितुंशक्नोति। तस्यनिमित्तविशेषपरत्वात्यदाग्निरनुपहतः
स्थय उभयारण्योस्तदाग्नोधिग्रमानेरुदाग्निनेषुसंस्कारेषविनष्टेषुपुनरन्या
श्रयानभवंतीतिन नतुवा उत्पादयितुं शक्यंतेनवपुनराधेयंविनाग्नेतप
ष्णांतिः कार्य्यते ननन्तिमित्तंसमारोपं तत्रचापुनराधानपूर्वंतात्रैवनिर्मथेत
। अतएवारण्योः प्रतिपत्तेरग्निप्रतिपत्त्यासह व्यक्त्योरेवसंबंधादनेनन्या
येनान्यत्राधियोनिव्यक्तिसंस्कृतानिव्यक्तिसंबंधात्। त्याद्युपत्रामनात्होमू
लयतेरेवाहरणं। तद्भावेव्यक्ततंतनएन्मूलसंस्कारैरेवाहरणंपुनराधाने ७३

73

न अभावेगर्भस्य। शमीगर्भो वेशमीगर्भसदृशस्याश्वत्थस्यकार्येयथाश्वत्थ

मात्रस्येतिकर्षेणोक्तंतत्कथमुपपद्यते षष्ठिसमासेहि जिज्ञास्यं न सपर्युदास

रूपः सदृशेन्यमात्रे विरोधि निवर्तने। तथा यन्यमात्रग्रहणे किं गर्भोक्तनी

गर्भो वा यदि गर्भो हन्यमात्रं तर्हि अश्वत्थमात्रं भवेत्। परमत्र शमीविशेषणं वि

धानात् न शमीगर्भादन्योगन्यगर्भः प्राप्नुयात्। सादृश्यग्रहणे पुनः शमीसदृश

मूलः शमीगर्भसदृश इति नान्यगर्भस्य नाश्वत्थमात्रस्य शमीगर्भान्सदृशस्य ग्रह

णं प्राप्नुयात् द्विरोधस्यर्थस्यात्र प्राप्तिरेव नाविरोधी हि शमीगर्भनाशकः। सर्वथाश्व

श्वमात्रं न यथार्थवादप्रयोग। लाचमेनात्रासो परिगत हीनं न्याय्यः। तथाहि स्था

ल्यामोथाग्निप्रहृह्नुरेनेन रूपस्माकमेकं भविष्यती। त्रपणक्रम्यामाग्निरश्वत्थं तेषां

स्थालीशमीनाभिमध्येपवि चात तस्मात् अश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुर्वीत। अश्वत्थीमधरा

रणिं। सयत्नतोग्नि जायते स एव सम्भवति तेने पूर्णं गन्धर्वाणामेको भवति। तिा शमी

योगेनाश्वत्थस्य तदुत्पादकशतयाभिधानात्तन च स्थालीस्थालीय वेनशम्याः

कार्ये योगाभावादनुपयोगस्तत्ताः सर्पोद्धद्रस्य न तस्मेहाग्निं प्रदद्युरिति सिध्य

त्यपि स्थालीग्रहणं तत्तेन स्यारिणामभवत् शम्याश्वत्थविशेषणत्वं यथाप्रा

श्री दितितस्माच्छ्रीमल्लसंस्त्रोगमेदृतिसन्नं दद्ध्यं वाचंयच्छा पूर्णाह्नेरित्या
७४ ह्यात्ममितेनिशायांपर्युदयं वा प्रधानकालत्वात्। अस्तमितेत्यादित्ये एत्ता
पजमामममानमाहेति शाखीतरश्रवणात्। अस्तमिते ग्रहणे तदानि शावम
हणनं तणमत्र कुर्हूनिशेतिवचनात् अस्तमितात्पथद्धि. भाग्रहणे नैवपरि
ग्रात्या। पर्युदयं वा नायमयथोभावो वर्जनार्थो भावादयामाह्व यद्भिज्जेनेकर्म
74 प्रवचनीयचेसमस्यते। अयं तु लक्षणोच्छुन लेस्यादित्लक्षणे तदासिद्धस्त्र योग
तुत्सर्गाभिद्ध द्वितीये पर्युदयमिति ततोदयलक्षयि चाप्रे षोदेय ४। उदयश्वनदै
वलक्षणं यदा पूर्वक्षणमात्रविशिष्टः स्यात्। उदयं परि उदयं लक्षितः प्रेपः
स्यादित्यर्थः कुतः प्रधानकालत्वात्। प्रधानकालोत्संगमान्यार्थ जह्र लघु
परुत्तुसमर्थान्यंगानि भवंति विषमकर्षेहे सति हिंदंगेत्यादितम पूर्वमुक्तं खत्।
प्रधानं चाग्निःसंनिपत्यो पकारकान्संस्कारान्नैवतदाविहितायएव विद्य छद्दिते
मं यतीत्फदयमात्रमं यत्न विधानात्त्स्पूर्वभाविनास एव काल इति प्रधानकाल
त्वात्स्यतत्त्र स्मिन्काले न्यायाद्दुचनाकालीतरेतो विकल्पः। न च श्रुतिन्यायबा
धिकानि शास्तमितयोः प्रागुदयोदयि भावात्। एवं तर्हि न्यायेनोपपर्हं हितचा ७४

दृष्टेव स्याप स्वंमवक्तुं न पूर्वं त्रापि पदार्थानीस भ्रावान्त पिवाग्यमसंस्कृता
अतिशापिनो नवतंति गुण विशेषफलविशेषन्यायमाश्रित्य विकल्पोयं अ
स्तु वा ति प्र जितन नरन्य क्षोयं प्रधानस्याग्नेः प्रापकस्य संस्कारजातस्य तस्मिन्
काले भाव्यमानत्वात् गार्हपत्यागारे जवं धाति नवा गार्हपत्यगृहे जवं धनं
कार्यं न वा कार्यं एकश्रुतेः न ह्येके जमुपवसंनीति तदुत्थानकं कुर्यादिति प्र
तिषिद्धत्वाच्च विद्यमानं प्रातरग्नीधेद्धा तांप द्विवेद्ये यजमानगृहे विद्यमान
स्तर्हि प्रातः संस्थिते कर्म्म एषग्नीधेदे य४ यघस्याजः स्यादग्नीधएवैनं प्रातर्द
द्यादिति वंधनावंधनः प तद्द्वयं विधापयदि अत्वयजमानः स्यात्तद्द्वः स्यादिति
। अजस्यसत्वा यजमानसंवंधिचेनोच्यमानायस्मिन्पक्षे वहवः स्यजत्तात्त्रेव
युक्ता। पदानास्ति वहुत्वदाधानस्यष्टं थि व्यामथ्यसन्त्वेवेति किं तस्याथेभ प्रति
पादनकथनेन। अथा अद्यो योपि वहुन्तर्हि प्रतिपादनीयएवतन्न अन्यही
यस्य प्रतिपादने दानादावधिकाराभावात् तस्यान्तुस्य वंधनेदानं। नावंधनेनान्य
वंधनेत्वापचेनाद्दुरात्रिमजं वधातीतिका एव पाठात् स्तमितप्रंगतहणमस्मिन्ते
वसत्त्रेयो जितनकर्कणा। न त्रसमंजसं रात्रेर्हिं तीयायोगात् कालाध्वनोत्यंतसं

श्री योगेद्धिनी यास्मर्यते। अतश्च समीगश्चबंधनेन यंत्रात्रेणदेवस्याघदासर्वेरात्र
७५ योगः स्यात्तास चार्द्धमजलपात्रे सति भवतीति नास्तिभिन्नश ह्रोस्यस्त्रस्यावयव
४ अन्यमितेरोहितेवर्म्मण्यानडुहे च चारि हविष्याणि मिमी। तातं बाल्गुष्टा
शीपचति। अस्य मितमात्रेणाग्निग्रहणाभावात् अतमनाहूर्द्ध्मवितवि सायां
गाग्निग्रहणमभविष्यत्। रोहिते चर्मा वच्छायीरनो तने चर्म्मणोनरकानडुह
श्च र्मणोचतुःसंख्याविशिष्टानि पात्राणि मिमीते। हविष्यपूर्णानियपिमान
कर्म्म च पात्रस्य तेथापित्रोपसर्जनीभूतस्य हविष्यस्य। वात्तर त्रोपयोगित्वेन
प्राधान्यान्नि। यायोगोदडी भेपानचाहेतिवत् ननहविष्यं पात्रेश्चतुर्भिमीतइ
त्यर्थः। हविष्यं चात्रं तंदुलान यवादि व्रत्यौदन इत्यौदनप्रयोगात्तु दनश ह
श्वतंदुलपाके प्रसिद्धेः तमिनमोदनं चातुष्प्राश्यं चतुर्णां प्राशनपर्याप्ततो जन
पर्यामंत त्रिकरं पचति अपपाति अतएवार्थ्यासरिमाणमितिपरिमाणस्यभा
षिकस्यापुष्कलानितु चत्वारि पूर्णपात्र इत्यस्य वाधः। न च सोपपदत्वेनास्या
मास्तिसत्य भामाभामेतिवादकदेशेनापि निर्दृश्य दर्शनात्तमिति मितहविष्य
निर्देशः। संख्याणीतरव्यावृत्यर्थत्व नकं डनाहिनकार्येमितमात्रमेवश्रयणं। ७५

यमक्षाल्य उद्वेस्यासेचनं मध्ये त्वचासर्पिरासिच्याश्वत्थी त्विच्छः समिधा घृता
क्ता आदधातिसमिधाग्निमितिमथ्यवं उद्वस्यनमोदनस्यैवमाघ आसेचनं
तु घृताधारं गतेत्तचाकरणेस्फट्। तत्रसर्पिराज्यमाहि च्छमितीयते नघृताक्ता
अश्वत्थमयाः समधः संख्येयानि त्र्य आदधात्यम्नौ प्रक्षिपति समिधाग्निमि
त्याभिर्भग्निर्न चचवं प्रत्येकेकामादधाति। घृतमाज्यइत्याज्यशब्दवसर्पिःश
ब्दोपियोरूढचाहानिवाचकइतिस्ताथो मिधानेन संस्कारानपेक्षतइति लौकिक
मेवासेचनीयं समिधश्वपत्ता तीये अरणीतज्ञातीया एवाशमीगर्भः जाः संभ
वमूलजावा। तथाचश्रुतिः सएतस्यैवाश्वत्थस्येतिशमीगर्भप्रक्रम्योव्यतेति
। नेतस्यशमीगर्भ। स्यातिरूम्पतोयद्यपिसर्वाधानश्रुतिरियं तथापिविचवि
। शिष्टातन्मंत्रकाः प्रत्य भिज्ञानंतइतिप्रवृत्तिरपिसेवासांयुक्तरूपा उपचेतिज
पति। उपचेती। मामवंजापतत्त्रिभिरादधात्येकं जपतीतिशाखे तरवचनात्
। प्रथमातिक्रमे कारणाभावादाघेरेवाधानं चतुर्थेनजपः मंत्राश्च कर्म्मकरइ
तिकर्म्मण्यकरणमंत्राणायाजमानचेववर्णयंतिकेविस्त्रकारान्तवस्यापिस्त्र
त्रकारस्याशिष्ठसुतरमाध्वर्युग्रहणातत्राप्यतेनेनायंजपोयाजमानिकउपचे

श्रा
७६
76

तिः सोमस्मिन्हविर्धानमध्वर्योः समाख्यानात् । न तु ग्रावस्तोत्रीयासामिधेनीभिष्टु
नवतीभिर्त्विग्भिरभ्यादधातीति पव्यानन्तरीयाजपपक्षे तल्लोपप्रघतेऽहिती
यायीसमिद्धप्रभावान्नदोषः एवं च एकेन बहवायमन्त्रोऽर्थ्यते तत्र हृद्याभ्यामेक
स्यामधानं किमिति न भवियम्स्कपलक्षणेन याज्ञ्वित्रिणोगच्छतीति चेन् हि
तीयावाध्वर्युः हितीयी सुसामिहृायेतामीजपदेकामाधायाक्रमायातांप
रं हितीयाजपेऽध्वर्योरेवतन्नाध्वपरितायाविधानाभावेऽन्यकर्तृत्वमन्याय्या
ननु स्वयामव समाख्ययाऽध्वर्योः प्राप्तवादध्वर्युर्ग्रहणमतिरिक्तं मन्यानाः कर्त्वा
श्रितानां मन्त्राणां तेजपमिच्छन्ति । मंत्रपाठक्रमाद्धि मध्ये जपहु प्राप्तः सतन्त्रमामन्त्रिति
पुनरध्वर्युरित्यः यततोऽहितीयामेवाननुत्रिभिरभ्यादधातीत्यभ्याधानामभ्यस्त
कर्माणि तरव्यवायेनसहातानन्त्रमंत्रपाठा श्रयणोवश्यन्येनजमस्तं समाख्या
श्रयणोपाठक्रमस्यागनीतेजपस्यमेवं तु स्यान्यायेविकल्पःस्यासाम्रातुल्यंबं दौ
र्बल्यान्समाख्यायास्तदर्थमध्वर्युग्रहणं अध्वर्युरेव कुर्यान्त्वकर्तव्यानुरो
धेननान्यःपदार्थमध्ये पाठक्रमानुरोधेनएकं हि समिद्धाधानं कर्मलिंगवती
भिर्त्विग्भिर्विहितं लिंगवत्क्रमाद्धूली यद्भितिक्रमबाधिचानत्वं लिंगाः प्राप्तार्था ७६

मास्तत्रविनियुक्तः। ततश्च परिनिष्ठिते समिदाधाने तस्य पूर्वं विधानात् पूर्वमनु
ष्ठानं पश्चाच्च द्वितीयाया एव जपइति। तदपरे मन्यन्ते द्वितीयायाजपं यस्मात्
त्रकारोऽन्वाधादियं। अतोऽनेन प्रयुज्यमानोऽनुद्वितीयर्चं परित्यजेत्। जपार्थं विनियु
क्तासा या तत्राऽविद्वितीयका। पूर्ववल्लिंगबाधश्च द्वितीयायात्र चतुर्थिका। जाना
तत्र द्वितीयायां जपेत्तुर्यां पुनः समित्। गृह्य न्यास्याननमाधातुमेवं न व्यवतिष्ठति
। व्यवधिर्यो जपेनोक्तः समिधदाधानबाधिता। तदयुक्तं पदार्थैक्यादेकप्रयोजना
च्च तत्। अग्नेः समिधं तत्र जपेनाधानकर्मणा। समिधां संस्कृतेर्वह्नेः इह हेनो
प्रयुज्यते। अतः कर्मैकभावेन जापाध्वर्ययोर्विधीयते। स्वेच्छानेवाञ्छितायां त
तु। पांतनेविरुध्यते। अस्मिन्नमो घृतं नी प्रहोतव्यं प्रार्थ्यते नया। उत्तराभ्यां समि
ताभ्लिष्टं दीयते न हुतं तया। सुसमिद्धः प्रथमया सामिधा भवद्धतां तया। अर्ह्धाधा
नेन्य यादेशो नस्यास्मिन हूयते ल्पकं। अध्वर्युगृह्णस्यो क्तं कार्यस्वामिनि वर्त्त
नं। अथ यस्य सत्रकारेणाश्रु नुक्तं प्रापकं ननु। अध्वर्यपरिवर्त्तनं स्मार्सिरति रिक्तं कथं नु
तत्। एवं वेदतिरिक्तत्वात् प्रकर्त्तव्यमीदृशं। मन्त्र तत्रापया यस्मात् क्षायते बाध
नं कथं। पाठक्रमस्य न स्येन हुक्रिपाठक्रमं पुनः। पदं चेदतिरिक्तं यतन्मूयोऽर्थप्र

श्री युज्यते। सत्त्वं सनियतः॥ कारिका स्वरूपव्यावर्तको यथा। सामर्थ्यं लक्षणं नियत
७७ तः प्रमाणानां तरमो यथा। भवत्य क्षेप्यं नास्ति द्विं तौ येवस्थितिर्ननु। मत्प क्षेमा
प्रमत्वयोः कर्तृत्वं पुनरुच्यते। तेनाचगम्यते ना त्र समारव्यारव्याति कर्मतो च
चारतः। चित्तः॥ प्राश्नाति। तमोदनं तच्चिन्त्यमाह एणमन ऊद्धमाचिंड्या र्थयदन्य
77 न्त ह्याह स्वार्थेतेन वस्तवीगा वारणाय यदि हि पुवरणतन्त भवहौतत्वरणं
तु प्रवृत्ते विहितम यदृष्टार्थत्वाम्द्वान्यवहोतु रगतो। ध स्वा प्रवृत्तेन प्राप्तिर्मस्या
दिति चतुर्ग्रहणं नेहैं दामिडाभक्ष्य वस्त्राशनमान्नं भूतभाव्यग योगाभावे नोद
नसंस्कारा भावादतोऽदृष्टार्थमिदं प्राशनं नेतत। छंदा०। स्वनेनप्राणाम इति
तत्पुहितं कर्तव्य प्रयाइति छं दर्शी त्यानेषामेव संस्कारोपजननं क्रियते तेन न
तुद्देशेनतनदानेनतद्प्रयोग र्थनाधाषक्रियते। ननु यदावातुष्प्राश्या भावस्त
दानंतरमुत्पात्तभावितव्यमेव यथ रणोनास त्यं विनानतेर्यदाह तः स्व कार्येकर्म
वीक्षणे। तदाधिकप्रयोसो यं किमर्थं क्रियते जड्डे। मामान्याधान प्रसंगे सेयग्ना
यदिति प्रवृत्तता। अत्र सणोऽद्रपते गानेष्व धेः पर्यवसानतः। तस्मादतोदनाधा
नेषसमागोतरणं ननु राद्वस्तेप्र स्त्रोदनञ्चस्याहायजमानमत्वयुः। मुशो क्षि ७७

नीते तु अन्नदानविधानात् वरं ददाति अध्वर्योर्हे र्यदाने चात् संसिद्धं च
मोदनस्याध्वर्युणानेनानिप्राये णाश्नाति तेऽन्नं यं हृष्टोद्घादिति तेनान्नेनाध्वर्यु
णोत्तावनुकर्म्म सम्पन्नं तेन घृजरमविसम्प्रभविष्यतीत्यर्थं पुनरपि वरदानेना
न्यकसाहप्रुक्तः किं क्रियते। तेनाध्वर्योरिवानन्तुप्रस्तोदने सुवर्णेऽपि हिरण्यं ददाती
न्यन्यत्रौदनं दाक्षिणा कृयते। ऋत्विजश्चात्र प्रसन्नाः प्राशनं च तेषां नवदक्षि
णांतरं विहितं तत्रेयमोदनदक्षिणा चिरन्नौ भविष्यति। नैनतान हि यत्र भोजनमे
वदानेनत्राधिकद्रव्यांतरमपि दातव्यमिति शास्त्रमस्ति यत्पुनादक्षिणाद्वह
विः स्यादिति वचनं तद्धविर्विषयं नेदं हविरसंस्कृतत्वात् मानं तु इयत्वापरिज्ञाना
यतेषां तत्सिर्थ्याः स्यात्। अन्नरापो यनेह विष्णुपात्राणीति हविर्योग्यं हविष्यं
न पुनर्हविरेव हविषिविविषि विहितेन तन्द्रावेयघार्हेति न हविष्यं। हविर्हि देवतासं
बंधेनोत्पन्नं त्यागते। देवतासंबंधश्च नियतमन्त्रमाणागन्तव्य इन्द्रकं या गुप्र हो
दने विहितं तन्देवतु नामन्त्र नदन्यदिद मन्यदन्यचे पिनानयोः प्रवृत्ति विवे
त्तिभावः। यदि नामेकादशास्या स्यात्तर्हि तेन वचनाद्दशदक्षिणामिदमिस्य व
गम्यते न च तौ हि प्रवृत्तिः प्रथमवादियमेव स्यात्। अथ ग्रहानुत याद तव्ये

अर्थान्तरे ऽकाले दन्तानि वार्यते संवत्सरं वा पुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वानादधी
तादिदमपरं पक्षान्तरमुच्यते। आनदिवसात्पुरस्ताद्द्वादशाहोदनं संवत्सरं कुर्या
त्। विकल्पेन ततः संवत्सरं चातुष्प्राश्यसंस्कृतान्मेः सर्वान्गार्हपत्याहवनी
यदक्षिणाग्नीनादधीत सभ्यावपित्ततरावाधेयौ। ननु तत इति व्यपदेशाश्व
तेनाग्नीनां सर्वेषामिवमेव योनिर्न गार्हपत्यश्चत्यासन्ति गार्हपत्येनुगामात्मा
ग्निमाहृत्येति गार्हपत्यविशेषणमनुपपन्नं सर्वेषां तत्योनित्वादुपशाते
वत्वयो। न एहरणं युक्तरूपं तस्मादगार्हपत्यात्तानायोग्निश्चातुष्प्राश्यसं
स्कृतस्तस्माद्गार्हपत्यान्सर्वाधानं तयाणामाधानयितिव्याख्येयां को नाम
ब्रूते नेवमितिस्तत्र कारस्यामपमेवाभिप्रायो मे नार्हवेत्तु व्याख्यं यस्माद्विहरेदि
ति विहरणं स्यादाहवनीयादेर्होमावसर उद्धरणं। अथवैव गार्हपत्यो यस्मान्मने नेमि
त्तिकं यस्मात्त्वयो नेरणहरणं वक्ष्यते तेनवा चातुष्प्राश्यसंस्कृतादेव सर्वेषामाधानं
अस्मिन्पक्षे च चारः पदार्था अत्येह निविवाभोजनमजवं धनं तागरणं वा
बंधश्वावनुस्मीमपितत्रविधानात्पदहरस्य श्वोग्न्याधेयं स्यादिति वैवा
श्वोधाहितितत्वांराग्निमगं वघ्नाति अथ प्रजानानिमसदेवतरः श्वोतनतरस्तय ७८

ग्निर्वा एष्वा आधानप्रधानकालचादितिच गार्हपत्येनुगतेग्नावाग्निमाहृ
त्य चानुद्दष्वा श्वःपक्षा विहरेत। आस्मिन्पक्ष आधानानंतरं होमावसरे गार्ह
पत्यानुगमनेग्नावाग्निर्लौकिकाग्निमात्रं न तु योन्यादर आपस्तंबिक चानान
माहृत्यानन्तरयथावकाशं विश्वानुष्वा श्वयमापश्चिमन्वा र्थपक्षाग्नास्मरणोन्मोहत्वा विह
रणमाहवनीयादेर्हूतेनव्यं तदेतन्तो निनिक मिमि पुनः स्वयोनेराहर्तव्यस्त्वा
नुष्वाश्वयाविधिनायादिव्यमानंतरं तस्मा नेव व्यमानावनुपशान्ता यांतहत्नु प्राव
श्चे संस्कारणामथनुप्रवेशनेन आहरणेवदानवन्संस्कार कथायानीयंतइति
न पुनः संस्कारे नविंत व्यमाहरणमात्रमेव ततः त्रिं जागरणे धारणं कर्तव्यं। जा
गरणेयजमानस्य धारणमग्नेर्भवति। अम्न्योपहितीयादर्शनादस्यंतसंयो
गान्सकलाणानिर्गत्यते शकलैर्वा। सामर्थ्यं प्राप्ते गो। मन्यापि तुर्वा। उभाभ्यांमा
मृदितिपाश्चेपिवचनं व्यष्टायामनुपशाम्यद्दक्षिणावासहरेद्वाहार्यपच
नमेवेत। यद्यपम चाहार्यपचनो भि प्रेयानेनर्थस्यदक्षिणादक्षिणस्यानुद्रूहनं
कर्तव्यं यद्यं वाहार्यपचनो निन्यानाभिप्रेतमर्थस्यो पशामनकर्तव्यं। व्यष्टायां
रात्रे निस्योदक्षिणाग्निरस्मिन्पक्षे गार्हपत्यादाहरणे विकल्पस्तत्रयथोगी

श्री स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्याचाराद्बहिरग्निं निधायोपचारवृत्त्याग्निवपनस्थ
७९ ले नव्यपदेशान्नस्थानेनानलेनापि स्थानशब्दो गार्हपत्यस्थानपरः नेनो
त्तरत्रापि समंजसमाहवनीयस्य स्थानमितरयोः स्थानमित्यादिना वोपशमि
ताग्नेः स्थानसंस्कारेण किंचित्प्रयोजनं भूतमात्र प्रयोगाभावात्स्थापितत्वं
79 स्कारासे अग्निहोत्रेण स्थानमनुप्रविशंतस्तत्राग्नि तगार्हपत्यं संस्कुर्वन्त्येवं
गार्हपत्यात्स्थानमुल्लिख्यस्यपादिनाभ्युक्ष्य जलेनाचारद्वि यजमानेन कुशा
नारत्नीश्च मध्ये स्थानाकारान्वृत्तानग्निवपनितान मध्येनिर्वापंतः चाप
श्वान्मंडलाकारं कारयति श्वंते सुसर्वतो बहिः शर्करान्तं ते क्षिपति कुशास्तरी
तास्थानीतेषु स्थिता नी भवती स्थमयंति स्वविशेषपदे शाछ्र्कणनिर्वापस्ते
नार्थानाभ्यां मंडलाछादनं अतएव पंचमसंस्कारः सामान्येनाग्निविधानार्थ
येविहिताग्न्यधकारिणस्य ह्यी तत्तास्तेपूर्वकार्याः। अग्नेः स्थापनमात्रायविशि
ष्टं ननु पुनर्विधानातेषानि चतिभीविष्यति उत्तरावदिवत् नैतादृ वा स्वरूप
मेदानाभिन्नं हि स्वरूपं तेषामेषीवतेहि भूमिमग्निं वसंस्कुर्वंति एतेनु अग्नेः
स्वरूपमेवसकलं कुर्वंतिसंभारचाम। संभ्रियंते येनासौ संभारः संभरणं स्वरूप ७९

स्यैव तत्र करणं। एतेनैतदपि च पयोग्यादन्यस्मिन् कुर्वन् तत्र निहितेऽग्नौ अतिशयमादधाति
। उत्पद्यते वा अवोक्षितेऽग्निमादधीत। हुतावोक्षितेऽग्निमादधीत। हुता
वोक्षितप्रदेशे ऽधानमाग्निसंस्कारकमिति द्वितीयया वचनमनेन तु हुतावोक्षित
त्वहणं श्रुतौ पंचानामुपलक्षणार्थं अन्यपरत्वेनानुवादत्वात्। प्राद्यौ तरे चान्य
योरयत्नत्वात्। अरिसमुत्पपरिलिख्याग्निमुपसमाधायेति उद्धृतेऽवोक्षते विनानो
पपद्यते इत्यर्थलब्धं नत्वत्र। एवंवमभिहारेणोत्पन्ने परिनिष्ठितेऽग्नौ। अतिशयजनकः
संभारश्चाग्निस्वरूपोत्पादकाः इति धर्ममात्रे तु समुच्चय इति न्यायेनोभाभ्यां भा
वनव्यं तत्र संभाराणामाग्निस्वरूपवादग्नेश्च संस्कृतभूप्रदेशापेक्षणात्प्रथमं भू
मसंस्काराः पंचाप्यनुष्ठेयास्तावता च ददर्शेलोपात भूप्रदेशोऽस्पृश्य किरणेनाछादि
तः कथं संक्लिप्येत। नवीनत्वेदिभूमिर्यत्र न तत्रेत्ते क्लिप्यन्ते। उत्तरनेष्यत्स्यादकाश्या
न्येत त्वक्लिप्यन्त एवोत्तरवेदौ च निधानमग्निसंस्कारद समामिदं न त्वेवमभ्युक्षण
स्यापि संभार वाड विनव्य मचारं नेलोकोनाम निवारयति विहितो हि संत्रेणाउद्धि
त्व नेक त्वमिति। च तत्र न वि व्यति वचनाभावाद्भूवत्नं हि ज्ञाष्टे कगम्यें थेप्रपंचः। आ
पि च नायं संभारो भूसंस्कारत्वात्। नघट्टे वास्पेर्गृह्या अविमिहितं वाग्निष्ठूत्वात

श्री
८०

80

स्यात् । एतदुक्तं भवति यद्यपि पात्राणामेव पृथिव्यामाधानम् इति वचनादाधानविशे
षणं नाधिको भूसंस्कारोऽयं न संभारो नो मानाचावं ततः इतरवद्भूसंभारनिवप
नमन्वारब्ध एव संभारचाविशेषात् । अत्रोक्तं कर्कमिश्रैर्यः संवानामुपलक्ष
णं भूसंस्कारणं मुख्यमिष्टह णं । तत्र योगतश्च तेषामभ्युक्षणं वीन्वे संभार
णां तद्धादितः एकालत यातं नेतुं भयोरुपकारतश्च । तद्युक्तमवाच्यं तच्छेषव्याह
तिनातितः अप्रकरणे पञ्चाल्लविशेषश्रूयते पुनश्च शेषवाधाया विरोधमा
त्रभागवद्दिश्याता । तेनोद्धरणमेव स्यात् तस्माच्छेषत्वात् किं च नापरिसंख्यार्थ
बाधस्याद्रव्याव्यायते ततः हिरण्यमुपर्यवेक्ष । एके आचार्याः उपरि हिरण्यनि
धानमिच्छन्ति । एके आहोस्विदितरयोः इतरयोरपि अन्योः स्थानामेव मुख्यांदिक
र्तव्यं पुरस्तादाहवनीयस्य स्थानमुप्रक्रमे षष्ठे कादशे मुद्रादशमुमस्थावा । आविरो
धेनेतरयोरिष्टकं स्थाननियमो न तत्र तन्नियमयति । ननु गार्हपत्यागारे जव
ध्वानीस्यादिनाउद्धवेशंकापरमित्येकवाक्यभावेन विशेषोऽत्रास्येति । सत्यं ज्ञाये
ते विशेषो यादिर्दिविशेषतो ततः स्याशाइदानीमुच्यते पुरस्तादाहवनीयस्थाना ८०
ने अष्टादिप्रक्रमेषु मत्स्यात्यून्यधिकेषु परिसंस्कर्तव्यं इतरस्य वितनीयेदक्षि

णात्॥ इतरस्य दक्षिणाग्नेर्विहरणीये गार्हपत्याहवनीयान्तरालापरत्रणीये मार्गे द-
क्षिणप्रदेशे मध्यरेखातो दक्षिणाग्नेः स्थानं संस्कर्तव्यं । उत्सर्गोऽग्निमंथनं
।नुहूंस सप्त उत्सर्ग उदितेऽस्य पूर्वमग्निमथनं कुर्यात् अनुत्सर्ग एवैके।एके अनुदिति
मंथंति। उभयथा श्रुतेः न उदिते ननु गतोद्धरणशङ्कानुपपत्तिः। नानुगपत्तिर्मथ
नानंतरं गतोद्धरणस्य संभवात्। अथवा आहवनीयोद्धरणमुदित उपदिश्य
ते। उद्धरणोत्तरकालमेव प्रसिद्धत्वात्। इध्मनोद्धरणमिति गार्हपत्यादुद्धृत्य माद
धातीत्यथानोपादेशः तेनोद्धरणं न ब्रूयात्। प्रतिक्रमोद्धरणं गार्हपत्यादाह
वनीयस्योद्धरणमिति आपस्तम्बमुदिते प्रातरुद्धरं नीतिरीत्या च माहवनीयस्यै
व भवति। न च परत्र गार्हपत्यायतनेऽमिति गत्वा मंथने प्रीवमन्त्राथ उद्धरण भव
ति सत्यं पूर्वापरपर्यालोचनेनाहवनीयस्येदमवगम्यते। अनुदिते मंथने
उदिते उद्धरणे प्राणोत्तानमनोवाचामासिरुक्ता। उदिते उद्धरणे न पश्चात्स
माधानं दर्शितं उदिते पश्चाहवनीयो मथनेन तहीयं संपत्तिः स्यात्। परगार्हपत्या
नगतः सोऽनुदिते मथितः यजनार्हि उदितोद्धरणं हि यावद्भयोरूपसत्तिः। गतोदिवा
च भिन्नकालयोर्यदि स्यात्तर्हि स्यात्। अतुल्यात्तिसृ युगपदनुदिते। उभौ हि

श्री
८१

वास्येत्यत्र मन्त्राक्षेपोग्निपरस्तेनाहवनीयोद्धृतीयमुद्धृत आहवनीयमंथनेसं
पत्निपर्यासिक्त्यनाद्धातनाहोरात्रयोर्व्यासस्वभावात्तु जरेषोव्याप्तिर्दुर्लभा
आहवनीयस्यागार्हपत्यान्तर्गतस्यानिष्पन्नत्वाद्धुद्धरणोप्रदेशी तरेष्टच्याग्नि
धानंसंस्कारमात्रंनागम्यत्वस्याहिनव्याप्तिरिन्यवमुद्धितमंथनत्नुन्यर्थमनु
द्धितमंथनेनाधिकार्थस्याप्तिगुणांनिष्टिचोदितोद्धरणमकिंचिकरमाहवनी
यस्यपर्गार्हपत्यान्तर्गतत्वेनोत्पन्नत्वादितिसिद्धिर्तुद्धितेनोद्धरणमाहवनीयस्ये
त्यर्थः संपद्यते अपरेणगार्हपत्यायतनं।गार्हपत्यायतनस्य पश्चात्सांनिरू
ढमेवमंथनंकर्तव्यं।अध्याहारंविनायत्रनोपपुक्तंस्तत्रमुन्सृजेतनिःतवासु
वंतंतानतत्रवक्ष्यपदांतरा।श्रूयमाणपदैनैवसंनिवेष्टनहूरत४।उपलक्षितपूर्तिः
स्यात्दृष्टार्थस्यात्रनकल्पना।अन्यथासंगतिस्तेनसस्त्रस्यास्यप्रयुज्यते अपरेणगा
र्हपत्यायतनमश्वमानयेतिव्याप्तत्।अध्वर्युरन्यंप्रेषयति।अश्वमानयेतिब्रु
वन्।परंसोश्वोपारणार्हपत्यायतनमानेय४।एवंवेत्सकल्पोऽप्ययंप्रेष४।प्रेषार्थ
स्यैतावत्वात्।अपरेणमार्हपत्यायतनमश्वमानयेति ततस्तनोर्थेप्रविश्यप
श्चात्वेन्त्वर्यस्यानीयतेग्नत४।अग्रादक्षिणमाग्नेन्पदाक्षिणाभिमुखोहयः।नीत ८१

8/

४ स्यादुत्तमपंक्त्वं दैवे शो स्रोणेवाधिनां। सामर्थ्याद्दक्षिणं मुखं शंस्य नः स्थानं न तथोत्त
रान्त्रस्य श्रोणेर्दक्षिणेणानीयत न पश्चाद्रोत्तरादि उदङ्मुखः। आगत्यानुत्तरांगच्छति ष्ठेत्स्प
उदङ्मुखः पुव४। उत्तरेणाभिमुखं। वेवंप्राग्दक्षिणे प्रभावाद्। पि। मंथनस्थानसंस्कारस्तत्रानप
नभाविन४। संनिहितं च तत्स्थानमननुपागम्यते यतः तदुदगयनेन स्याब्रुनुभिरखि
लं पदैः। न चैवमंथनेन स्यात्स्वदेशनियमोऽविधेः। नवाक्यं संलग्नं तेरेवमंथनतत्रेनिश्चि
तं स्थितेन श्वपुरस्तात्। पुरस्ताद्दक्षिणस्थिते मंथनं भवतीति वाक्यशेष४। तस्माद्यत्राग्निं
मंथिष्यंत्स्यात्तद्दृश्यमानेनावेश्य पात्रस्य पूर्वेणोपविश्य तत इति पूर्वेणावस्थाय त्रगं
यनं तत्रत्वा श्वानयनं श्रूयते। तस्मादियमेवव्याख्या ज्यायसी। यत्र तु न्याय्यन
चेषमेषो शेषः कथं तवनः। यत्राग्निर्मंथिष्यंत्स्यात्तदंतेनेह विधीयते। मंथनस्था
नस्य तेनाप्येवा४ क्रियते श्रुतिः अपरेणागार्हपत्य मंथनस्थानमुच्यते। स पूर्वेण
ति तस्मात्तत्र यस्यापरतोपि चानेनाग्निमंथनस्थानमध्येय्यः स्यादुदङ् उदङ्मुखः। प्रत्युक्तं
युक्त्या कथं वार्यश्रुतितः पत्न्यया तद्याता व्याख्यानमेवासुमेषस्तद श्वमानय
पत्न्य उदङ्मुखो ग्यः शाखां तत्र न जानेवरदान जानेग्नीवरो देयः। जानदृति यं भावल
क्षणेसप्तमी निमित्ते वा। किं वातः भावलक्षणेन तद्देय४ निमित्ते तत्निमित्तं देय

श्रा यद्दत्तियद्वाचनिमित्तंतन्दास्यागमप्रयोगेविशेषः। जन्मविशिष्टोग्निरेवनिमित्तमि
८२ त्यस्य जातस्याग्नेर्वारोदक्षिणेति। यथा न्वाहार्यादर्शपूर्णमासेनिमित्तंदीप
तेनानेकेष्विति प्रयोगः। किमत्रयुक्तं भावलक्षणे यं नवविषाति। दान भावेन
कालापेक्षणान्नतः सर्वकालः केनचिद्रुपाधिनावच्छिन्नः संबंधयितुं शक्यः। स
वभावान्तरमेवोपाधिरिति जातमात्रेवरदानंकर्तव्यं एवं प्राप्तउच्यते। कालयोग
परत्वेनतुक्तो दानविधिर्यतः केनचिद्रूर्दानेन शब्देनेहविधीयते। कर्तव्यंवरदानं
यत्तदस्मिन्समयेत्रुरूः इत्यर्थयोजनायामेवस्यात् ऐतदानमन्यतः। तदाभावपरत्वं
स्याद्वाक्यभेदोन्यथाभवत्। विशिष्टकालसंबंधोवरदानविधिस्तथा। विधेये
र्थद्वयर्थेद्वयेनस्यात् कथंवाक्यमिदार्थंतथाभवत्संक्षेपिनचेषसमोदोषः कथंन
नुनिमित्तंवरदानंचविधत्तेर्थद्वयंयतः। नैतन्निमित्तमुद्देश्यंनचतद्विधिगोच
रः। कारणान्तरतः प्राप्तेर्नतदत्रविधीयते। विधेयामकमस्माकंवरदानंवतेद
नेवतेदत्तता। वाक्यस्यैवहि श्रयते नात्रवरदानप्रयोगवाक् निमित्तस्यासतोनास्ति
परंप्रतिनिमित्तता। अर्थान्निष्पन्नतातस्यहानिर्धाकार्यहेतुना। तस्मादस्य
जातस्याग्नेर्वीरदक्षिणेतिप्रयोग ४ मनसैके। एके आचार्याप्तनसावर ॥ दा ८२

82

न कुर्वंति। यथा मनसा वर्णाननुच्चार्य जपो मंत्र परैः क्रियते। एवं वरदानप्रयोगो
पि मनसा सिध्यतीति मनसा न कुर्यात्। ह्वानं तु वसुनो प्यं माणस्यासस्यति। ज्ञास्यति न
प्रत्यक्षेण। तस्मा द्विखि चाकर्त्तुमभिमितियत्नत्तं यज्ञे नोक्तं। तदज्ञानाभिप्रायं। य
दपि वाग्यमलोपारीकायामिदं सूत्रकारे लौकी यं पक्षांतरमुच्यत इति। तदय
विचारितमुक्तं। वाग्यमे हि लोपनिमित्तं तत्र लौकिकवागुच्चारणस्य यदिदं पुरा मा
नुषीं वाचं व्याहरेदिति श्रुत्यै प्रतिपादितं। नेयं लौकिकी वागपव्यमानो मंत्रोवे
दावयेवार्थं प्रासवेन ज्ञायमानचात्। अत एवैतत्सूत्रकारेणाज्ञार्थं तेमनसेके
न हि स्मात्रमेमत्रः क्षिप्य। पठितो ऽस्ति। यश्चायं शब्दधर्मो मानसश्चं विरुध्यते
तेनार्थप्राप्तः प्रयोगरूपो यो मंत्रः स मनसा कर्त्तव्य इत्युच्यते। तस्मादस्यासो
कचेनोच्चारणेन वाग्यमलोपस्तेन वव चनाद्धावीतरी यमस्य मंत्रस्य मानसत्वं
तस्मात् निश्वासः प्राणममतेदधरति। तस्य जातस्याग्नेरभिश्वासभिमुख्येन श्वा
सो धेयः। प्राणेममतेदधरत्यनेन मंत्रेण। तच्चैतत्त्रममदो मंथंति। तदा तमाभि
प्राणितीति वचनात् उच्छ्वासो मृतं प्राणश्चाद धरति। ऊर्ध्वः श्वासो मध्ये श्वासो
नः श्वासग्रहणं न केवलं श्वासमात्रस्याग्नेह्वालारूपेण मध्यस्थादानं तदे

श्री नमंतरात्मन्यन्तर इतिवचनात्। सोऽस्यैषात आत्मन्नग्निर्गृहीतो भवतीति चतुर्मा
८३ वथ्यग्निसंस्कारो पुनराधानादावपि भवर्यिंत्वयन्नुका र्केणोत्तरस्यां तराधान
तयायजमानसंस्कारचमध्यवसाय पुनराधेयादावप्रवृत्तिरुक्तासत्तन्संस्कृतो
हि सर्वाधानेषु संस्कृत उत्तरकर्मार्थो नतु पुनः। बाह्याग्निसमिंधनादि संस्का
रेणांतराग्ने। वसंस्कारवचनाद्भेदावगमे बाह्योपघातेन बाह्योपघातेनवा
ह्याग्नेर्विनाशादांतरस्यापि विनाशाभावात्। तथाहि। सोऽस्यैषोत्तरात्मन्नग्नि
राहितो भवतीति तस्मुहृत् अथ संमिंधइदुपक्ष्यइहमुत्तनंकरिष्यामीत्येवेनमेत
न्समिंधे योऽस्यैषोतरात्मन्नाग्निराहितो भवतीति। ननूत्तरेश्रुतिरंतराग्गमनेने
बाह्याग्नेरपि दोषाभावमस्यानयह न्याक्र्वीति तस्मादुत्तन्नाद्विपेतयदनुग
छेन्नहवा अस्यैषोनुगच्छति यावहीवतीविनेषदोषोर्थवाद चाघादिही संस्का
र्थे प्रमाणांस्यात्तर्हि प्रायश्चित्तस्याग्न्यनुगमनात्। दोपुनराधानविधेरानर्थक्यं स्या
त्तस्माद्बाह्याग्निविनाशे ऽन्तरस्य विनाशात्संस्कारद्वयमपि पुनराधेयादौ प्र
वर्तते अस्यैतिवचनात्स्वामीगमयं संतरानलं। सुपुनः पूर्वकर्त्तुपरम र्गो हु
ये पिसः। कर्त्ता। ननात यंवैतत्कर्त्तव्यं स्वामिनैवहि। सोऽस्यैषोतरात्मन्नग्निराहि ८३

भवति। सप्तु नरपानिनिति। अस्याग्निरेकोऽन्तरा सविनिर्यस्याग्नि रजस्यो नरवा
मिनं०येन प्राणोऽदत्तः सप्तु नरपानिनीति दारुमिहूलं तमादधाति मन्थुर्वद्
ति संभारेष्वमुष्य चावन्तपते वतेनाधाइतियथार्थो दारुतिर्यद्रियवृक्षस्य का
ष्ठेहूलं तंदीप्यमानमादधाति संभाराणामुपरि मन्थुर्वः० अमुष्य चेत्यादिना
मंत्रेणामुष्य स्थाने कृष्णनति क्रमेणाभियश्च कृषिर्नातिक्रमितव्यः तस्य व्य
वच्छितं शाखी तरेमरुतणामंगिरसामिन्धेतहोत्राणामन्येषामादिन्यानां। चति
।हूलं नं चदारुसंनिविहितं। तेनैषो प्रक्षेपः प्राक्यदार्थतया कार्यः। यत्तु मन्त्यप्रज्ञेने
ति करणाच्छेदं पश्यन्ता मित्रमंत्रान्तमवधार्य विकल्पो व्याहृतिमंत्रस्य गोत्रमं
त्रेणोक्तस्तद्विचारसहां इति करणस्यांस्य व्याहृतिरित्यवच्छेदार्थ चान्तायद्यस्याति
करणां नस्यात्। तर्हि तन्नीयांव्याहृतिको वारयेत्। अथापीति करणेनभिधते
र्मन्त्रस्याप्यमुष्य एव न विकल्पः। परिभाषितं हि प्रथमे हात्राधानयोरिति
।तस्मादमुष्य एव वरुणस्य चेति क्षत्रियस्य। अमुष्य स्थाने। इंद्रस्य चेति राज
न्यस्य। रोजो यन्न्ये जातिग्रहणमिति वचनाद्भिषिक्तस्य क्षत्रियजातीयस्य राज
पन्यं क्षत्रिय एव राजन्यस्तस्यवृंद्रस्य चावनवा। न क्षत्रियमात्रस्य वरुणस्य चेति राज्ञ

श्री इद्रस्य चेन्यैवलिंगात्। यत्संबंधादपन्यस्यैवं तस्य किं पुनर्न्यायेनापिप्र
८४ ज्यते। यत्तु वारुणेन तदनादरेणाराजन्यः। विप्राह्मणः क्षत्रियायामुतः स्मर
णो चमुत्समुत्तः। तत्स्वरूचि समाणामेवोक्तः। नहि स्मरतो मूर्द्धाभिषिक्तः क्षत्रियराज
न्यशब्देन व्यवहृतोऽदृश्यते। इश्यते। तस्मात्स्वरूचिमात्रमिदमभिधानं मनोहृ
ग्नामप्येद्गृति। विश्वस्य। मनोहृग्नाम गणोऽप्रतयतेऽप्रतेनाधइति। वे-द्रपस्य म
न्त्रविशेषः। देवानामिन्येकवचनेनायोगात्तेन संबध्यते सामर्थ्याभावान्नचोदः
प्रकृतिचादेव कृमणीचोत्तिरथन्तनः। रथकारस्य माहिष्यं करस्कत्यन्तस्या
क्रमणं चादेवानां व्रतपतेइति मंत्रविशेषः पुनाचपक्षणो यद्वदच्छिद्रेणेति
यो ज्यात्त। चाश्रद्धशेषत्तत्कल्हुदेवानामितियोज्यते। पुनरु याठात्पूर्वस्मिन्क्षा
नीसहवारियते। तत्स्यागोज्ञायते प्रासग्रहणं चेन्नधायकं रथंतरं गायतिप्रे
ष्यति। प्रेषणं वक्रोत्स्यघर्युरथंतरंगायेति गानमध्वर्योः। उद्गातानामो यदि होत्र
प्रेषदानेविधीयते। तस्मिन्नत्रशोवतघुक्तमावहृचिगोसोतन्तः किंकिं वाधिक्यौर
ध्वागपानिप्रेषणोक्त्ति। वेदद्वयेनसोमात्स्यागुक्त चान्नात्तिसंभवः। आक्षेपस्ये
हरू ज्ञानुः प्रकृतेषु विचारः। एनक्रियतेसूत्रकारेणापठनं तेषुवार्प्यतः। इदमाधा ८४

84

नस्मान्न सामाध्वर्योरधिक्रियते। कृ.न.४। अध्वर्युसमाख्ययैव॥ अध्वरं
प्रापयति युनक्तीति एवं सर्वकर्माध्वर्युकर्तृकमेव सत्यायज्ञावीतरसमा
ख्यया विशिष्टकर्मसंबंधलक्षणोद्गात्रादिकर्त्रन्तरं प्राप्यन्तन्निवार्यते। तस्मादं
ध्वर्युर्णोगेयं। अपि च प्रधानमाधानं तदंगं च साममानं प्रधाने योधि कृ.न.४
कर्तृत्वेन स एवांगेष्वाधिक्रियते तस्मात्प्राधान्यवशान्न साध्वर्युः कर्तृयान। किं
च यजुर्वेदइदमुक्तन्नं स्वरूपमात्रं सामवेदे नार्थते ते न गायतीति गान
रूपव्यापारस्य यजुर्वैदिकचोदध्वर्युवेदाविहितमध्वर्युः करोतीति। स
मुदायशक्तिसमाख्यायाध्वर्योरिव प्राप्नोति। नत्थावीकमध्वर्युः कर्मसु
वद्योगादिति एवं प्राप्नुच्यते ब्रह्मावावेदयोगात् वेदे नयोगो स्वदयोगः
यस्मा हि सामवेदेनयोगोस्ति ग्रहणधारणारूपेणास एव गाने समार्थो यस्य
यज्ञ समर्थो भवति स एव तत्कर्तुमधिक्रियते। ब्रह्मैव त्रिपवेदत्वेन तत्संयु
क्तात्तेन ब्रह्मैव गायेत अथवा ब्रह्मा वा गायेत। ऋग्वेदयोगात्। न हि यजुर्वे
दयोगः साम्नां सामानि हि सामवेदयुक्तानि न वाध्वर्युसमाख्या सामवेदिकक
र्मणाध्वर्युसंबधाति। ते नावेदयोगादध्वर्योर्व्यावर्त्य कर्तृत्वं ब्रह्मणि साम्ना

श्री
८५

पात्रुसंस्कृत्वा हुत्सेव गायेत्। अथवा ब्रह्मा वा गायेत्। कुतः। यथा गानस्याध्व
र्युः। वेदविहितत्वेनाध्वर्युणा समारब्धया वेदयोगेन कर्म्मर्त्विजो योगस्तद्वद्
ब्रह्मणो योगः। ब्रह्माध्वर्युर्वेदविहितकर्म्म कुर्वन्नध्वर्युसमाख्या। वेदे
नयुक्तस्तद्विहितगानेनापि युज्यते। अथवा वेदयोगादेवाध्वर्युः प्रधानो
गाधिकृतस्तद्वदुभयवेदयोगाद्योग्यश्चेनाङ्गेऽधिकृतो ब्रह्मा गायेत्। युक्तया
ब्रह्माध्वर्योः। आत्मनो न स्वयं युक्तं श्रवणविहितं च यतः। वेदे ध्वर्यो रन्तो युक्ता
प्रेषणोक्तत्वात् स्वतान्त्राध्वर्योः सुयुक्तं चाद्विरोधात् तन्य कर्तव्ये। प्रैषार्थक
रणे प्राप्ते नियुक्तः साम्नसंग्रहे। ब्रह्मा स्यादव शिष्टचायुक्तं श्वेन्सोऽपि प्रक्षणे
। नवाऽत्र्यं योगपद्यं यदस्यान्य त्राऽपि विद्यते। येषणां चोपधानं वक्तुर्वतोऽर्युग
पद्भयोः। वीक्षणं योगपद्येन तत्र येहानुयुग्नी यकं। पश्चार्थान्तरं युक्तचंक
केण आकृतं तु यतः। स्मान्स्माद्धीकृतं श्वन्सद्वायेत तच युक्तता। गानानन्तरमा
ध्यानशिरुध्यसेहमविष्यति। आध्वर्युः कथमन्यो त्रयुक्तो येनेदमुच्यते
इध्मेनोद्धरणमुपपद्यमानयेन घ्रमठा पयातं। अष्टादशोध्वां परिधिर्
क्षाणामि न्यक्त चास्य परिधिर्हि क्षकाष्ठमयेनापरिमितसंख्येनोद्धरणमा ८५

85

हवनीयस्य कर्त्तव्यं। परम्तु पयस्याउपगर्हो चाउपपूर्वो भि– र्गर्ह ण्णार्थः। तत्र
मदन्तरत्रानिर्वाप वचनादुपयमनी रूपनिवपनीति निवपो मदो विविश्णे
प्रसिद्धः। उत्तरत्र द्विः निवपतीति। अथवो पयस्यो पयमनीमिरूपस्यादीसद्
ध्मः कथमन्यात्तोयादिनस्मर्दो यध्व४। कर्पर छानशक्यो नः केवले नोष्मभा
वत्व४। मस्मिन्नेवग्रहणशक्यां निधानं तत्र युज्यते। निधेयमिध्ममूलं वपूर्वाहुं
लं तबाधनात्। तथो दूरे घथोद्धियमाणस्याग्नेर्धूमएत यजमानमुपगच्छेत
।।। क्षिप्रेयज्ञोपनमनं भावते धूमयोगतः। योग्यं तत्स्वामिनि नत्वाम्यत्वाद्दि
श्यतेपदे। संस्कारः कतुयोग्यत्वं जायते तो पियद्धान्। नीति पकुनु वियोगेन
स्वामिन्येवोपपद्यते वामदेव्यमिति घोष्यति। वामदेव्यं गायेति ब्रह्माणं प्रति
अध्वः पुरस्तात्। उद्धियमाणस्याग्नेः४ पुरस्तादयतोग्नीध्रानीयमानो गच्छेत
अन्त्र पुरस्ताद्गामध्वोद्देशेन विधीयते। उद्देशनं वपूर्वे प्रास्तास्ये वेति पूर्व एवा
ध्वः तस्मिन्नेव विशेष उच्यते। पुचाद्धितीयव यपाः। तक्षि शोरको ऽजरको वा।
अत्र तु प्रथमवयाः। स वै पूर्ववाट् स्यात् सत्य परिमितवीर्यमभिवर्द्धन इति व
चनात्। अपरिमिताहृद्धिशिशोः यो वत्तं वा अपरिमितमित्यस्य वीर्यमामा

श्री ८६ नाधिकरण्याद्यपरिमितवीर्यलक्षणचाह । द्वियौवने पूर्ववहतीति एकस्मा
त्पयं वहति उक्षं दृश्यतेन प्रथमं यौवन एव वहन्तौ द्वितीयवयस्येव पुरुक्तरः
तदभावे युवा । यूनो भावे युवापितिष्ठेत । सद्दशो विरोधीन अर्थान्यमात्रं
वासाद्दश्यबालबलयोगसाम्यात् । विरोधि निह्नुत्वं यौवनविरोधेन वर्तता
त ॥ अन्यमात्रमुभयमपि तत्रान्यमात्रं युक्तं । यदि पूर्ववाहं न विंवेद्य पिपास
वकश्चाश्वः स्यादित्य नियमश्रुतेः अश्वाभावेन ह्यनत् एवं लक्षणोऽश्वाय
द्दिन स्यात्तदानडुत्ति इत्येत । एषस्यैवानडुहो वं धुरिस्थ नडुहो वात्स्यापने येत
देवकारणमिति वचनाद्यमथभावेऽह्नानीयद्दस्य वगम्यते । तस्मिन्नत्र क्षेत्रन
मिधायकचात प्रवृत्तिचेनोहाभावात् प्रेषानावतुक्तः स्व र्के । मिश्रेः । तत्र यमा
ध्याय न्यायविरुद्धं येनो स्यते । प्रतिनिध्याविकरणे शब्दे विप्रतिपत्तिर प्रति
निधानं पूर्वद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिर्दिष्टे धेर्म्य ग्रहणात्तत्राति प्रसंगो ह्यावनमस्य कस
न्नातरं प्रणीतं सोम प्रतिनिधेयः शास्त्रेण समर्थमाणो न नतन्ना नीयबुद्ध्या ग्र
हीतस्तेद्रव्यबुद्धाग्रहीताः सोमशब्देनानाभिधीयमानाः शब्दान्तरं प्रतिनिधिम
त्तमभिधायकं प्राप यिष्यन्तीति । तत्रापि जात्यंतरबुद्ध्या नशास्त्रेणार्पिताः ८८

किंतु तद्वद्वयवृद्धौ केवलं नियमफलं शास्त्रं। तद्वदत्रापि आम्नातावेवश्यकर्त्त
व्य आधाने प्रारब्धे चेन्नास्मिन्कस्मिंश्चित्सदृशे प्रतिनिधाने प्राप्ते सदृशमसदृशम
नद्वद्द्रव्यं प्रतिनिधीयेत न विधीयते श्यामाभावे नद्धानिति। ततश्च यथा सोमशब्द
स्याविप्रतिपत्तिः पूतीकादौ तथाश्वशब्दस्याविप्रातिपत्तिरनडुही ति प्रयोज्यए
वं शेषेष्वभावेपि। अत्र प्रातिबद्धमः। अननुकल्पः प्रतिनिधिर्मुख्याभावे द्रव्यं
भवेत्। अनुकल्पो न सादृश्यात्सरस्वतीदृष्याभवेत्। परिधीनो विकल्पसु पूर्वा
भावे परः परः। अनुकल्पो प्रतिनिधिः सर्वेषां तुल्यचोदनात्। सोमेनइष्टयेन
द्रुतुल्यतो केवलश्रुतौ। प्राप्याग्निजनविधावुक्तं पूर्वाभावे परं परं। अश्वनिधानतु
ल्य चेदिष्यते नदुहोपि वा। अनुकल्पो न दुन्ते नापेषाभिधायको ननु। प्रकृतौ
ननुपत्तीनां बहुत्वे थैकवाचकः। न प्रकृताव पूर्वचादविततः प्रयुज्यते। तद्वदत्र
प्रयुंयुज्यतां रथघोषादिशब्दवत्। सत्यं न वचनं तत्र वाक्ति संख्यां तथापि तु। अ
भिधाश्यामि यत्रैर्थे प्रातिपदिकभाषिते। आस्तिपक्षाप्यथ तेन स्मारको स्य भाव
दयां विभक्तिः प्रकृतिर्वापिवत्तीवदं न वक्तियत्। अनभिधायकत्वेन स्मारक
स्याकथं द्वयं। वचनं विद्यते चापि परसंख्याभिधायकं। योगो नानयतेनास्या

श्री ८०

तेना सो नाभिधायकः ४। युक्तं घोषो नव वर्म्मो। स्मालिंगं वासा हव र्यन्त ४ स्मारकः
प्रेष स्नाम र्थ्याभ्द्रा व्यं प्रवर्त्तकेव यत। अनेन तत्र सामर्थ्य योग्यार्थविषये भवेत्। यो
ग्यत्वं नानयेष्टकं समस्तं तं वचो न नु। एकत्वं विघातेन्यन्नान द्व्यर्थं लक्षयिष्यति क्रिया
योग्यं न चान्याव्यालक्षणानुत्त्यवोषतः नयावन्तं संख्यया युक्तं द्व्यर्थं तावन्न योऽप
ने। क्रियार्थे न तवाशेषपन्नीशब्दोस्पलक्षकः सत्यं इव्याप्ति नावेषे प्रथमं तदपेक्ष्य
ते। पथ्याद्वि शेषणं तस्य तदभावे निवर्त्तते। तं दधि च मयो ग्यं नयो जयेत्सात्मनापुन
४। अयुक्ता क्रियया संख्याकर्थं दृश्यस्य लक्षणं प्रमाणमनएवेतद्विरोधेन नु ल
क्षणो विरोधः स्फुट एवैषवैकत्वं गच्छति क्रिया। भावदेवं प्रतीतस्थ्यं त्वयोगो वेदवा
क्यत ४। वत्सीवर्हं सनाघापि श ब्दात त्र प्रतीयातासकलं। विकहेशं वोग्रेषणाव जि
नापरे। स्न प्रयोन्यतत ४। प्रेषानभिधानात्तु श्रुगावा संभारा नधिष्ठायदक्षिण
पूर्व पादेन प्रोत्वं नीचावस्थं स्थापयति। दक्षिणापूर्व पादेनेति। योग्यचातुर्मयत्त्वसंबं
धाविशेषात्स्य थमप्रतीतचेन प्रतिणायोऽस्यते। न चव स्थानं स्थिति स्थितावव वरण
। पि क्षाननयनेहि चरणासाध्यं तेन दक्षिण पूर्वपादेन प्रोत्वं नी। वतिसं वेधायुज्य
ते। सत्यं भवेद्देवं यदि विशेषो न श्रूयेत। स्मात्ति तु विशेषश्च वणामयाश्वमात्रमय ८०

तीति॥ आक्रमणं चाध्युष्ट्रकर्णान्तश्चरणोपरिसंनिधानाद्भवति। अपि च न मध्य
स्यपदन्याघ्रात्रिपदो पर्यायागपदे नाक्रमणमुपपद्यते। अत्र तु अन्ते द
क्षिणपूर्वपादेन पूर्वयोर्दक्षिणपादेन संभाषणमुपरिस्थापयिष्ठ श्वदक्षि
णं गोहिकर्म्मेहि स्मर्यते पूर्वयोश्चाग्न्य चाक्रान्तस्थानीयत्वात्। तदनु प्रीवमस्य
नीचाप्रापयिचा प्राग्घुख मेवालत्व स्थानस्थमेवावस्थस्थापयत्याहवनीयस्य
पुरस्तादन्यद्भुखं यत्रक र्कणोत्तं। संनिधानाद्दक्षिणपूर्वेणोत्क्रम्यते। संनिहि
तो हि सवर्णो आहवनीयाव्यवायेनोत्तरेणनयाननतना। ग्रोद्दक्षिणेननयानेस
व्यवरणस्य संनिधानात्तेनाक्रमणमितिनदन्तीवबा लिख्यनिवयद्दीदमभिमत
मनव्यमविष्यतहिं संभाषणानाधिस्थापयपादेनेन्यस्यत्वपिष्यत। नास्तन्यत्रत्वेन
वाचनिर्वं स्मार्त्तपशूनामनधिकारित्वेनाप्राप्तं प्राप्यते। ज्ञापनापवदन्ताभावेहि
सर्वसर्गमाश्रयणीयात्तेननत्राप्यदक्षिणपूर्वपादेनैवव्यवायोपितत्र नास्ति। अ
न्नी नामति क्रमणानां तन्त्राश्वक्रमणं यन्स्यात्स्यामिदं नीनियतंनुतन्। न याथाक्र
मणं तावत्स्याद्दर्शाध्येयशोर्गतः। पश्चोपिनान्ययास्वस्याष्ठाधनंहूरवाधितत्पुं
सामान्यान्तयात्राप्यदक्षिणश्वणोमतः॥ इह हि तिप्रेष्यति। इह हत्यायेति ब्राह्म

श्री ८८ णां प्रेषयेत् । अग्निना यद्गार्हिरूपसम् इपतृतीयेमाद्धाति । द्वितीयेन प्रथमेन वा
भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् । प्रदीप्यग्निनापदं संभारमुद्धिने उपस्थ इय संलग्न
यि चात्तृतीयो घमनेन स्पर्शनेन वादध्यादग्निं । सद्रूद्रुपस्पृश्यो घम्यद्वितीयो
घमनस्पर्शनेन वाधानं प्रथमं वो घम्याधानमेव तत्स्पर्शनेव । भूर्भुवः स्वरित्यने
नैव मंत्रेणाग्निं यद्यपि पक्षे घस्पृष्य चाग्नत पते श्रुतेनेति समुद्वि तेनेति पूर्ववद्धृह्यर्थः
88
पुरस्तात्परिक्रम्य धा पूर्वार्धं गृह्य चा घोरिव भूम्नेत्याह उत्तरेणाहवनीयं परिक्र
म्य पुरस्तात्स्थित्वा इध्मस्य पूर्वार्धम् अग्रं गृह्य चा घोरिव भूम्ना नरयजमानो जपेत् । अन
नुजपोयं सवन यजमानकर्मसु परिगणितादानवाचने त्यत्र तकयजमानः क
र्तव्यः । संन्यं । यद्यपि स्तेग्रही चेत्स्फ्यते । तथापि श्रुता च चारमाभिधायक शब्द
प्रयोगाद् चारंभ एवायमिति निश्चीयते । पूर्वार्धे मुख्मुकानामभिपद्यजपतीति
। यथा पूर्णयोद्धुवयोर र्थैव मभिपद्य वा वयतीति । अत एव सूत्रकारेणा चारंभ शब्दे
नपराम र्शः कृत इध्मपूर्वार्धा चारंभणेति । आयंगौरिति वोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिः
। आयंगौरिति तिस्रभिः सार्पराज्ञीभिर्हग्निरुपतिष्ठान वशास्त्रात्तत्र स्थो यजमा
नः । भर्तृ यज्ञेन संमुखं पदार्थद्वयमुच्यते स्थितेनकर्तृत्वमध्वर्योरन्स र्गाद क्षिनिरूपणा ८८

ते। विशिष्टकर्तृ-संनैन हि रूढं कर्के संमतं। प्रमारणेनेरभावान्न भर्तर्यन्नस्य
भाषितं। ज्ञानमुत्पादयेदस्य सङ्क्षेभानं निरूपितं। न च भियद्यपशब्दोऽपि तु त्यो
च्चारं भणेन नकर्तं च यंजमानस्य वाचनात्त्र स्मृतान्तनु। नाचारं भणतो त्रापि कर्तृ
त्वं स्वामिनः कथं भूयः। समास्यगामि चान्स्वामि नेवतुयुज्यते। से पाशी रित्निर्दिष्टो न
ह्याचारं भेणभाषणं किं चाभिपद्यशब्दोऽपि नाचारसात्त्व। यग्वदेन। मामर्हा चनभेच्छा
शाध्वर्योणलं भनं युक्तास्युतं पूर्वपेस्य शब्दस्य पर्यायो यं प्रयोज्यते। पूर्वमभ्याचारस्तु भिति
कार्येन स्वामिनात्ततः दक्षिणाग्निमादधाति। आधानं कर्परेणैव निधानमिह
संमतं। ह्यारुभान्तेन वेधं च साधनं कथितं तु चित। आदध्यात्तमग्रसामान्यादमं
त्री यप्रयुज्यानाभवो भिधेय ताभावास्य प्राय ष्विा। त्तत्याम्ह माता अर्थलोप विरो
धाभ्यां तावन्मात्रं प्रयुज्यते। प्रयान्नत्रोह्रिती यस्तु आधानचाविशेषतः। नेते
नायं प्रयोग ४ सिद्धो भवति। भुव आदित्या नाभि — ति। न चाँ दाहरण चस्य भक्ति
चान्तमं यवं। अग्न्योर्म्बव धानं हि शब्दयोन्यो त्ततं पतः ४। उद्धरणं पतःशंसे वार
पन्येव मं यत्नान यदि दर्शकिया तस्य तुल्य चादस्यत त्तथा सम्यं व निर्मर्ष्यास भाषा
भव ४ सम्य:। यद्यपि व्यवहारदर्शन सहायेषु विद्वत्सु भाशब्दप्रयोगा द्राक्षणे वक्ष

श्री
८९
89

वहारदर्शनेनसमासंभवतस्तथापिव्यभिचारएवहि प्रस्यापि सासंभवतितथाहिमा
यश्चिन्नाधारणेवचारोवद् धर्मज्ञाइत्यादिनाविप्रोपवेशनंवत्रसामसमोत्सान
त्वपत्न्याध्यायंतेशिष्यास्तत्रनचबहूनांसर्वविप्रगृहेसंभवास्तताग्र्ह्प्रयोगा
भावःकोवाध्यात्मवित्तमइसेकस्मिन्नपितत्प्रयोगात्।तस्मादत्रैकविप्रोपवे
शनंसामस्मेतितत्रायंसूपनीयः।वश्यष्टादाद्धानितत्रापिचशष्टानुष्टे आ
द्धानंमंत्रेयोनिंवप्रायपतितत्ननिर्मथ्येतिवचनाद्योनिःप्रस्याम्नातः।मंत्रो
गार्हपत्याद्दागछन्ननिवार्थ।त।तेनभर्तुवइत्यादिप्रयोगः४ गीदीव्यधमित्या
ह गौघृतेपणाइत्यंनूवाघृतंप्रवर्तयपतेत्या।हतिप्रेषार्थः।नैवेतस्मविजःप्रति
यतुमानआह।१गौरत्नपणीक्रियातालाचयजमानस्वामिकायजमानेनजि
तातानुसकाने।यजमानस्याथत्रघृतकर्ता।तेनमध्यमपुरुषयोग आत्मनःस्व
यंप्रेषणाविरोन्स्यतरतिनवक्तव्यंघृतेस्येवंदर्शनात्इष्यंतेहिकिनवाःसम
हेकदेशेअहोवगंकुरुतातिवेलाजायतेघृतंकुरुध्वमितिप्रेषयिता।पिस्वयंघृ
तेकर्त्तैवसत्रेवंचूनेतद्दृद्धापियजमान४प्रेषंदास्यति।देविष्यतिवाएतेनपदु
कमुपाध्यायेर्हीचिजामेवदेवनेक्तत्वंयद्योकंमत्नेयज्ञेनान्येनाप्रकृतिनप्रेष ८९

60

मिति। तदुभयं निरस्तं। पत्न्या भार्यया सह यजमानस्योक्तिर्वी तन्त्रं तदपि विवाद।
सहे। व पद्यपि मा ध्वस्त्केद्व्ययो गोत्रस्या अपि देवनमविशिष्टांत यापि घूतं त
द्यावहनं त्यापेन प्रवर्त्तनीयं तेहि घूत प्रवर्त्यितारो भार्यामपि पणं तु वीनां केच
नं व्यं पते। नचन त्र व्ययं नुवंतो भार्यानुज्ञामपेक्षात। तेन यजमानार्चि जामेव घ
नकर्त्तव्यं तदिदं सम्यांगं तद्धर्मे विधिमाध्यविधानात। तेनावेतानोपघातस्मि
मिमितेपुनरप्याधानादौ विद्यमाने सत्येसम्याधानाभावेन भवतीति। तदिदं घूतं नि
हितेसभ्ये कर्त्तव्यं मंथनानंतरमादधातिनव शष्ठ्यानुकूल्येन योगात्। तेन निर्म
थ्य सभ्यमादधाति पूर्ववत्तोयाद्दीव्यध्वमिति। संबंधोयमर्थः संपद्यते। तेनपुन
रविमत्थयप्रतीतं विचारितेत्यन्यथा यौवली पत। आधानं त्वतत्र प्रक्रांतमिवानु
कृष्यतेय शब्देननवि धीयातानामथ नमेव गार्हपत्यादाहरणानिवारणापविधी
यात। तत मंथन घृत। स्पृष्टवा लंकर्त्तव्यं। तेन आधानं॥ धारणेपत्न्युपस्थानम
तः। अजो स्मादाधानात्परमस्य धारणसर्वदोपस्थानं वपत्न्याहंकर्त्तव्यं। तनूह
विषामनुकार्ष आसनादेरुकर्षामाम दिन्यतद्युत्पद्यते॥ ॥शेषेनं वाक्यंनीप
यत्नायज्ञियानीति चाप्रष्यति। प्रेषप्रैषा थीयात्तावन्नामस्पर्शान्नीतरं यतः। गा

श्री नुप्रथमे सिद्धो हि द्वितीये प्रेषणं भावतः। काम्नीगानुविधानं यस्माधानाद
९० नं तएंगानेमंगंयत्न तत्स्वरच्छानास्मीयतेततः। तत्किमन्यस्यैव तत्क्षेपं नाधा
ने पुनरन्ययोः। नन्वियं पूर्णाहोमांतानुन शाक्यतेन यथाधिकरणं चनक
रणानिषेधो युज्यते। सर्वत्र वोमयथाश्रवणात्। किंचिद्धि हि तत्प्रतिषिद्धं चेन
90 विकल्पः स्यात् तावन्सपक्षो दृष्टा वर्तते न त्वग्नी आदधीत। तस्माद्ब्राह्मणो
वसंत आदधीतेत्यादिविधाने। ते चाप्येते सजवतु भयं एवापहतपाप्मा
थानइत्यनयेषां वसंतीति तु स्वस्वभावप्रतिपादनेन तत्तत्कार्यकरणश
क्तिः। युक्तं चत्रापनायन देवोनरथ प्रकथते। तस्माद्यदैवनं कदाचयज्ञउपनम
देथाग्नी आदधीतेति सच नियमापानियमोत्तिः। ननु यज्ञउपनमेदिति वि
शेषो नादाना सोमाधानिनइदमिति कश्चित्तत्तु तथावगमकशब्दादर्शना
न्नानिश्चीयते। यत्तु यज्ञउपनमेदिति न दर्शपूर्णमासादि तत्कालानुरोधयज्ञा
निप्राप्तं। अतएव शाखान्तरे। यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेत् तदहरादधीतेति दर्
शपूर्णमासाद्यनुष्ठानविषयत्वं श्रद्धोत्पद्यते यदा तदाधानं विधीयमानम
त्रापि यज्ञशब्दस्य न हि विषयत्वं गमयति सोमाधाने हि विलक्षणाहृषयावचन ९०

मन्ति। सोमेवंयं नपश्यमाणे आधास्यन्तन्नैनं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति तस्माद्
तोविकल्पः। नक्ष्योपिहन्ति कारवगनी आदधीतेत्यादिविनमन्तः। अजोस्मा
त्ताधानात्पूर्वमस्य धारणं सर्वदोपलक्षणं च प्रत्यहं कर्तव्यं तन्नहि विधामुच
र्वं आसनादेरुकर्वोमामहृदिन्यतरस्य व्यात॥ ॥श्येतं वारवन्तीयं यज्ञाया
ज्ञियानीति वा प्रेष्यति। प्रैषप्रैषार्थी यास्तावत्साम यान्त्वातरंयतः स्यानेतु
प्रथमे सिद्धि द्वितीये प्रेषणं नवेत्। साम्नी गानविधानं यस्माविताप्रक्रि
यान्ततः बाधि चासंनिधानं स्यादेगं वेतानिकत्वात्स्यतत् नित्यधर्म्मविधानेनवि
च्छिन्नार्थत्रिमास्यया संदधाति वशष्टचान्सत्र हन्ज्ञापनाय यत्न। स भ्याप्रक
रणांतन्तविश्वांतेगुणेना ततः स्म्याधानस्य गानस्यातेन तत्रैवतन्भ्रावत। एवं
च सम्याधानीग साम गान प्रेषणं। श्येतं वारवंतीयं यज्ञायज्ञियं गायेति तत्क्षा
नानंतरं प्रेषणे कार्यं॥ दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदपुमुद्स्यामि। अनन्तस्य बहुचा
दश्वस्याग्नीधाहृहीनयाइहणपूर्वकं चानुत्सर्गस्यैवोत्सजति। परमग्नीद
क्षिणे नपरान्याध्वर्युः परिक्रमणं च प्राग्दक्षिणे पैनोत्सर्जनं वोदगागमनंअ
ग्नीन्परीत्य गृहणीन्प्राग्दक्षिणं यगति नवेत्। दक्षिणागमनंत तनीतरी यत्नयाग

श्री ८१ ते। धर्मोऽस्येतरत्याव्रत्तिमोऽस्तीति पुनर्वचः। ननु वाक्यविकृतेर्वाक्यमुच्यमाने पुन
र्यतः। बाधकं पूर्वं धर्मस्यविशिष्टं संचेनयापुनः। अहूरं धर्म्ययुक्तं चेतमेवदन्ति
नवकथं। अथार्थबाधकं तस्मात्तन्यावृत्तेरिहोच्यते। अर्थाबाहरतः प्रासेनवि
धेयं सुखोस्तिनः। आहुतिः संनिहृत्याहितस्त्यायासेनसाध्यते। यस्मिन्मण
मग्नीनामध्येगारस्य संनिधिः आर्थादगारयोर्नेयच. नं बोधयतेगिरा। तस्मा
वृत्तिनिषेधोतो दक्षिणाग्रहणो कृतः। कृतुं न क्षत्रसंभारसामवपनवानुष्ठा
श्य जागरणे धर्मपूर्वीद्धी चारं नणे सार्थ्यगृहीनेर्वाक्यं र्यात्। एतेषां दंवा नवु. र्यत्
। एतान्याधानांगत्वेनवा नानुष्ठेयानीति। यद्यपिज्ञचादौ अनुष्ठेयचासंभवात्
कृतुं न क्षत्रवान नर्वु. यदिति योजयितुं न शक्यतेतयाप्यधिकरणे चेनवरणे नाम
धेयानुरुच्यते। सर्वत्रचोनयथाश्रवणेन। वृ. विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पः
। क्षत्रे तावत्सप्तशेहदः। वर्तते तस्याग्नी आदधीत। तस्मात् ब्राह्मणो वसंत आद
धीतेत्यादि विधानेन वा एते हृ. नवतु मयएवापहृतया प्मानइत्य. नये यो वसंता
दितुल्यत्वभाव च प्रति पादनं न तु ल्पकार्यकरणे शक्तियुक्तवर्त्तापनाय नेदे
वोतर त्रप्रक. घेत। तस्मा घ देवे नं कृत्वा चयज्ञ उपनामद याग्नी आदधीतेति ८१

91

दृ. चनियमा यानि यमोक्तिः नतु यत्र तु पन मो दि जिविशेषो पादाना न्सो
मा धा नि नइ दा मिति कश्चि न त्तु नथावगमक हे तो हृा दर्शना न्नति श्रीयते।
यत्तु यत्र द पनाम दा तितद्द र्श पूर्णामासा दिन का लानु ष्ठेप पत्तामि मायं अन्नए
व भाखां नैरापद हरे विनंष्ट्र ह्रोपनमे ज्ञ दहए दधीतेत्ति द र्श पूर्णामा सा घनुष्ठान
विधायिनी प्रहूो त्य घा नयदा न दाधा नं विधी यमानम त्रापि यज्ञ शब्दे स्य त्त्रा
हि षय चंगमय ज्ञिमोप माधाने हि विल क्षणं व यव चन मा त्ति। सोमेन प क्षमा
णा आधास्य त्रर्तु ष्ठे न्न न क्षत्रमिति तस्माद्ग। नोविक ल्पः। न क्ष त्रे पि ज्ञाते का
त्यग्नी आदधीते त्यादि विधानं नानाहवा एवा न्यन्नह स्या दि नानिं दार्थ प्रमा प
गमनं न क्ष त्राणामति धायत्त प्रमादा ने न स र्ये सु चात स्यान पराह्न न क्ष त्र चाभि
धा ने न तन्मात्र मेव का लोप धा नामि ति। तस्मिन्नेव काल स्याधा नेंवि द धत नि
द नान्नि षिद्ध स्यानि ह त्तिं प्रकात्रा य ति। तेन विहि त प्रति षि द्ध चेन विक ल्पः। सं
भा राणा मपि विक ल्पः। तत स्त तः सं भर ती त्या दि सं भार वि धानं न दा हु नैवें कं
चन सं भार ऽ सं भ रे द्दि ति प्रति षि ध्यन द्रु समेव भरे दि ति प्रति षिद्ध चेन विक
ल्पः। सामा पिव विक ल्पे न गेयं। शा तो न रे न ष्टे व भ्र व णा त्। विधानं नाव दन्या

श्री ९८२

।धयेन्नस्यासामा निगायनीतितिनि।धप्य श्रवा लो ग्नितेने जोवंन्ति सामा नितस्मा
न्नगे या नी ति। अन्यन्दपितु पवीतावाएतस्या घ्रयोयस्याग्न्या।धये सामानिगायं
तिवन्सात्धग्नी नीसामानीति अत्रापि पूर्व वद्देवविक ल्पः।वपनेपि श्रावं।नरीयमु
मय रूपं वचनं मग्यं।नचग्रव पनं कस्मा दुच्यते पुनरुक्ति ना।।पोर्स्म मा सान्ति है
शे नविकल्पः प्राप्त एवतु।सर्वेषां योगपद्येन तिप्रवृत्तिः स्थितिरेववा।इति वेह
हणं चस्यनवा च्यंन नन न्नव।स्थानं।अप्रणो विकल्पा नामृचार्दो निरा पक्षतः।नि
रूपणो दपेक्षा न्तेमि यो येनस मुच्च यः।तस्याल्पयोजनंवा च्यं स्या ऽसंवास्यान्नस
न्नेणो तु च्यने नविक ल्पश्चेद्दिष्वा नस न्नकारिभिः।वा मान्नेस न्नणो।यस्मान्न नुर्या
द्गा ति रिच्यते विकल्पाः।दष्टि कोय थ र्थ त्न योर न्यो वसीयते।प्राप्ते पार्थपुवाश छो
नि।अधं पाक्षिकं वादतः।अप्राप्ते वुविधा नंच नो भयं शान्ति।गोरवात्।पाक्षेत्ला
नि।प धार्थः पर चा त्स्व ल्लोभावत्।तेनन न्नासमी कृत्य प्राप्यते प्राप्तव त्पुनः।ते नानु
ष्ठान पक्षस्य प्राबल्यंपर तो भवेत्।अभ्यर्हितेप्यप क्षोयंतत एव फ ला धिवः।ग
ता र्था ननुप क्षो यंगु णो विशेषतः फलो।विशेषः स न्नितो नेम नन्नदु का विशेषधीः
।नजायेत वि भामा र्थायदि नो च्यनस न्नणात्।पौर्ण मासान्ति वे शेन व पन वाशि ९८२

92

येनतः। नाशङ्क्यमिति। पदार्थः सपरो ऽभ्यर्हितो भवेत्। अनुपालननियमात्प
र्युदासार्थतः फलं। अर्थे स्वरसतः प्राप्तिनिषेधः पर्युदासभाक् भावी तत्राभिधा
यी सन्नन्तरं तत्र प्रवर्तयेत्। वेधोयं न स्वतः प्राप्तो भावरूपो न दृश्यते। बाधो
प्यनन्वकृथं तस्मात्फलप्राप्तिरिहोच्यते। विहितानां पदार्थानां बाधे पर्यायक्रिया
मता। स एव पर्युदासार्थः फलं तत्तो न विध्यति। स्वरसात्प्राप्तिरचेष्यानिन्दंश्रा
न्त्राघस्थानथा। प्राशौनजाभिसंबंधेतदन्यादिवदेव तु तत्। केशानीवपनं प्रा
प्तं सुरवार्थं पाल्लनेविधिः। अनुष्ठेयस्वरूपवादभावो विगुणो मतः। तेनास्मादुपप
द्यते विशेषतो विधेयतः। यथाहवनीयादेः संस्कारैः प्राप्तिरिष्यते। प्राप्तिश्चो
नपथात्तुल्याविनस्वरूपस्यैव तन्मते। स्वरूपेति शय्याभावाद्धि शेषः को पयुज्य
। तन्न विशेषक्रियो सन्नन्तं कारकं सुक्रियाफलं। संस्कृतं वा तु संस्कारेइ इष्यतां तु
फलक्रियां। अश्मरूपं सुवर्णस्याविकारे स्वतन्त्रतथा। वा तु श्राद्धेपि। अथ
वा तु श्राद्धमोदनं पचेन्नेति विधिः द्रुतयान्तकुर्याद्यद्वा अस्य भास्वणार
65 त्कपक्वमन्यत्तस्मादुक्तं नाद्रियेतेति निषेधः ततो विकल्पः। जागरणेपि। अ
श्री यजागर्तिजागर्तिदेवाद्गति विधिस्वद्रूपकाममेव स्वप्यादिति पक्षान्तरानुज्ञा

श्री तो विकल्पः इध्मपूर्वा र्द्धं न्वारंभणो अथ पुरस्तात्परी न्यपूर्वार्द्ध मुल्मुकाना
९३ मतिपधजपति । तथा सपदिका मयेताजये दे न घधकाम ये तो पि ताद्ध्ये ने न्यू
भपथाविधानात् । सार्पराज्ञी षु अथ सर्प्प राज्ञा नुग्निरुपतिष्ठते । तस्मान्नसर्प्प
राज्ञ्याकृग्भिरुपतिष्ठते तो निर्वनिषेधलेन पूर्ववदेषव । त्राय्थकभयथा ॥ ॥ अग्नि
93 होत्र हूयमी ई । श्रुतेः पूर्णाहुत्यंते । विकल्पाधिकारेप्यदपि विकल्प्या शकायुक्तं वि
चार्यते । अग्निहोत्रमपि वा होतव्यं । कुतः उभयरूपश्रवणात् । होतव्यमाग्नि
होत्रं न होतव्यमिति । अन्यपरत्वेपि पदद्वयाज्ञायते । न स्वमागमेवेति । विधिप्रति
षेधयो रुभयो रपि । षोडशिग्रहणवत् प्रामाण्या त्दाह्निकल्पः ; ते नाग्निहोत्रंव
शुष्टाहुत्या जुहुयात् नेतादोषं । किं तर्हि हूयमी होतव्यं । कुतः श्रुतेः ॥ पदि जुहोत्यय
थाकुर्याद्य न जुहोत्यग्निः परापातः तस्मात्तूयमी जुहुयादिति । उपसंहारे हि
हूयमी होमः श्रूयते । अहोमपक्षे हि किमाश्रयं हूयमी विधानं स्यात् । ननु यदाहो
मस्तदा हूयमो मिति वा वच्य । र्थो भविष्यति । सत्यं भवेदेव यदिपक्ष द्वयमवधा
रितं स्यात् तदघा अनिश्चितमेव । न स्यूतं श्रु त्यान्यपरतया पि यस्माकाश्यते । तस्मा
स्मा क्षेवेति । सत्य भावे देवं यदि परं स्तोतुं न स्याच्छक्तिः । परमुदितानुदितहोम ९३

निंदाप्रशंसावद्विपममपिरुढंसौहोमप्रशंसा। तथा चैत्तिरीयके। ब्रह्मवादिनोव
दंति होतव्यमाग्निहोत्रा३ न्न होतव्या३ मिति मीमांसंति यन्न जुहुयो त्स एवीन
मग्निः स्यात्। यन्मंत्रेण जुहुयाद्यथा पूर्वमाहुतं स्यात्ताभिजिदेवं वोभय
पक्षनिंदास्तोन्येव रूढं सौहोमपक्ष। स्तुत्वा न संनिकर्षात् स्नानहोमेनात्र भवितव्यं
न यथा च पाथस्यान्नस्यायं होमे क्रियमाणोपपथाप्यथं करणस्यान। होमाभावे च जा
तस्यान्नाभावादग्नेर्बलाधानाभावात्स्वरापात्तं स्यात्। एवं वोभय था दोष की
र्तनं पक्षांतरं स्तोत्रं तु। न च निषेधमात्र विधिमात्रश्रवणान्सर्वत्र तयोर्भवि:गो
श्च व्यतिरिक्तानां माभूद यमुकरणं विधानीनावनावनमग्निहोत्रविछेद
स्याय चान्यपरयायुक्तं प्रमाणमेवेति। तथा च विधिमात्रं निषेधो तरं वि
धिविधेयांतराभावे तत्रापि सिद्धस्यापि अनुषेय चोपदेशात्। तथा पवस्का
न्नकृतिकाखादधीनता हेवदधीते। यथा वान्नथसर्पणाज्ञाकृम्निरूपति
धातन नस्मान्नसर्पणाज्ञाकृम्निरूपति। ष्ठ तेति। अचो तर नचनेनोपख्यानं नि
सिद्धमपि निषेध्यं चेनाथकृहावितस्योपख्यानस्यापि श्रुत्याप्रतिपन्नस्यानुष्ठा
निसत्रकारेणपाक्षिकं स्तत्रि तं सपर्णाज्ञानेनवानुर्यादिति तस्मान्नूह्सौ होतव्य

श्री मिति। स चेहामोऽग्निहोत्रसंज्ञया विधीयमानो वचनान्नर्द्दूम्मर्क एव भवतीति न
९४ त्वरूपं सौवचनान्मंत्रलिंगाद्वृत्तिः। होमद्रव्यस्यैककालक्रियमाणे प्रहृत्तोऽथ
ग्निहोत्रसमानाधिकरणस्तद्वाच्यो होमद्रव्यपेवर्जति। तद्धि होमद्रव्यपतत्रेणैव
र्त्व्यां भेदककालभेदाभावात्। होममंत्रनिषेधश्चाहवनीय एव नान्त्रेवास्य
94 शास्त्रस्य पूर्वं प्रहृत्तत्वात्। सयन्सायमस्तमितं तद्दु आहुती जुहोति। अथ यत्प्राता
नुदिते। इत्युक्त्वाभिधायोव्य नेसेषाग्निहोत्रेमन्योरतिमुरितियदुपरयोरिति
तदनु प्रयुक्तहोमवत्तु स्वयं स्वापूर्वैरुपकारकमस्यनोऽग्निहोत्रशास्त्रोक्ति धेयं इत्या
तिरिक्तदेवताहोमवर्द्धिद्रव्यमज्ञादो तस्मादाहवनीये समिद्धोमकूर्वमार्जनजलोत्स
र्गसमिदावमनमंत्रत्यागः। वतुगृहीतेन हुत्वा बहुपात्रान्तरे स्थापयित्वा न्यचतुर्ग
हीतेन प्रातराहुतिं हुत्वा समासिद्ध्योत्तम स्त्रोषेणापरामाहुतिं हुत्वा शेषं तंत्रगे केव
समितायत्तु सर्वस्य तेन प्रातराहुतिं धर्म्मा इति कथितं। तत्र यं तेनैव सत्यसत्त्वो
दितचादग्निहोत्रं। वस्य निनहोत्रस्यतंत्रेणानुष्ठानेकारणमुक्तं। धर्म्मः सायमा
हुतेरेव प्रधानुत्वाक्यवाद्व्यंतंत्रस्याम हतितत्रेपाधान्यादिति। यद्व कालस्यामा
न्यं। तन्तानस्युः पः कालः संगवादिसमः। यद्वतिगं यन्मंत्रेण जुहुयादयथा पूर्वमा ९४

माहुतीहुतेस्यातामिति। प्राथम्ये प्रातर्होमनस्यायथा एवं द्वितीयप्रच्छिन्नस्यमं
त्रस्यस्याद्दिन्यभिप्रायेण प्रथमं क्रियमाणस्यैवं तत्र पुञ्ज्यतइति। तद्धपितुत
णं सायमाहुतेः प्राथम्यं प्रतीयते चयच्छे प्रातर्होमश्चामस्यस्त्वथा सन्त्रसायमा
हुतिहवनमथयामिति परं पूर्णाहुत्यनन्तरहोतव्यं पूर्णाहुतिं जुहोगति। पूर्णा
त्वाहुतिः पूर्णाहुतिः अत्र च यत्संज्ञा च यं विज्ञाय। तणुणाधिष्ठ्य योतां वै पूर्णां जुहो
तीति पूर्णहोमश्रवणाद्विधानं तराभावात् निरुत्याऽयगार्हपत्ये धिष्ण्यस्तान्तस्क्र
वंयव संमड्योरङ्कास्योस्सयावेक्ष्य गृहीचाद्वार ब्रएवं सर्वत्र स्वाहेति॥ स्याड्यस्था
स्यायस्थि यगार्हपत्ये स्थापयिचागार्हपत्यस्थापनं तश्रयणाय ये नाहवनी
ये प्राशो तद्याव्व स्यर्थ तत्सूयातः पवित्राभ्यामछि न्ता भ्यां पयातथा अवेक्षणं
वरूष्मी मेवमं त्रानुपदेशात गृहीत्वास्रु वणा स्रुविस्तावस्थे तदर्थ चा- तानजुह
वने पिस्रु। वाइष्यानात। तद्दुमाभ्यां पूर्णाभ्यां क स्मान्न हूयते। सत्यं। यद्यपि विशे
षविधानं नास्ति तथापि जुहूवचन इतिसामान्याद्धि शेषसमाख्याना ब्रवच
ना। द्वव स्रुव होमदर्शनात्स्रु वेणाऽवगृह्णाणामिति। स्रुवेणाव घतीत्यवद्रा
नग्रहाणेव स्रुवस्यदर्शनात्तेनैव ग्रहणं तत्र ग्रहणसंख्यायां संदेह ४ किं सह

द्धग्रहणात्किंवायावदनुस्फुरणं ग्रहणावृत्तिः अथ वस्तुग्रहणमिति। तत्र
९५ सत्तादिष्टिसुनं स्कवदर्शनाद्ग्रहणमात्रे संस्कारोत्पत्तेः पिण्डनग्रहणमित्याहु
त्तिप्रयोजककामावाप्तिरित्यादावप्रवृत्तिः नन्वेवमर्थास्परिमाणमितिस्कव
मानंबाधितव्यं। नत्स्यंगुणं पर्वमात्रेणानुकथ्यते। एवं नाहि मवतुस्कवपुष्टवे
पुरुषसंस्कवावाप्तिपूरणंद्योतभासमान्यवज्जनविदंसहस्रग्रहणं प्रथमप्रतीतत्वेनप्रा
95 संसामर्थ्याद्याधिष्यतेच्छोनं वप्रथममन्यथा लिंगवेदं नघस्छा नाहलीयद्य
त्तियावत्तामिराहत्तिभिरर्थसिद्धिः स्फुरणात्तावन्नो भविष्यति। अतस्या
पाधायोर्ग्रहणमात्रमेवाभिहितं न संख्याविशेषः सोऽर्थान्दविष्यतीत्यतिप्रा
येणा। अथवावत्तुर्ग्रहणंपूर्णेदुतावोद्धमणेषुद्रष्टमित्यत्रापिपूर्णाहत्तिवादु
हणासाधनस्कवदर्शनात्संख्यायात्वनिरूपणात्संख्यायुक्तिवत्तुर्ग्रही
तव्यं। यत्तुसामर्थ्यात्पूर्णांयावदाहत्तिरिति तत्तदुर्मग्रहणाद्याधितं। तत्र हि
सुवमभिपूरयता न्यस्मंस्कवंलक्षणं कृत्वा तदुपरिधारयन्स्थागमिपूरणा
यतीति तनात्रापिमनुर्था तिपूरणे नार्थसिद्धिर्भविष्यतीति नार्थन्दहन
त्वास्तिद्रष्टंप्रयोजनं विलापनं तत्तदानियतत्वात्मोप्रास्तं नियमस्यतेतत्तदापिनाव ९५

तर्हि उपक्रमे आधानविधानं न वर्तत इत्य काठिन्यमाऽस्यस्य संभवति अतश्च संस्का
रो यं प्राप्तस्तद्वद्गार्हपत्ये परिभाषयेत्स्यतिरिक्तं गार्हपत्यग्रहणं सत्यमतिरिच्ये
ता पद्यद्यं गार्हपत्यः स्यात्। पूर्वस्मिन्ह्यन्त्यां तर्हि पक्षे गार्हपत्यो भावी तदुत्तरकालं ही
यं परिभाषास्वविषये चेनाग्निं परिगृह्णीत्। जितेनेद्धोपि भाविन्याह्यस्या गार्ह
पत्ये यथा स्यादिति गार्हपत्यग्रहणं। संस्कारो यवाऽस्य इष्टोऽन्यत्रापि पाक्षिकः
। आहवनीयेवाहृत्यात त्वष्ट्रापिणेस्तुस्त्वरणात्। तत्रायस्यापि माभूदित्युच्यते त
स्यैवं पुनः नमुनद्वचनात्। दृत्ता सामान्येनास्ति सर्वगं। तेनात्र परिभाषातो नयेप्रा
प्तिर्भविष्यति। नवा च्यमाऽय संस्कारो विशिष्टवचनं विदं। सर्वकर्मोऽस्य संस्का
रत्वष्टापि वचावाक्छित्तिः। शंस्येधिश्रयतिर्माभूदिति चात्ये पुनर्वचः। श्रुतोरनावतः
कवाकौनाऽयस्याधिश्रितिं जगो। त्राधिश्रति सदर्थवनिवृत्तिः पाकतो स्पनुने
तदधिश्रितोपाकः श्रुत्यास्यापि विधीयते। तदाहवनीयमो च्यश्रुतोसदित्य
वावसा। तत्सर्वग्रहणादाऽयस्यथा तदधिश्रिते ४ पुनः। तस्मात्त्वष्टापिणोस्यापि
पाकः शंसे भवेत्तदा। अर्थवदार्हपत्यस्य ग्रहणं न तु दृष्टता। स्रुवस्रुवयोर्यो
ग पाघनदर्भैः संमार्गे चाल्लकजुहूरेव जुह्वावद्वदिति होममात्रमाहवनीया

श्रौ। धिकरणमंधिमभिधायपवचनामात्रं जुहूसाधनं स्यादितिवान जुह्वा स्रुवोपि स्वा
९६ दिरस्य हृदेवासंपुस्पविहितत्वेन खादिरएव स्रुवेवैकंकतानि पात्राणीति पारिशेष्या
द्धोमसंयुक्तानीति फलेतितेन वैकंकतानि तुर्वतित्तदग्निहोत्रहवण्योपसंहृतत्वा
न्नान्यत्रप्रवर्तीतं। अथयवबनादत्र वैकंकतत्व हि दर्वि होमादिविषयं। तदत्रजु
ह्वासा क्षाछिष्वचात्। समार्गशष्टस्य साधना। पक्षोदर्भानेवपूर्वविरुद्ध पवित्रि
96 ष्टानाग्नेस्तंरतो मूलेवा स्यात्तकं हृमवामितिप्रह्रजसंमामार्गाद्दहूत्यति विदस्या
दप्रयुक्तचान्मातित तु विधा। शृप्रमंमूलाग्रग्रहाणं कार्यवेदस्याभावतोत्रत्। प्र
योजकं नवेदस्यपोर्णमासाविकारत्व४। उद्धाम्यद्रपवित्रात्यामुत्पूयात्। उत्पव
नोपदेशस्वच्छि। यामात्राभिधायक:। विनाकारकसंबंधेनिराकांक्षं भवेन्नत
। धाचैकाद्धातुयोगोनिदृष्टानिमहत्तो पुनः। अत्रापि धातुनानेनयोगाद्वास्वं
तदेवतु। पवित्रं संलग्नेनष नहद्धसह तिदर्शनात्। अग्रवासंत्तु तं कार्यप्रोक्षणं च
त्रयोजकं। संस्कारप्रोक्षणानां तु संस्कारस्य पवित्रयोः। ताभ्यामेतास्त्तोयाया:
श्रुतत्वनेपुनि:। उत्पूयेपिव संस्कारोत्तात४ प्रोक्षणसाधक:। ततनात्र प्रोक्ष
णाभावाच्छेदनेक: प्रयोजयेत्। अथार्थवत्तु दत्वन्नं पवनेविनियुज्यते। तेनात्र ९६

प्रो क्षणाभावात्पवित्राभावतः कुशैः। असंस्कृतैरेकत्र्यवत्‌ स्यान्नतु पवित्रशास्त्र
तः। संस्कारप्रासिरचापित्तन्निमित्तप्रतीतितः। पवित्रेकोत्तीव्याहकरणेन पवि
त्रतां। नवाप्यंप्रश्लिन स्त्वर्थः करोतिर्लक्षणाबलात्। कुतश्चिदपि शास्त्रान्नछे
दनप्रत्ययोयतः। पवित्रंन च निष्पादकं रोतरर्घ्येदवतीतः। अनेकार्थतयावा
सिविशेषार्थपरत्वयं। जातिरेव पवित्रत्वं चपवित्रेपेश्रुतिर्नगो उआक्षेपकोने
काह। त्तः ननुस्रुचाभिपूरणंमात्रमेवोक्तंनस्रुगाभिपूरणंतत्तीयं। स्रुवमभि
पूरयतीतियतृतीयंगृह्णातिनस्रुवमभिपूरयतीतितत्कथंतद्धर्म्मा। चनस्रुगा
भिपूरणंमविष्यति नैषदोषः। नायंपूर्णाहुतिधर्म्मचेनोक्तः। किंतु पंचमीधर्म्म
चेनतत्राहि नपूर्णीयं हूयान्तसादकैवस्राहूयतेनेतरास्तदापूर्णाहुतिस्रुवाध्यप्
स्रुवमभिपूरपतिस्रुवंतदभिपूरयतीतिनांपूर्णाजुहोसीतिश्रूयते। तस्मात्तद्धर्म्म
।त्वनचतुर्गृहणंस्रुवाभिपूरणं वा। अथास्वेयजमानेस्वाहेतिजुहोतिसर्वत्रमं
त्रवत्स्विति मंत्रवत्स्वितिस्वाहाकारोपदेशाद्‌त्रमंत्र चाभावाद्धवनंमंत्राभावेपि
अग्नदेशांकार्याततस्मादेतदन्नाद्यमपिदधातिवतु र्थ्यांतादर्थ्यं प्रत्ययादग्न
ये पंपूर्णाहुतिः प्रतीयतेदर्व्यंवदर्थंतदासवतियदात्तहृदेशेनत्यज्यतेतना

श्री ९० र्थमासौ दिवतो हे शोमनसा कार्यः स्वाहाकारो ववनमापितः ॥ आग्ने इति स्वाहेत्य
स्मात् देवता चादिश्यते इति तं त्रीतरोतः । एवं ॥ सर्वत्र धर्माः कर्तव्याः । सर्वत्रेति य
त्र द्रव्य देवतमुक्तं । कर्म्मसंशाष्टनं नास्ति न च दर्विहोम ॥ किंच व्यक्तवोदनामात्रं
तत्र सर्वत्रामी धर्म्माः प्रवर्त्तते जुहोत्यपदेशाद्धर्म्मो नाम्नानाद्य वरं ददामीतिवा
ग्विसर्जनं । वरं ददामीति इमी वाचं ब्रूयात् । सामर्थ्यात् हुत्तमपुरुषा वर्त्तमानका
ल योगा द्वरं ददानं क्षिपते तम्बुनि । वदनादनन्तमवप्राप्नोतीति । इत्येवउचारणा
नंतरमेव वाग्विसर्जनं कर्त्तव्यं येपंपर्युदपेपतां मन्त्रां विसर्जेनाप श्वा त्यति स्तनम
ध्वर्यावप्रतिपादयेत् । ननु देवस्यचे त्याभिमादतन इत्यादिव द्वरणमंत्र चमत्स्य
इति करणान्तोनेन वाग्विसर्जने कर्त्तव्यं । सत्यं भवेदेवं यादि तस्यो वरं ददातीत्य
मंत्रकं वरदान विधीन न स्यात् । तेनामुना प्रकारेणायं वरदानविधिरेव । अतएव
त च्छेदे न पूर्णाहुति परामर्शके न वरदानविधानात् तदंगमेव वरदानं प्रचारमो
यस्या अंगं येनात्रैव सूत्रकारे णोक्तः । नवाऽप्यानिर्वपणादयोपि धर्मा अत्रैव सू
त्रिताः सर्वत्राति दिष्टा एवं ॥ सर्वत्रेति । तनययाते सर्वत्र प्रवर्त्तन्त हृदति दे ९०
शेना चारं जो पिप्रागतिदेशागति दृष्टात्रयोजितः ॥ प्रवर्त्तिष्यति । सत्यं । स्याद

९७

त्रयोजितः॥ प्रवर्ज्जिष्यति। सन्न्यस्यादेवं यादि पूर्णाहुतिः सकल्यपेक्षितेद्ध
र्म्मैकपेता त्रैवविहिता निराकाङ्क्षी भवेत्तद्यं तु येद्धर्म्मो विनो न सिद्ध्यन्ये को
पि सन्नात्रविहितः पूर्णं च मान्तेषां हावरदानमेवनेनेयं विकृतिरन्यतोध
र्म्मग्राहिणीति। यत्र साकल्येन धर्मो विहिताः सेवास्याः प्रकृतिः तन्नानुष्ठता
स्मरत्तमनादौ बाह्वन्याः सकलधर्म्मोत्तानादव्यताहुती नौति एव प्रकृतिः
तत्रवाम्नायते। प्रतिपरेव्य गार्हपत्य आउसमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावक्ष
चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुदाइवस्याहवनी
ये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जानु आच्य जुहोतीति नमाय्यप्पादत्रवधमो
पवधनहूतं। यथेतः सर्वत्र प्रवाजेरन्। न वतचारं भवरदानेश्रुतये नस
र्वोपिकृतिगामिनी भवति। तस्मादत्र पूर्णाहुतिधर्म्मास्तत्रैवेतोपदार्थो।
अत एव चतुर्गृहीतमपि स्वयं प्राप्तं चान्त्रसमिति। प्रकृतिवद्भापनेन सर्वप्रा
प्तनीति। यत्रावार्पणोवानुगृहीताहुताव चारं भः पुनर्विहितः॥ । अथ श्याम
चार भ्वइति यत्नु एजस्पेपूर्णाहुतौ पुनर्वरदानविधानं तदाधानं संस्
ष्टचेनसंदेहनिवृत्त्यर्थं पूर्णाहुतेरेवेदं नाधानस्येति विवेचनायाकृति

श्री पयपदार्थस्तत्रगोनप्रकृतिं च विज्ञापनात् ततस्त्याः सर्वेपि पदार्था। अत्र संनी
९८ तिविज्ञापनात्समिदाधानमत्रापि सत्त्रितमेवेत्येतत्प्रकृति। च न सर्वाहि तिषु
प्रवर्त्तते। अत एव वाग्यमनं चत्रैव पर्युदयं वा प्रधानकाप्रंलवादिति वाग्य
मनं प्रति प्राधान्यमग्निजन्मोद्धरणादेरुक्तं यत्तु पूर्णाहुतेनैतत्प्रासंगिक
मेव तावन्मात्रत्रएवोपकरोति नातिदेशादन्यत्र गच्छति ॥ इदश्चाहां ते तनू
98 हर्वरु षिनिर्वपति मासे हि तीयेततीये च एमस्ये संवत्सरे सद्योवानवा। ततहू
वीरु षीती ष्टीनां संज्ञाव्यवहारार्थं तन्तूहवीरु षिदीक्षणीयेष्याहैतान्येषु
कालेषुकरोति सकलतत्प्राप्त्यर्थं तारतम्यात् तावान्नुत्स्याविकल्पेः। नवेति अ
तावेनुत्सोति शप्याजनकचात्। इदमत्रविचारणीयं किं कालीनरेपवमा
नाघनुष्ठानेग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि प्रवर्त्तते किं वा तदुत्तरकालमिति
प्रवर्त्तत इति प्रतीमधा। आहिताग्नि च निमित्तलाभात्। नेत तत्। आहवनी
याहिलाभेहितचतत्वसर्वसंस्कारोत्तरकालं भवति तस्मात्तनूहविरनंतर
मग्निहोत्रादिकर्त्तव्यमत एवैतेभिनिःसंस्कृतेकर्मसंस्काराणां तदर्थं वा
दिति ॥ अग्नये पवमानाय प्रथमा इष्टिर्भवति ॥ अग्नये पावकाय यागये ९८

द्वितीयाः इष्टिरेव द्विहविष्का आदित्ये चरुस्तृतीयाः इयमपीष्टिस्तृतीया
नि हतनूहविष्का नोपशुचाय आग्नेयएव वा पुरस्तादादित्यस्या आदि
त्योष्टिनेन्ना चह हविष्का विहितात्तस्याः पुरस्ताद्वाममानं तद्द्विहविष्कमिष्ट्यंत
रमेवेदं पक्षान्तरेणोपविधीयते। अस्मिन्पक्षे इष्टिद्वयं तत्र हविस्तद्यथा पाश्व
ानतु तन्त्रा सौ निमित्तवच्चयाणामोवांत्रं त्रिचतन्नूनामित्यपविवित्तं तेषां स
न्यमर्थे हृं द्वितीयामिति साइष्टेहि संख्या प्रथमद्वितीयापेक्षा बुद्ध्या संख्ये
यरूपेण आत्मसंयुते पूरणप्रत्ययः। तत प्रमपक्षसाइष्टेतन्नहवीरूपे
णोति युक्तं सुपी श्रु च मन एव शी। वायते स्मान्तेषी सुचपव्यतानतु आदित्य
स्य पुरस्तादिति। हविषः प्राग्भाव कस्मान्न भवति। नाव देवं यदित्पुन्या
नक्रमो निरूपितः स्यात्। एवं विधा हि श्रुतिः तस्मादग्नये यादित्यं वं हनि
र्वपति। इति उपक्रममप्रमन्यपवर्गपर्यन्तमकृत्वं तत्र पणोनिर्वपति॥ तत्त्वा
यशाट्टेन क्रमवाधिना ग्रक्रतर क्रमे विधीयाते न युक्तमिष्ट्यन्तरं। अपीयमि
ष्टिस्त्वाने विधीयमाने इष्टिरेव परोक्षमिवाग्न्यादित्यादि नाविशेषणोपर
त स्वरूपाच्छादनेनपरोक्षवेनिर्वि शेषणाग्नेयप्रकारेणसाक्षादग्निः कि

श्री यतइति यस्यकतिंदनेन पक्षीनरति धानंतन्नन्यूनानापत्रमिति तद्दृष्टे
९९ न्वनैवतन्त्रस्य यागिशिष्टिभर्वति षड्भक्षिणा प्रति विभज्यदद्दति।षन्नावोत्रद
क्षिणा भवंति।।नत्रप्रति धानंगुणसंबंधइति प्रतीक्षिषहव्याप्रास्यते।म
ना।क्षिंविभज्य षड्ड्यानिस्वाक्षिलोदेयाः द्वादशाव नुर्विंश. शानिवाणवाद्दया
99 ना।न्त्र नापिविभज्येत्यनुवर्तते भूयसी प्ववयाप्रहुषज्ञोद्येयक्षायद्धि
कं। नद्दद्दव नापि।द्विगुण्ये त्रैगुण्ये पंवाभूयस्त्वेन षट्दानपक्षे एकाधिकायद्दा
द्दीयात तदा बद्धोदत्ताभवेति।।ननुवनुर्विंशति विधानानंतरंभूयः शब्दः प्र
युज्यते।।सवप्रकृता त्यबहु प्रति योनिकानिता।त्यमपद द्वादशबहु वनुर्विंश
त्यपिक्षयानतो।धिकंभूयो नविष्यविभवेदेवं याष्टिवैकल्पिकंपक्षानतरमि
दं भवेत् नियत विधानं भूयसी।नांसर्वपक्षे षुतन्ननन्त्रा।धिकंबहु ननुष
ट्दानपक्षे भूयस्योदशैकादश्राबा भविष्यति।।एवं द्वादशादिदाने पितदु
ण्एष्ठ पनियताद्धिकं। नविध्यातिनेमंतत्।बहु शब्दोहि बहु वचवाचकः
।बहुस्वरूपेण षड्ड्याः स्वरूपतो बहुः।।तदापक्षयानत्रनत्राधिकाभू
यसानतुत्मापि बहुवच भप्रवरानता।न्त्रपिब द्योदेया।नेतन्।दक्षिणा ९९

विषय वा द्वहु वचनस्य। भूयसीश्च दक्षिणोपयाश्रह्ं अद्धायोग्यंद द्यादि
वित्तयाचण्यामात्रा दक्षिणानी दक्षिणा बहु विशिष्टा अभिधायपूर्वोक्त
मात्रविशेषणमुक्तं। अन्यथापि यथा अहं भूयसीरपि दक्षिणा ददानीति
दक्षिणा। पक्षस्थेकस्यामपि दा। यमानायां न विरुध्यते। ननु द्विवचनेनोपप
देषि भेड्योपपदेवे पशुनस्मयते। तावषद् बह्व्यः समस्त वबद्ध्योन्यर्था गण
यो: सम्यामि शायेन बद्ध्या भूयस्य इति श्रुत्यार्थ पर्यालो। वनयापषट् हाना स्वय
वयस भूयसीवी नभूती यान नैन हृद्यामहा सख्या विषयी कृते प्रयोजस्य धान
रयदार्थापेक्षा जनित बुद्धिस्वीतर संख्याभिधेयं त्रित्वादिजनयंती न केन
विस्मा निबध्यते। तेन वा च्यवावक संबंधः संबद्धा संख्या प्रतीयमाना द्विवच
ननिमित्तं विभेदपत्व दृष्टं न विष्यती तिन षट् इोन्य समूहीनरं सहस्रं स्वदे
पं अत एव श्रुतिर्मूले संख्यातमर्थं वेना त्म भूय स्त्व वदति षोड अश्व स्तोमीया
सुहोतीत्यक पक्रम्य साप भूना मान्नेति म भ्येतमभिधायपयवृनीयसीर्वी भूय
सीर्वी जुहुयात्स भूम्ना गाव्यर्द्धे यो त्याडशजुहोतीति याष्ठा षोडश तु पादि
ष्टात्ताभिः सहाधिकानां भूयस्त्वं जगो। अन्नवएव वाधिक पर्यायो नापि भू

श्री यमी शाद्धः॥ श्रुत्यत्र अस्माभिश्च कोटीत्युपक्रम्य नातो भूयसीः कुर्या
१०० द्दतिरितः १.ह कुर्यादिति पूर्वं संख्यातो न्यमात्र मथ्यधिकमतिरिक्तामिति
तेनाधिकपर्याय चादेकापि भूयसी। अपीहैकनीयसीः सीसति। तत्रे वसमृ
ह एकत्यागेनातिशयदर्शनात् धेनुर्गोनुदिसस्या आदित्सस्य कर्मणो
धेनुर्दक्षिणा अत ताति थ्यपनोदपृत्तिदार्वाधानर्वी सपञ्च नाभ्यद्दकानि
वर्जयेत् एतानि वर्ज्यानादतान्नियमोननुतिष्ठेत्। अननवर्जनं स्मार्तं प्राय
मपि श्रौतिकर्मोगतया पुनरुक्तान्नतद्यवारे प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थः।
। तद्दतिव्यपनोदेपिपृत्ति दुर्गंधयथापिवर्जं। तथापि लक्षणम्या अश्चि
द्र व्ययोग्यमिधीयात। प्रायेणा शुचिद्रव्य दुर्गंधिमवति दुर्गंधिद्रव्यसस्र्ष
दारुगोमयादि। नोनप्रक्षिपेत्। हवी सपञ्च। मुपाध्यायेनिरुक्ताभिप्रायेणा ह
थिवी पञ्चं तिर्ङ काष्ठतं तत्पुनरननवगतमं स्कारमतिपरोक्षत्ततं शक्ष। पवि
मर्थेसत्वकारः प्रयुञ्जीतेति चेत्राश्रुत्यनुसरणपरस्य सूत्रकारस्येयं शी
लीयक्वचिदति परोक्षहतं त्रां श्रोतमेवतत्वगं समनिवेशयति। नार्थ्यं परधा
पयति। वासः कृष्णमिति। ननु पत्रे वंतत्रानदर्थमधिवति। द्विपाणं कंडु २००

100

ष्टि।सत्यं।नैरुक्तानी प्रसिद्धान्येव यमे तास्मात्तदजिनादरः कृतः। अथवा
कृष्णसमृष्णातेन पवित्रं निरवापयत्। श्रीवोष्ण्याए पवित्रं वर्जयेत्। तथा नावि
।स्थित उदकं च जयेत्। नष्टे तदयुक्तं। अनेकजनसंसर्गो अग्निहिरेवा त्रदुर्लभा
।नवार्थं वाहनं तस्मादविप्रो ग्रादपि संभवेत्। अग्निहवनकाले तु जलदाननि
षिध्यात्। गोएयाह्नस्नानमयुक्तो त्रनैः शद्वोवदवादिभिः। इतिकर्कमतिरान्त
सतिमुख्ये परिग्रहः। न युक्तो गुणोहस्तस्य लोकरूढिर्बलीयसी। शास्त्ररू
ढे। किं तु वाच्यं गुणोह जिस्नुव्यापातात्तस्माद्वृद्धाख्यां नरायंवचनमस्यार्थप्रति
पादकमुक्तं सयउद्धृते यावद्भ्यागतायनोदकं यावत्तदजितं निषेधां तरमस्मा
द्विष्यति। तस्मात्। स्तोत्रनौः नत्सचार्योगिनिव्रधारी स्त्ररहोमाग्निमु
पस्थायी ह्यादशरात्रं ८। षड्ढाव्रो निरात्रमंततः। ब्रह्मणोविवरणं यत इति व्य
त्पत्त्या यद्यपि नियमयुक्तो वदा ध्ययनं वदन्नतसंस्कृ। नियतकालमभिधीय
ते। तथा यत्र ग्राम्यधर्मवर्जनरूपो नियमः परिगृह्यते। आर्यचेन धर्म
रूपो यावज्जीवा ग्निहोत्रो पकारकः। अथवा नायं क्रतुधर्मस्तत्तत्संयोगाभा
वादात्मनिष्ठत्वेनप्रतीयमानत्वाद्धर्मव्रतचरणो शीलत्वं पुरुषस्यादावु यदि

श्री त्पात। आत्मसंस्कारपात्तनामी नियमीः पुरुषार्थात्तनभ्युपगन्तव्ये
१०१ नसोमाधानिनः सोमांगसमारोपमंथनेनविरोधो नित्यधारित्वस्यानतंपु
रुषार्थस्यवैदोर्बस्माद्धाधः। नचैवंक्रत्वार्थनानिन्यो। हरणबाधः कस्मान्न
भवति। अनपहृत्य चाग्निन्याधारणे पादेशेनेति ब्रूमः। एवं पुनराधानान
101 न्तरं नष्टास्तत्र पातिन्यामि ह्यावपिड्ने यांकिं कार्यमत्र शांतग्नौरवयो। नराहृ
तिर्नवा। अराहृतिः पूर्वकल्पेन किं वोद्धरणमात्रकं। किंवाधाना प्रतिष्ठातः
पुनराधेयमावेरेत। प्रायश्चित्ता विधानं यत्तदुद्धृतविशेषणो। विधानाभा
वतो नस्यान्न ह्यस्य पुनराहृतिः। आधानमेव कर्तव्यं सहोत्पत्तेर्द्वयोरपिसि
द्धानुपपत्तार्थत्वो सिद्धाग्न्याधानभावनासिद्धाश्रिर्यशांसादिः पुनर्यो
निगतिः शमि। उद्धृतिः क्रियमाणानः संस्कारैरानयेत्सह। नवात्वसयोनि
मध्यो हि सगच्छेद्भवनादिहादशादिविकल्पेषु यदैव कृत्स्नीकृतस्स्थान
कालमवधिं कृत्वा शांतौ यात्रैवनित्यतिसंस्कारेन्सर्गतो भावं याति प्राकपु
नराहितेः। नरुद्धरणमत्रापि नर्यस्पैधानकार्यते नोद्धृतस्य शीतस्य त्राज
शो याहति भवेत्। उद्धरणतादृथात्रकर्मो। दृष्टेनयोद्धृतिः॥ आधानार्थो १०१

मर्दनं स्यान्न तु प्रवृत्तिः स्वभावात्। अतः प्राप्तेः प्रोद्धृतिः पूर्वकत्वेनाग्नेर
भावत्वात्। न वा संयोगपक्षे न प्रयोगः ज्ञानतो जनिः। कथं प्रयोजयेदेको
विनान्येन प्रयोजकः। उक्तं युक्तेर्विद्धि चान्यान्तोद्धरणमात्रकं। आधा
नेन प्रतिज्ञानं त्यृ नप्रवादतो तोस्यपत्। धारणेनापि निःस्पृतिः संस्कारेणो
पजन्यात् तदवादनेग्निचंप्रायश्चित्तेर भावतः। अतो नैमित्तिकं तत्र यं पुनरा
धेयमेव तु। क्षीरहोमो घृतमस्येति यद्यपि क्षीरनियमाच्च न होमेनियतकर्तृ
कत्वात् स्थापितत्वात्तोन्येनाग्न्युपशयनप्रस्तवारिचेन नत्वाहवनीयं यजमान
कर्तृकमेव प्रतीयात आग्निमुपशाधि। चनाधः शयनमुच्यते। अधस्तादि
वहिश्चेय समुपचारवृत्तिः। हेतुत्वेनोपादानात्। कालविकल्पादेत्राकालापेक्ष
या पुनराधेयमाधानप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयमिति कर्मनामधेयमधि
कारेणोपदिततऊहेनं वक्ष्यात् तत्सु पुनराधेयामिति व्यवहरणीय। तेन पुराधेयं व
स्यैव माहात्म्यं विदं कर्तृत्वात् तदाधानप्रतिज्ञानस्य भवति। आधानेन अर्थप्र
तिज्ञानं तत्र प्रासंफलं येनाग्निलक्षणं धारणाविच्छेदात् तस्य अपि वा। यो
ग्नी आधाय सर्वं द्यानिजो। यत स पुनराधीतिति सर्वस्वनाशेपि स्यात् स्व

श्री शाखायामपि सर्वरूपापहा पुनराधेयास्तु नपि रूपमाप्ति र्जा। तत्ति वा
१०२ वच शेषादक्राम्यते। रूपाणि च नानाविधानि सर्वस्वतं दस्मात्स्मा द्यते पुनः
ते नाधानेनयो प्रतिज्ञात॥ पूर्वरूपत्यागाच प्रतिज्ञातः प्रत्यतिज्ञातो हारिद्रया
दूपान्तरमाथा पूर्वरूपोपलापेन न प्रत्याभिज्ञातः स पूर्वरूपमाप्त्यर्थं पुनराधे
यं कुर्यात्। इदमिदानीं चिन्त्यते। किं सर्वाग्न्युपशमन आधानाप्रतिज्ञान उ
102 ते कोपशमनेपि। सर्वाग्न्युपशमने इति ब्रूमः। आधानस्य तदर्थत्वात्। हृयोर्वा
अग्नी आधत्त इति ह्यर्थप्रतीतेः। अत एव प्रदेशान्तरे निमित्तान्तरागत्या
येय पुनराधेय यो रुक्तं सह प्रश्नूत्सेरिति। अत्र ब्रूमः। एकोपशमनेपि स्यान्न
कुत्स्नो स्यादर्कं यतः। आधानमेव नानान्या हि नर्या न्तो छिद्यते यतः॥ उक्तं
तत्पूर्वमेवानः शंसस्य शमनेपि च पुनराधेयमो वक्षनेर्यैव तत्त्वमेव च। अ
यर्था नयानं कार्यमुत्पन्नेत्स्या विधिर्यतः। तत्ताधानप्रयुजी तकपरे एतादृ
ति एतत्॥। स्माधानसर्वमेवात्रावि नष्टं स्पृष्टि दोषतः॥। सर्वेषामुपशान्तौ
वा पगति र्न्यूनतोन हि। शंसस्य नाशेपि चाधाने विघते नर्य सांरिछते। नयोप
शमने थेवं शंस्यादि संक्षिप्तं तं तु तत्त्वा बाध्यते पगतिं चस्य सर्वनाशे भावदिदं मे १०२

दृश्यन्ते। त्रिकं ज्ञेयं प्रायश्चित्तं यथोदितं। सह प्रकृत्येनाथ तु द्वयोरुक्ताहिति
र्नतत्। एकस्त्रे पितृनिमित्तेस्या न्नाशो वचनतो द्वयोः। आधानप्रतिज्ञानं शास्त्र
विशेषतो यतः ॥ प्रधानसांगत्वेन नर्थवत्त्वाभावना आधाना पगमो वाऽर्थ
नर्थनाशे भवेद् पि। सरेतस मेव कृत्नमाग्निमेकत्व योगतः ॥ आधानमात्रे विधे
यवानर्थ शंस्य द्वयोश्चित्तं। अग्नी आधत्त इत्यादि द्वि चैनैव विशेषिता कृत्तिका
दि विधाने च अमावास्या विधीत यो। अनयोः सह नाशः स्यादाधानापभग
मत्तदा हिरण्यसं नतार्थवादो वि वक्ष्यते नतु । राज्य पत्रेऽस्कामस्यवा। राज्य
कामस्य यशस्कामस्य चैवं तन्द्भवति। द्रव्यकर्मयोगेफलं द्वयोवद्गुणो हेतुर्न दृश्य
पकर्म्यवाक्य द्वये न संयोग भेदात्। त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य। अग्न्युत्सर्गो
न तत्र मिदं कार्यं स चोत्सर्गश्च वत्सरः। आदिका लतः ॥ अनयैव चनात्। त्रिरात्रः स्म
त्वे निवृत्ते यस्येति कृत्य त्यास वा वरश्च हृत्रा अहरेवेति भावका लमुत्सृज्या
ग्नीन्पुनराधेयं कुर्यात्। सद्यो वा उत्सृज्य पुनराद धीत। अपुनर्वसोः पुनर्व
सोराधेयं पुनर्वसोः पुनराद धीतेति वचनात्। सामान्यात् पुनराधेयं श्रुत्यासंब
ध्यतेयतः। ततः सर्वेषु पक्षेषु पुनर्वसो रिहेमतं वर्णासु। कृतुनियमोऽय मध्यं

श्री दिनेवा । वर्षाभिर्विकल्पोयं ब्रवोस्त्वाधाने विधाय मध्यंदिनस्थापितत्वं सं
१०३ पादयन्तहु स्यान्तत्राधानविधानात् । सर्वे वर्षा वोदधीत । यदा मध्यंदिनो थ
वर्षास्तत्स्यात् मध्यंदिने एवादधीतेति ॥ ननु शेषाधानीइध्मस्थाने दारस्था
नेव ननु । शाएव मन्वंति । तेरेवाध्मानमुमय पत्रक नं ध्यां दारस्मिवेप वे मुहूरति
दारस्मिः पूर्वे दारुस्तिर परमिति । दारुस्थाने ननु शवि धाना दारु चंचो मयपत्रा वि
शिष्टं ॥ व्रीस्यपूपमर्कपलाशयोः यद्यूगाहेपस्थस्थाने निदधात्येवमाहव
नीयस्य यावठं सद्यश्रेता । व्रीहि प्रकृतिकमपूपं मर्कपलाशहूयेपवंगाहे
पत्यस्थाने यत्रगार्हपत्याधानमावितत्र निदधाति । तथाहवनीयस्थाने
पियव प्रकृत्यपूपमर्कपलाशहूयपन्नं निदधाति । सघ आधानेयं विशेषः
यने मं पक्षं निराकृत्य रात्रिव्यव धाने पूर्वाग्न्यंतर्हीनं सिद्धानीति । ननु यदि
यूपीतर्हीनमितिवदन्यदानरात्रिभिरंतर्हीनं तदापूपाभ्यामिति सघ आधा
नएवेतन्स्मन्वतिनयाचपूर्वाभ्यामेवैनावनदाग्निभ्यामनर्हं ध्मइतिवदन
यान ननु पीहाग्निति र्येवांतर्हि मो मवदं तिनि धानदुताराऽनस्यादुरुत्तेस्वार्थेन
बाधितत्वं । कुचापूपनिधानं स्याद सफरणादिसं मतिः । अंतर्हितिरु च्येते १०३

गिन्यांकार्यमप्रयोर्यन्त ४॥ माधानेकार्यमत्वेन संस्काराणां नवे घृतः
।कार्यापस्याप्रवृत्तिस्तु भवितव्यमतोऽत्र वै आग्नेयः पंचकपालः पंचसुक
पालेषु संस्कृत आग्नेय ४ पुरोडाशयागः स्यात् उपांशुयाग उत्तमा हुतुया
जात् । उत्तमादत्तु याजात्माकसर्वकर्मापांसुकर्त्तव्यांतेनोपांशु चरंतीत्स
स्क्रोव्यात् । उत्कृष्टे उत्तममनुयाजं यजति । हुतकर्म्मैव हि स तर्हि नैवनीतिपन्नि
षेषं वत्सनयाकार्यमेवान्यदेवताशासिषुरिति तदुत्तमेनुयाजा सिद्धमिति
वदंतस्तत्तुत्तरस्य अव्यक्तमोह हृतकर्मेति नद्व्यर्जंवा । उत्तममनुयाजव
र्जयित्वा तस्य सर्वेषां पांशुकर्त्तव्यांतेनोपांशु चरंतीति सर्वोपांशुचप्रापक
स्यवरणाद्वाक्प्रयोगात् । य तु लिंगं तदुत्तमास्याह्वेषु प्रति धर्मवशेषो र्थवाद
इति बुद्ध्वा विकल्पोऽश्रयणां ॥ इत्ययो न्यानकर्त्तव्याएवेकारान्तिरण्हता ॥ आ
ग्नेयमेव पावतिः । तनेयं केवलाभवेत् अग्नीनित्तिवा प्रथमे प्रयाजे नुया
।जवा समिध इति स्तुतानेग्नीन्यजेति प्रयाजेन यादेवान्यजेत्सस्याधिस्तुताने
ग्नी त्यजेन्मेवं विकल्पेन । प्रथमशब्दस्य प्रयाजसंबंधात् । इतर योत्तरयोर्नि
यमेना विकृतरेवानुयाजयोः स्यात् । अत याचा स्य यदेवान्यजेत्सग्नीन्यजेत्येवे

तदाहेति। आश्वि। ग्रावेणास्य स्थाने तस्य विधाने सव सर्वानुयाने ष्वापि
शिष्टः। अथ यावधारणे पंवा। श्रुत्यनुरोधात्। अग्नीन्यजेति चेव ब्रूयादि
ति। अथ यादृ वान्यजे त्यग्नीन्यजेन्यावेः तदाहेति। सामि धइति परोक्रम।
त्तर्ग्रहणं अग्निरिन्येव प्रत्यक्षं। तना ग्निविधानान्संसुन्यर्थे सामिधोग्रहणं
अतएव नुत्राष्टोव्याहृ स्यर्थएव त्राष्टोनियमा।।र्थः। देवान्यजेन्यस्यस्थाने
प्रत्यक्ष मोवविधाने। तस्मान्सर्वत्राग्नीनिन्येव प्रैषः। पत्नुमन्त्रं यज्ञे नानुया
जे चेन्येक वचनेन यन यजेत्य. तराविरूपस्य स्यादिति मतस्योपोद्दलनं क्षतंतदनु
याज शब्दस्यानुयादेयचेना विवक्षितत्वा घथा स्वराभेनसवाग्नहणो न्नार्थो
तरंगमपाति। तस्मान्सर्वे यपिदेवानिनि स्थाने ग्नीनिति प्रयोगः अग्न्डमा
गोहिनी पोन्त येपवसानायंहुदुमा। तवा। प्रथम आडमाग आग्ने यएवंहि
नी येग्ने यपवमानायवाग्नयदूंदुमतेवादे यं ववनात् हिरण्यं दक्षिणा नद्दा चा
।तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा नडुा चेति श्रुतेः अग्न्याधायिकोश्व छन्दः नाडम
यार्वदास्य --- धोयिकाः योनराधेयिको श्रोनितात ने छ त्राष्टोनियमार्थः
। श्रुतिग्रहणं च श्रुतेरेकदक्षिणापरायाजनये --- गकायनार्थतेन अ १०४

104

न्याधेयकौ: पुनराधेयिकौ श्वदग्यादिकुन्निति शाखांतरायगुणोपसंहारे
ऽपकलानि शयार्थोवशष्ट: समुच्चयार्थमिका र्थानाम र्थाद्विकल्पोमा भूदिति
वाचानिक श्वापं समुच्चय॰ ।नातु भयीर्ईदानानिदानेनोभयीनासंबंधात् । क
र्के ।णायदु नामग्न्याधेयिकीर्ईबा पुनराधेयिकीर्ईषादिति ।यदीयं विधान्ताप्ता
नार्हिं श्वान: स्यादिकुतउभयदानं ।नचियं श्रुति: किं चनु वादमात्रं ।नतउ योन
राधिकाएवाद्यदाइति ।नचपरोन्यथामन्यते श्रुतिरयन्यथात्ताउभयीनीदा
नपरोदाहनावथा ।परं श्रुत्यो भयीनां दानं वोच्यते ।किंतु आन्ययामन्यते श्रुति
रयन्यू थात्तोउभयीनीदानपरोदाहनावनथापरं श्रुत्यो भयीनां दानंवोच्य
ते ।किंतु आग्न्याधेयिकीनामंत्र धर्माश्रयणं श्रुत्योच्यते ।नेनोभयीनादा
नं भवति ।संख्याग्न्याधेयिकीर्इच्छा ।योनराधेयिकमिति ।एवमुभयशाखो
नुग्रहीतउ स्यात् ।नद्यपि नमपय न्नां यद्विकल्पवनां तणमकदक्षिणापरं
स्यात्नहि नहि रो धोसंख्या घृपादानेनापिगतिकल्पनमुभयशाखेष्वोवि
तं स्यात् । ननु नद्दृष्टि ।श्रयत्वश्रुतिवचनविज्ञाषादेव माश्रीयते: ।नर्हि शा
खांतरविहितानां विशेषधर्माणां सर्वत्रगुणोकल्पनयापयार्थता स्यात्

श्रा
२०५

105

न्, ततश्च शाखान्तरीयैर्विकल्पाश्रयणेन त्वनन्तसत्त्वकारस्य विरुद्धस्यात
स्मायुग्धौ नैवमाख्यातुं पापसम्। अग्न्याधेयवद्यनसद्घः। यमस्य स्याग्न्याधे
यपदार्थस्य सद्वान्ने यथाद्धिहिनर्विशिष्टं वाविहितत्वनत्राघदपिपदार्थजातं
विधत्तो न न हि तन्नविनाहवनीमांयादीनां प्राप्तिः स्यात्सामर्थ्यादेवाग्न्या
धेयिकं स्यात्तदेवाहि समर्थं तदुच्यात तस्मात्तोन्यदन्यायपथवकार्यं परं तत्रप
द्धिगतवहकालस्यैतद्धचनात्तिपिच्छात तेन तस्य घो भवेन्यततश्चातएवाध्यत्रापि
पुनराधाने पुनराधेयधर्माः प्रवर्त्तते पुनराहिति साम्यात्तत्तेनतत्रापि सद्य
स्त्वमेव। अग्न्यगालकरणोमहाग्निप्रदानमुख्यस्सम्बपुनराधेयादौ न भवतीति स
नतिनमस्कारचादिरूपाध्यायाः। तत्तु नर्विचारणीयं यद्यपि तस्साक्षादग्निसं
स्कारकारकद्वाराकार्यसंस्कारएवेतिप्रवर्त्तनएव। यदाग्निजननार्थमरणीसं
स्कृते तन्नहिनाशरणिसंस्कारोपि चंयदहे शेनकरणे न सत्त्व. तेनहिनाशद्धस्सःसं
स्कारोनसएव। नष्टएवानवद्ध्यार्थमेवागारणेपुनस्तस्य कालेकरणोविधा
नात्। द्रष्टार्थैहितन्नेवाक्षिप्रममानियतकालेऽग्निः येनानुष्ठूसोपिपूर्वाहिम
स्य द्रू. तद्इदानीमाहितेनैकचेनमोनि। द्वयोरेकक्रोनवास्ये संस्काराधुपगमे १०५

मे आंतरपि संस्कारापगमात्। तस्मात्सर्वप्रधानादौ पुनर्भवति ॥ अप
राह्णमेवावहरणीवृशान्तरमि। तरोड्डाश्रोड्डांते त्र चाग्नेष्टि ध्वत याप्राप्तस्वरं
ति। तत आधाना पुनराधेयस्य पक्षान्तरमिदमुच्यते। अपराह्णमेवाव
हरणीवशापूर्वेद्युः पूर्वेद्युः पूर्वेष्वग्निष्वालभ्यते तदेवं पुरोडाशस्येडा
न्तं दक्षिणादानान्तं संनियोगशिष्टं वा कर्तव्यं प्रागस्तमनात्। पश्चाद्दक्षामि
ति विस्रंसनादिकार्यं सर्वरात्रं वश्चपयिषा प्राप्तः शामित्रनुशासनादि प्रवा
रः कार्यः। तदहरहस्त्याग्नीन्प्रयोजं पुनराधेयं कार्यमिति वचनान्नरण्यं
तर्हि नेनवतन्त्रच्छानापन्यापूर्णीतर्हि नमपि सायमाहृत्य सा ठ· हुतायां यज
ना नोग्नाउपतिष्ठते वान्स प्रेण। आधानानन्तरं होमः क्रमप्राप्तः सविधा
नकस्त्विति तत्रोपस्थानमंगमनवद्वाति कर्तव्यतामुक्तामिति धृ युग्यच्यात। त
स्मिन्नुक्ते सति होमेः सुखेन विविक्तः सेति कर्तव्यतावोविधानेशक्यते। त
स्मादिद्वाचापि क्रममुपस्थानमुच्यते। तत्र वह्नुतायां सायमाहुत्यां कर्तव्यं सा
यमुपतिष्ठात इति वचनात्तद्रूतायामिति शाखान्तरेण। न चैतत्कर्यं हूतायेने
तद्विधानान्तरं अथ यहूते ग्निहोत्र इत्युक्तातात ते नायशद्धः प्रसप्रमान

श्री १०६ स्यापूर्वस्माद्धेतुलक्षणमाह। तच्चहुते भवतीति विशेषः। अत एवास्मिन्नमेन
व्यत्यायस्या०.०। अत्रैतोसा पशुपतिषु तत्स्यागकुं स्यामेव विधीयानते पञ्चोषः। लिं
गात्। यज्ञो वि देवानाशीर्यजमानस्य तन्हा एष एव यज्ञोय दाहुतिराशीर्वे यज
।मानस्येत्यादिना तादावेतदुपनिषमानः अनुसृजद्धते नाहुतीनां पूर्वं च
106 मवगम्यते तानथारेनः सिंवतियदग्निहोत्रं जुहोतीदमेवैतत्सर्वमुपातिषमा
नानुविकरोतीति। अन्यच्च यद्वान्यत्राग्निहोत्रं जुहूतन्मे पुनराप्याययेत्यो
वेतदाहेति तच्च तच्च होमोत्तरमुरमुपादिष्टं श्रद्दंरपतो अत एव सामिधादाना
नेत्तरसाहि प्रदीपानाग्नयेनेन यजुह्रूप चादाहुतिवत्प्रागेव यच यद्धुते ग्निहो
त्रहनितनुल्मचज्ञायनायमाभस्यूर्वशेषात्तोवति। अत एवानुकल्प्येनपूर्वे
ष्ठुनेविधीयमानं हुतोग्निहोत्रे पूर्वस्यापितदुत्तरकालं च क्षापनायमाभस्पू
र्वशेषत्तेवेति। अत एवानुकल्प्येन पूर्वेष्ठुनेविधीयमाने हुतेग्निहोत्रे पूर्व
र्वस्यापितदुत्तरकालं च मरत्तीतिगमयति। आशीरेवसाशीरियत्तदेतावतो वे
तन्सर्वमाप्नोतीति यजमान इति प्रस्यगाशीर्योगात् अग्नी इति द्वावेषवान्स
प्रमित्यन्वर्थसंज्ञेयं फलसंकीर्तनाय चन्द्रमा न्प्रीणाति पुष्टीन करोतीति स्वार्थे १०६

तद्धितः। अत एव तदा नाहौ वास्मादेतौ यथास्य एवं विद्वानुपतिष्ठत इति
। अपि च यस्मान्नेहष्ट्वे पुरुषवान भवतिय एवं विद्वानुपतिष्ठत इति। तेन
वान्सेः प्राप्नोति यजमानामिति वा नवाडुपस्थेयं। तत्र यथा श्रवणात्
अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत अथ यस्माद्वैव तिष्ठानाति तिस्रस्त्रिरूपमयं
तोस्यमन्त्रां परितेतिस्तृब्रह्मि जपेत्। उपप्रयन्त इत्याद्याः विश्वावसवि
तिव त्रिरूपमप्रयेतोस्य मन्त्रां परितत इत्यच्यमानेष्मामायकमाद्याही
स्कितामिदं त्रिएवर्त्तनीयंस्यात् तन्मामर्दितिनित्याइत्यव्याते ते तेता आवर्त्त
नीयाः। सक्रमाच्छितां। विश्वावसोरित्या पित्रिरेव जपेत्। यजुष्टा त्ययमत्र
हणं। प्रतीकमस्य यार्थं च तेति करणमीरितं। मामस्संहतमं त्रचं मद्याप्नोति
श्विनो यथा तदा त्वविपरितंस्यादिति करणानो यतः। प्रतीयेत मतीकेन
ह्विनिव द च संहतिः। तिस्र इत्यव्यानततस्मो इवी मेत्र चुमिष्यानात आहृता
स्तुविज्ञेयाः सकलाः परिभाषणात्। आदिरचिष्यते नेति नियमः प्राथिक
युसः संवमित्स्य पवित्रय। जपतीति शेषः गौगच्छत्स्य घ० । स्थिति। प्रकृता या
गृह्योसंनिधापितचात्। प्रकृतमिति कर्कः। नित्यपयोहोमपक्षेसारत्नी त्येतद्

पस्थापनमपि तस्मिन्नेव पक्षे स्यादिति तस्य मतानन्तु न युक्तिसहं न
ह्युपस्थानमनुत्पद्यमानं गोकर्म्मकमुत्पद्यते। आग्नेयो हा वै देवाः सर्वान्प
शून्निदधिरे इत्युपक्रममात्रस्याग्नेरेवोपस्थानेन पशुप्राप्तिरिति सर्वो ह्या
म्नातः। तेनाग्न्युपस्थानमेव प्रधानं पशुगवाभिगमनं तदभिमर्शनेव
तदुपस्थानफलाचनप्राप्त्यर्थं नार्थमत एवोपस्थानद्वयानन्तरमभ्यस्यते।
मंत्रलिंगमपि बहुविषयं तन्नेकगवाश्रितं संस्काररूपं त्रिप्रयमाणोंस
र्वगो विषये त्रिप्रयत इति बहुवचनेनावगम्यमानानवसर्वगोष्ठ ह्युहोमो
पयोगिस्य इति गोमात्रविषयमित्यस्य स्यामपि गावि संस्कारोणफलवि
शेषसिद्ध्यर्थं यत्र कुत्रचिद्विकर्तव्यं। आम्ना। वेष्टानारोपिताववैनया
चत इत्याग्नेति निष्टमेवस्य पशुपस्थानेपद्यते। पश्नां वपलीय्या चा
द्रोश्च न चात्र दृष्ठितफलप्राप्त्यर्थं नोदितानवीगा सा धनमस्याग्निहो
त्रीनशा धनं चेवानन्तदता येन प्रधानस्यागो पुक्ता। तस्मादत्यद्रव्य
कहोमेपि प्रवर्त्तनतएषोपस्थानं। इदमिदानीं विचार्यते कुतइति का
लपरमे गाविधिपा। वाकि यातः। यदि कालपरं नांगहोमस्यन श्व १०७

यत्राधाने त्वुडपापिनमेयने चनामतो ग्निहोत्र धर्म्मप्रहृत्तिरत्त्रन भविष्यस्य
नाग्निहोत्रधर्म्माचात्। अयोगविधिपरं तर्हि सर्वत्र प्रवर्ततइति किंपुनः कंका
लपरामिति चेत् न; साध्यमुपतिष्ठोलस्यन्केहोमा व्यागपिलिंगात्म्यामोनीत्स्कत्र
रकालं प्राप्यते। यदि हि पूर्वापरसंबंधप्रतिपादकवो न्स्यात्तर्हि विमध्यवदंग
चमपि स्यात्प्रकरणमापि भिन्नं फलं चातस्मात्कालो हमिवेदं। स्यचयते अगमा
वएवेह प्रतिपाद्यते। विभागप्रतिपादनात्। एकं हि विभज्यमानेन भिन्नं पृक्षो वेदेवा
नामाशीर्यजमानस्योतितदेवेतदुपातिष्ठमानः कुरुते तिहतेह नमाश्वइति प्र
ययात्। पूर्वापरकालत्वमपि प्रतीयातनेनवाकोनेवीगचप्रतिपादानान्नप्र
करणात्वोहानिवारः अग्निचप्रकरणमग्निहोत्रं महतो। स्थान संपद्यते
।गोत्राहा।वेदेवाइति भवति वा पिक।नैकालिकमंगं भिन्नफलमपि पयेत्तरयो
ष्यपुष्टिकामइति। नैगचात्सर्वत्र प्रवर्तते। विकल्पि कमिदंतत्रापी छुपाक
र्ष्यं। एवमदासूरेतिवद्दानेनो नैरणा वाति परस्परं विकल्पः ननु नावत्ति विक
ल्पे प्रयन्नाधिकां विभावाल प्रसंनं चविभाषा थोऽस्याः नमास्यभावे नप्रास
निषधेनसमा। कृतेविषये विकल्पविधानाभावात्। नैषदोषः सर्पराज्ञीन

श्री वाक्यार्थादित्यवदतोत्तरं चात्र। अथवोपतिष्ठतेस्यक्ष्मा वा प्रयोगेम्नाह्रोपि वि
१०० कल्पे करणाकरणाभ्यां तत्तिशेषजनकत्वेन बलवदिति वेषम्यादनुष्ठानमा
त्रिमतमनयो भविष्यतीत्येतन्न्यायबाधनायतेोक्ति विधानं प्रतिषेध्यसमीहि
ते वा शाह्नेनोभयमपि तुल्यमबविधीयते। ननानुष्ठानेपि तत्फलेत्सादकम
108 पूर्वमुत्पद्यानपरं येन नानुष्ठानं तत्स्यर्धुहासार्थ चेनानुष्ठानतत्त्वं त्वनएवने
हि नसानि ने ह्येष्यो स्मानाति।यो।वे तं वा घेनवा कर्मणो वा भिरिरध्यापि षपि
पतितस्मोवेसदेयंमत्पतेएतद्धि वै षएतं पाचत्तेपदिं धेयजुहोनीति प्रकृ
तमेव कर्म कुर्वन्न्यन्ननपाध्यायसनुपस्थानतोपिफलं दास्यतीति तदेव फल
दं भावो नररूपमभावववाच्यं सपि हिनेत्याबलभग्न। तामेबृगां गोर्हपत्यंग
चोपतिष्ठतनुपचेति गाचेत्स्यपदे त्वादसंनिकृष्टागोरूपस्थेया। अथसंनि
कृष्टचाहत्वत्स्थितस्यैवोपस्थानसंभवाद् चेत्यनेनप्राप्तंप्रतिषिध्यातगार्ह
पत्यमुपचेत्यपस्थापयां गच्छतीउपहीति पुनर्गोगमनविधानेनागागतागति
४ सिध्यतितस्मात्ततोगोषंतत्रैवगोरूपस्थानं न प्रकृता वाएवाउपचेतिप
दि: ते गोगच्छतीउएहीतितत्रैव काम्याएतेस्यालभतो। बहुवनेनकामपूर १००

कारणमागमन प्रार्थने नैकाग्राण्याश्रितमेकवचनमपि सर्वेगो विषयं फल
प्रार्थनार्थं विज्ञायते सोमानमित्यनुदकं त्रेतोपायनवत् । वल्कपादशा दाह
वनीयमपरेणपाद्विः षन्तमिमी क्षमाणो पठपस्य शान्ति प्राप्तावनुदका
मिस्फदकोपस्पर्शने निषिध्यते । अयातरेणाहवनीयवगार्हपत्यस्य प्राङ्
षन्तमिमीक्षमाणो जपतीति तु स्मेश्नवणात् । तस्माद्विधानादेवानभ्युपः नु
ज्ञातमिति अति देशातो माविज्ञायी तिनिषिध्यते पौर्णमासवदुत्तरनामग्र
हणं । इदं मे कर्मेदं वीर्यं देवदत्तशर्मा अनुसंततो चिति । ननु मंत्रसंमाम्नायेना
यं मंत्रः पठ्यते । किंतु ब्राह्मण एव तत्र वैवं पाठः ॥ इदं मेवीर्य पुत्रोनुसंततनवादि
ति तेन वल्कपदेशेऽपि प्रत्यक्षश्रुतिः इह मंत्रप्रयोग एवन्याय्यः ॥ तेन पुनः
नश्चे यं चेदे नापाठान्तरूपं मंत्रां कुचित् । विधानार्थं गृहीतं तत्राम्नाये सिद्धरू
पकं । मानतनास्यर्थस्वरूपेस्य ब्राह्मणस्य विधेयत्वः ॥ अर्थप्रकाशनपक्षे कचिद
न्यार्थमेवतत् । अभिधानी विधेयस्य कर्तुः शक्यांपदरूपैतात्स यत्नेवोभयं तेन
विहितं मंत्र योगित्वात् । अतः प्रणीतारे इ स्तोमं त्राम्नाय व्यवहितः प्रयुक्तः
पौर्णमासेयः स्तनकारेण सोमवासमवेति त्वति देशेन सकल संप्रापितं पुनः ॥

श्री
१०९

ते न स्वत्वपठित एव पौर्णमासिक इह प्रयोक्तव्यः। एवं च पौर्णमासे यत्नेन कृत्स्नं
पाठितं मुख्यामन्त्राणां न तेषु प्रदेशान्तरे मन्त्राम्नायावस्थितं प्रकृतं तरं मुख्यानां वेवयजनं ते वे
चेत्यादिना म्नातं तदपि सर्ववतिना पापितं ज्ञेयं भूर्भुवः स्वरिति वा मौ तु भावये
के नैव मन्त्रेणोपस्थेयो। भूर्भुवः स्वरित्यादिना युगपदशक्यत्वान्देदेमेन्त्राहृतिः का
र्य्या ननु मध्याह्नो तनस्तत्स्ययुक्तेनापि मेत्री। तन त्राकत एवोपस्थानं कर्तुं किमि
ति कर्म्मावृत्तिर्मन्त्रावृत्तिर्वा यान्नस्यां पूर्वस्योपस्थाने विधीयमाने पूर्वं ध
र्म्मकमेव प्रस्ताम्ना ननु मं[illegible]स्येति। स एव विशेषस्तेन पूर्वमन्त्रभेदेनोपस्थानात्
। अत्रापि भेदेन तदुपस्थानं द्विचान्तसंबन्धान्मंत्रस्य प्रधानावृत्त्या सिद्धावृत्तिः
। अत एवाह वृत्तौ यस्य पूर्वः ते दर्शप्राय च पुनरुभाविति ग्रहणं प्र यो मन्त्रभे
देन मन्त्रस्येत्यादिना यावत्प्रकृतवादेवान्यो प्राप्तिः प्रवस्यन्त सर्वान्नयेति प्रति
मन्त्रं प्रवासं करिष्यन्तीति सामान्येन भविष्यादर्थप्रयोगे लट्प्रयोगात् दपि भ
विष्यति प्रवासे तदुपस्थानं कार्यमायाति। तथा यद्यगतमेव ग्राम्यं। अनघत
ने लुङ्लेविधानात्। अघते नेपि सन्निहित एव प्रवासे तदुपस्थेयामिति। कचि
त्कचिन्न प्रयुक्तं भविष्यमात्रपरं वाहुद्वत्। न च सामान्येन भविष्यतिमती १०९

यमाने संनिधिमन्त्या यत्तः काम्येष्टिष्वाग्निर्येन संनिधिनाम्नायेतानस्मा यस्मि
न्नहनि प्रवासो भावी तस्मिन्नुपस्थेयं प्रस्थानमाध्यहोमकाले स्यादिति दृष्टेः
प्र कृत वान्त्सर्वानिति। अथवा प्रवासक्षणात्पूर्वक्षणे उपस्थेयाः। ल०४ मामान्यो
न भविष्यन्त्वावकचं संनिकर्षविप्रकर्षविभ्रचं विवक्ष्यतेनन या यस्यार्थस्य
त्वयमेव प्रासवात्प्रवत्स्यान्निति निनवन्त्वव्यं सोमेन प्रक्ष्यमाणोनतर्दुन घाष्ठादिति
।स घोयक्ष्यमाणोष्ठातिविवक्ष्यते। अन्यथा सर्वोपि कदाचिद्यक्ष्यन्त्यावति
यक्ष्यमाणो ग्रहणमनतिरिक्तं न तद्दृष्टापि सघः प्रवत्स्यान्निति लक्ष्यते। न
वुला मान्य मद्। श्नोलूद्वधि धायवके नाधि। शेषवत्स्यापपिष्यते तिनानद्यत
ना ।प्रागेवलूढ्रि य योमाविष्यति। नच तएव सामान्यं येनोमयपत्र्यवतानित
स्माचानद्युतना ।प्रागेव भविष्यः। न त्वत्र प्रधानहोमकारकं चेनाहवनीयस्य
प्राधान्यात्पूर्वमाहवनीयप्राप्तेति। तुल्यत्वाजित्क्रमानुरोधान्नं गर्हपत्यगार्ह
पत्यादिक्रमेण युक्तं। अतएव श्रुतिरयं प्रवत्स्यन्नाहवनीयादि। लिंगं वनर्या
हपः शास्त्रर्त्तुगार्हपत्यादिष्ववस्थावसर्वानुक्रमणेकात्यायनः। नर्यगा
र्हपत्यः शा(.स्पाहवनीयो यर्थदक्षिणाग्निरिति गच्छति प्रवत्स्यन्सांनिध्या

श्री ११० नान्त्या न्तासमर्थान्तमननतरं मध्ये न्यकर्म्मबाधा यथा पुनरुत्क्रमो गतिस्तनत्४॥
मन्त्रावाग्विसर्गं नातिरिक्तानयाग्ग्दच्छया वा वा वो विसर्जनं कार्यं। अत्र च्छादे
शाविषयाध्याविषयाकालविषयाव। अत एव श्रुतिः। स यत्र वेलां मन्य
ते तन्त्र वाचा वं विसृजतइति यत्रइति यस्मिन् देशे काले ध्यानियोगतो वाग्वि
110 सर्गकालं इच्छति। तत्र वाचं विसृजते ते न क्रियान्तरं व्यागन्तव्यः। ततो विसर्गः इ
दमप्येवमेव श्रुतो वाग्विसर्गो स्पूर्वमुच्यते यत्र जातिवा पडग्गां सतिसंभवे ध्याव
यत्नश्चावनत्वाहो वातेनावगम्यते ध्यानं गत्वा क्रियत्वं वा ग्विसर्गः ध्यावनत्र
जनो क्रैर्यं द्विः सपृष्टः पथनेपथा। अध्वन्येव चयुक्तं नदूरे गत्वा विशोधनाविसर्ग
स्यापकदेशेन वाग्वं धोत्तमवो स्त्रुः। प्रवासारे मशेषव्या नद्यामोनं समाचरे
तातु पश्चात्तेनात्तरं यस्मादन्यशाखो न्यवाधकः। उपरुक्तान समासेशो स्याद्यागयमः
यथिकस्मात्तत् प्रवसत्या जमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्कारादकर्म्मात्र
त्वात् श्रुतेश्च प्रवसन्तन्य नवसन्तन्यत्रच्छिन्नः त्वामीयाजमानेयजमा
न संबंधिकर्म्म कुर्यात् परयथाकालं कर्म्मकालं मननि क्रम्यस्वेकर्म्म कु
र्यात्। न च शक्यामिदं कस्मान्नत्त कुतोपदिश्यते व्यवहितमिदं कर्म्मविना ११०

यैः पृथक्परिछिन्नं। अनेककालमेवं बहुनियतक्रमसंस्थितं इत्विगंनरका
यौ। तौ ज्ञानकालावधाननिनातेन न ज्ञायते कालः स्वामिनः कर्मणो मयाऽद्व
विज्ञे यत नरं चेद्दे वा योऽरुपकारतः। अतिकालं भवे कर्म प्रवासे स्वामि
नो गृहे प्रधाने कर्माणि हृतमनिष्पन्नं च साधनं। योगो ह्येवं कथं स्यात्स्य
इदमावश्यु वाचिना उच्यते स्वामिनः कर्मप्रधाने च वचनादपि। संध्यसदि
या ज्यकाले न पुज्यते तत्स्वतत्रकं पूर्वाह्णे। संधि सयुक्ताः कालेऽस्यापि
भवेत्ततः। यस्तु प्रातिस्विकः कालः कर्मकारयति क्रमात् सर्वानुद्रवणार्थं
स आचार्येणोपदिश्यते अन्यकर्तृकमथ तस्मात्स्यात् तं भवेदिति। स्मृ
त्वा स्मृत्वा पदार्थानात्मकार्यं कुरुते यदा। यथाकालं कृतं तस्मात्तत्कर्मकाल
तः परः पदार्थस्यात्तरस्य स्यात्कालस्य प्रदर्शनार्थाः। न नेसेवास्वावश्यं वस्म
रणं सर्वकर्मणः। अनयप्रोधृणाश्चापि इत्वि जांरुपदाऽस्यद् स्वामिनोनु
ष्ठितिः स्वीये कुर्यादिति विधीयते न तच्छेनापि शक्यं वादशकोमनसाप्रुतिः
छुंदोगपरिशिष्टेऽपि कात्यायनोऽब्रवीदिदं। उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकाल
मनुस्मरेत् कर्मेति च विधौ सिद्धं सर्वग्रहणमत्र यत्नात् तदन्यकर्तृकमर्थय

श्री
१११ स्यापि स्यात्स्मृतिर्यथा। शंका विपर्ययस्योक्तान्यथाभावे यदूषणं। इदमाय
ष्मानस्यप्तिहेंशो न विवक्षितः। विशेषकालयोगेन भाविनो ध्यभिधायकः
संधो यदीयते धिनेभाविनो चाविशेषणं। शंकातो निपुणानां स्यात्स्वयो
गाद्दूषणं ततः प्रकृतमिदानीमनुश्रियते यजमानेन कर्मकर्तव्यं यथा
कालं संपादनार्थमालिंगीनस्मर्तव्यं कृतमेतत्। आत्मसंस्कारादित्यादि
न्यो हेतुन्यः। आत्मनः संस्कारकं हि नित्यं काम्यं प्रतिषिद्धं च कर्म नित्यं ता
वत्कर्तरि त्यमवेत्य पूर्वोपात्तदुरितसंस्कारं ततो पाकरोति। अकरणात् द्वायो
नि संस्कारान्तरागामात्तदागमनेन तत्र स्थः प्रतिवध्नाति काम्यमपि क
र्मतत्फलोपलोगयोग्यं देहं विमुक्तं तत्रैव स्थित्वा करोति न त्वविशुद्धेन वि
दुराहादिदेहेन स्वर्गादिकाम्यं फलमुपभोक्तुं शक्यते। तथा प्रतिषिद्धमपि
तदाभिन्यनरकाद्युपभोगयोग्यं तद्वितं संस्कारद्वारेण जनयति। संस्कारश्च
तत्तत्कर्मपर्यवसाने धिकारिणि कर्तरि समवैति। कर्मवांतरं गेमानसं
वहिरंगमन्यत्। तत्रान्यभेदस्य फलसाधनत्वेन विहितत्वात्तस्यापि मानस
पूर्वकत्वात्तसंनिधावपि सिद्धाकांक्षकेन यजमानेनैव क्रियमाणत्वादन्य १११

त्रस्थितेनापि कर्त्तव्यं। यतो यदात्मानं संस्कृत्य फलं प्रापयति। तद्द कर्म्म मा
त्रमपूर्वमात्रं तच्चापूर्वमात्मधर्म्मा च धर्म्मित्वेन कर्त्तारि समवैति ननु चा
त्मनः सर्वव्यापित्वेन यत्र क्वचिदपि कृतं कर्म्मोत्थपदार्थं निर्वर्त्तते तत्रैवात्मा
श्रितमपूर्वमुत्पादयिष्यति किं पुनरन्यत्र स्थितेन यजमानेन स्वकर्त्तव्यमुप
दिश्यते। सत्यं यत्र कर्म्म निर्वर्त्तते तत्रात्मनः कर्त्तृत्वमित्यदोषः। नन्वा
त्मनः प्रदेशान्तरेप्येकत्वात्तत्र च तस्यापि भावादविशिष्टत्वेवत्तत्र कृतमथे
तदाश्रितांसत्यां कर्त्तृकं तु देहाद्यवच्छिन्नस्य कर्त्तृ चयो मात्रापूर्व
संबंधइति तदर्थमानसे कर्म्मणि पुनः कर्त्तृत्वेन भायो स्तुतरपि मानस
स्यानुष्ठिति प्रतीयते पत आह किं ँ स्विद्विद्वान्प्रवसन्नग्निहोत्री गृहेभ्य
इत्युपक्रम्य कथं ँ संततोग्निभिरितिकथं ँ स्विदस्यानपप्रोषितं भ
वतीति योजविष्णो भुवनेषु मन एवैतदाह मन एवास्यानपप्रोषितं भव
ति। प्राणमेवैतदाहस्यां। अपप्रेणोपरोधमनसा निवारयंतीसा आह ति:
कस्मिन्नुहैतेस्यस्यो जरं मातां भुवती आहेति हवनं मानसं तत्रापि कर्त्तव्य
माह यदा हि सर्वकर्म्म साक्षात्कुर्वन्मनस्यव धारयाति। तद्दैवानपप्रोषि

श्री
११२

तः संनिहितः स्यात् तस्मात्प्रोषितेन सर्वं कर्म्मस्वमन्त्रेष्वं कर्त्तव्यं चाग्नीयां। ए
तेन यदुपाध्यायेनोच्यते। कर्त्तव्यमेव यात्रमानं नाश्रयत्तेष्वां। तत्रापि हेतुना
मुपदेशत्वमाश्रित्य यत्तिपतत्कर्त्तव्यमुक्तमात्मसंस्कारे। धर्म्ममात्रे चतु
द्पि निरस्तं एतस्य च मत्स्यावाग्यमनं वकारात् गच्छतोपि। अन्ये तु वकारेण
कदाचित्प्रवासनिमित्तापगमः कार्यसिद्ध्या हि नास्यात्तदा प्रवासाभावेपि वा
ग्यमनं वर्णयंति। तथा च सांख्यायनमन्त्रेपरस्त्राद्यां प्रसर्गं प्रयाप्रोष्येति
त्व सुत्तिं रिषि प्रोष्यपरे क्ष्येति निमित्त इयं वाग्वं थस्य प्रवीति प्रवासं निर्दे
श्य वेला प्रोषोषावं यच्छेनते नोपरस्त्रानानंतरं प्रवासस्याभावेप्यपयच्छेयं एते
न वाग्यमनं वह्निसंनिधौ कर्त्तव्यमित्यापन्नतिाम्न व समासो प्रोष्येति विधा
नात् तस्मादग्निश्च वह्निसंनिधावा गमनेस्यात्। तस्या च परे क्ष्येत्स्यायमर्थो
भवति प्रवासोत्तरह्नोग्नी न्ह्यूवावंपच्छतीति तेन प्रथमाह्नि भिरग्नि विष
या यदा प्रवासादागतस्य तस्य तदा वाग्यमनं इति सिद्धति। अत एव वस्त्रांत
रेग्नीनां हृत्विविषयसंभावनादेशेमेनमुक्तंवस्तु विषयेन्नी नांवा च यच्छे
दिति। एवं वानंतरवाचिनाथ शब्देना नतिशिष्टमवासविधानात्स्वाप्रसश्री ११२

112

पक्रमप्रभृति हूयमानो वा विसर्गोत्तरकालमारभ्यते ऽग्निहृद्यस्यांति। क्रमेणाते
नार्थप्रवाप्नजनीत्यादिना तस्याधानं गमनमात्रमेवोच्यत इति न दूरं वा त्वावा
ग्विसर्गः। ततश्च गच्छतिस्त्वेत्यत्र मन्त्रेण्येवमेवार्थो ज्ञेयः। एतस्मात्कतोर्वसंसि
द्धासंनिधावगतिर्यतः प्रदायेश्यागतिर्गतोतान्यस्य पुनरागतिः तेनार्थात्
द्वैकय यमाप्यामो नेकर्त्तव्यमुच्यते समित्पाणिरनुपेत्यकं चिदुपतिष्ठते आ
हवनीयगार्हपत्यदाक्षिणाग्नीनागत्येतिप्रतिसं मुखएनीति समिन्त्वं पुर
पाणिरिति कोचिज्जद पुत्रं येन प्रदेशांतरे समित्पाणेः यथाइत्यक्त्वाभ्या
धत्तसमिधइत्यक्त्यते। अभ्याधानं चाग्नावेव काष्ठानां प्रसिद्धं। तेन समि
त्पाणिः पाणिधृतसमित्काष्ठः अनुपेत्य कस्याप्युपगमनं न कार्यं गृही
त्वा मौनेन तदनंतरं विधानाद्समयन्नवेलां मन्येत तद्वा चेयच्छति सपघपि
एजांतरे एतस्यान्नैवनमुपेयादित्यवश्यकार्यस्या न्यकस्याप्युपगमनं नि
षिध्यते आहवनीयादीनुपतिष्ठते यथाक्रमपठितान् आगन्म इत्यादिभिः
प्रतिमंत्रां कर्मान्तरविधानार्थमग्नीनां नामकीर्त्तनं न्यायसिद्धं क्रमेनुस्या
त्पूर्ववद्विधिमात्रकं समित्पाणिरहनानि वा पवित्रस्यापतिसमेताद्युक्ते

श्रा न्ते ये स्तानि परिसमूहनानि तृणानि। यद्यपि क्रियाकांक्षायां प्रकृतौ प
११३ निष्टुतइति द्वितीयांतां भ्यामाभ्यांयुज्यते। तथाप्यपरस्तानं समित्परिसमू
हनानाम स्पृष्टं न हि भवत्यो: संस्कारश्च भक्तवाच्य: प्रयोगे न एकानचैत
योरु:तर स्त्रो प्रयोगउच्यते। न च भक्तपूर्वो प्रयोगो गावेतो। तस्मान्नघो यक्रि
यायोगो घटते नादधानीति यो द्वयो: समिधा तृणानां चाग्नावेव प्रक्षेपो
युक्त:। तेनोपविश्यं पूर्वं समिदाधानं पश्चात् तृणानामाधानं। अथोपविश्य
तृणान्यपलुंपतीति वचनात्। न त्वपलुपनं प्रदेशांतरे स्थापनं तेन संमा
र्जनं भविष्यति। नैतदाग्नौ प्रक्षेपे स्यात्। नीवालोपः सिद्धपती व्यप क्षेलोपने
नाग्नो प्रक्षेपएवोच्यते। तूष्णीं वो परस्तानं पूर्ववत्। इयमेव व्यवस्थाव न्यत्र आ
गतस्य वो परस्तानं विहितं तं न्मंत्र रहितं तन्मंत्र हितं वा कुर्यात्। सर्वे वस्वलु स्तूष्णी
मे वोपतिष्ठेतेति श्रवणात्। एतत्र वा ववृग्धृ तूष्णीं। पूर्वं तत्र न या सकृते। मंत्र
मात्र निषेधान्न शेषं पद्याप्राप्तमेव गृहमाविमीग हानुपैति स्वग्नि शा
ला या नि वा सगृहा न्नागच्छति गृहामाविभी ते स्यनेन क्षेमायाचइतिप्रवि
शतिगृहानेवाग्रावस्याज्जो न पूर्वत्वं स्मार्तस्य हंयन रजत: पुन्नहरिजपा ११३

यत्र कार्यं गत्यावि धेरिहानन्वस्मात्तन्मद्वेष्टि त्वमतिदेशः स्मृतेः पुनः। तेना
ह्वतिरुपस्थाने गृह्याणां माध्यते ग्निणां ननु स्मार्त्तमुपस्थानं गृह्योपस्थानं रका
लभेद्योगः हे उपस्थानगो मतः। न चाव्यमग्न्युपस्थानां युगपत्समाप्यते स्मैवा
त्तत्वाग्नौ नासह प्राप्तो होर्वस्मात्स्मार्त्तगं परं तत्रानुत्पन्नसमावायन्त्वा यावत्का
लिकं भिद्यते। स्मार्त्ते ग्नौ तत्र लोपान्ते गृह्योपस्थितिरिष्यते श्रौतौ स एव
कालो हि स्मार्त्ते पि अपितत्त्मसंख्कः। र कालाभेदादनुष्ठानं ततः पुत्राशि
षां जपः नहि पुंस्या गृह्यान्कामं पुंस्त्वः। तस्मिन्नहनि महापत्प्राग्गृह्याणो
कस्यचित्वा दैने प्राप्ते पिस्तमयेव तदह मैर्यं नहंतव्यः कश्चिदापदि कथ
मपि नस्याहवनं विना त्रिनाशिष्टिर्गृह्याणां तर्हि कामभिष्टयाश्वः कार्यः
उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्रे प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसंग
इतिप्रासमेवोद्धरणं तस्यस्वरूपं कथना पारभ्यते तत्र वाग्निहोत्रे योविशे
षः। सपूर्वकं थ्यते। उद्धरेति यजमानेन प्रेषो देयोग्निहोत्र एव न दर्शपूर्ण
मासादावनुद्धरणं शाखारसाम थ्यात्र सर्वं होमो प्रतिकर्मेति वोक्त चादुनय
स्येकक मर्मतः। सायमेवोद्धृतिः प्रातावचनात्स्य च गुच्यते तदाहुर्यस्याहव

नीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदितमियातदुद्दिश्य यादितिवप्रायश्चित्तविधानेनिमि
त्तत्वेनोद्देशनात् नकार्यमग्निहोत्रंतुसायंप्रातर्विधानात् तदर्थत्वेनविज्ञा
नात् होमायैवनविष्यति। विधानात् परिभाषायांप्रासेः पुनर्विधानतः माज्ञा
प्येतदद्दष्टापत्तेनो ह्निष्ठंप्रयोजनं अथवात्रप्रयोगस्य नियमार्थः पुनर्विधिः
कर्तव्योऽत्रप्रयोगः सउद्धृतमितिविशेषितः। अन्यतो नियमोवायंनुत्स्येवात्रक्लि
याद्वयोः। उद्धृत्याहृत्यविशेषात्प्रयोगस्याविशेषगमः। नचेदुद्धृतिमात्रंस्यान्न
त्फलाभावतः श्रुतौ उभयत्रोद्धृताप्राप्तिः प्रधानकालतश्च कृत्वा उपाधायेद्दु
रूतंतन्त्रमवकंमूलत्वहृत्स्य यां अपेक्ष्यात्रनिवध्नीयादधिकंसूत्रकेपदं तेनो
त्कमेवविज्ञेयंकारणं श्रुतिसंभवं गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमवस्तमिता
नुदितयो गार्हपत्यादाहवनीयस्ययदुद्धरणमितिपरिभाषितंप्रतिकर्माअ
ग्निहोत्रानस्तमितानुदितयोः कार्य। गार्हपत्याद्धिस आहृतोभवतीतिन
आहरणंसिद्धमेवदर्शयति। तस्मादेतंगार्हपत्यात्प्रीचमुद्धरंती स्येनतस्माप
कंद्दध्मेनोद्धरणमुपयस्येतः सर्वोद्धरणो धर्मप्राप्तिर्निमित्तस्तदुक्ता शेषध
र्मनिवृत्तिगार्हपत्यादाहवनीयस्येति पुनर्ग्रहणाद्दाव सर्वतेतेनयावदुक्तमे १२५

115

वसर्वत्रोद्धरणं आग्नि प्रयुक्तत्वात् संस्कारा भवंति। ननु किमिदमुच्य
ते। नक्षत्रमितानुदितयोरिति। येन प्रोक्षणानंतरं प्रेषणायानुष्ठानं युक्तं प्रेष
णानंतरं सायं प्रातरभिहिते। सायां संध्यासायं तत्परनशब्दश्च नक्षत्रद
र्शनानंतरकालवाचीस्यंतिस्मृतिप्रसिद्धः प्रातः शब्दश्चोदयानंतरे तथा
चस्मरणांनक्षत्रदर्शनात् संध्यासायं तत्परतः स्थितं तत्परण रवनीज्ञे
पातत्र धर्मात्परिस्यजेदिति। तथा मुहूर्त्तत्रितयं प्रातरिति। अततु च्यते
विप्रतिपिद्धमिदमुच्यत इति नैष दोषः श्रुतिरेवानुक्तिः यतोमन्त्रकारे
णाश्रुतौ च भाष्यं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयादित्युक्तं। तेन सायं शब्देन किंचि
सूर्यो पलक्षितकालमारभ्य रात्रिमुखमाभिधीयते अपि संमतौ साम्याद्दू
इति प्रदर्शनाद् दूरो दूरणते भ्यइति तथा प्रातः शब्दोप्येषः कालपरः प्रातरु
द्धायेत्यादौ प्रयोगदर्शनान्मोणश्चायं प्रयोगस्तद्वाप प्राक्पर्यालेन यथोद
यानंतरं क्रियमाणं कर्म संपूर्णफलदं तथोषः कालेपि अत एव मुहूर्त्ते
त्रितयं प्रातरुक्तं तन्मूलश्रुतौ यदेवोदेत्यच्यते उदयसमानकालतो या
पातत प्रातरभिधेयस्य तेन नं क्लिविरोधो तो नक्षत्रमितानुदितयोः कार्ये

श्री ११५ ।एवं च सायंभूत इति श्रुत्युक्तस्योपासनसमयशब्दे नक्षत्राणामनुदये पंच
न्तु नक्षत्रदर्शनानंतरं तत्कार्यमितरार्थपरिमाणमाणं को नाम निवारय
ति। अनस्तमितानुदितोद्धरणमूलमुक्तमनंतरमेवा प्रत्यङ्मुखो वा सा
यं निदध्यादाज्ञानतस्मिन्सायंप्रातर्होममेके। सायमुद्धरणे वा प्रत्यङ्मुखो वा
प्राङ्मुख आहवनीयं निदध्यात्। एवमुद्धृते एके सायंप्रातर्होमं कुर्वंति
एके प्रातः पुनरुद्धरंति। सर्वमितद्वास्त्वांतरश्रवणात् नित्यो दक्षिणाग्निः
नित्यस्य च त एव दक्षिणाग्निर्भवति नित्यं हि ध्रियमाणो दक्षिणाग्निः सं
हरेदन्वाहार्यपचनश्चेदिति पक्षे गार्हपत्यादाहरणाभावात् देवसंनिद्ध
स्येनेरभावादवहनं तत्कालस्वमोनेरहनुमशक्यत्वाद्धि ध्यानाभावा
त्वा सर्वे गतश्रियः गताश्रीयस्य समन्तगाः सर्वितेन धारणीयाः स च नि
यतः शास्त्रांतरप्रसिद्धः ।एवं हि स्मर्यते त्रयो ह वै गतश्रियो ब्राह्मणः श्रु
श्रुवा - ऽग्निचित्यो विजयात् राजा वैश्यो ग्रामणीरिति। एतेन नियमेन संवेत
इति दक्षिणाग्नेरेव सन्धावाहरणमुक्तम् नेन यदेतत्सहरणाहदक्षिणात
आहरंतीति वचनात् एकेषामुपवसथ्ये उपवसथ्यविशेषणात्त्वाग्न ११५

115

चाधानव्रतादिपक्षे पत्न्यैवास्मिन्पक्ष्यंतो भवंतीति। पाकसाधनयोगात्
अत एवौपवसथ्याहरणे येन पाकोन्वाहार्यस्याभिप्रेतः समाख्यानात्
। अन्वाहार्यपचनो वा एष इति उपवसथशब्दश्चान्नक्रियमाणत्वेन ल
क्षणया। न चान्नेनाग्नेः पाकस्तत्रसं भवति पचनाग्नावेवसथ्य एवस्मार्त
कर्म्मशेषत्वेन प्रासत्वात् नवावसितेर्वा। एके आहरंति दक्षिणाग्निं न
वावसितेनैवेनमाहरेयुरिति श्रुतो भवमवसितं माध्याह्नं यदा तदैवाह
रणं धारणं च पुनर्नवावसानेयावत्। नवप्रदेशांतरं नवमाश्रयिंतु यदाव
सानं तदाहरणीयम् इति यद्यप्ययमर्थः प्रतिभाति। न यापाप्याहरणस्य
प्रदेशांतरगावोवितत्वात्पूर्वप्रदेशपरित्यागे पूर्वस्यागंभ्यो स्थापितत्वा
त्नदेर्थः प्रतिभाति। न शांतरेवच्छिन्नमवसितं युक्तं। अथ यदा तत्रैव देशेय
दायदा तदवमग्न्यागारं क्रियते तदा तदाहरणं दक्षिणाग्नेः। अवसंत्यस्मि
न्नग्नय इत्यवसितमग्न्यागारं नवा चसितं वेति व्यकृत्य स्यात्कोशिकरणे
चेति तस्मिन्नपवेयुरमाः संतस्मिन्नहन्यग्नौ वाननुपवनाग्नौ वा ननुपव
नाग्नौ। मीमांसनपक्तव्यं पाकपाभावेगोः पयोधिः अपनवेनभूया यजमा

श्री
११६
116

नः। अन्यस्य कर्तृत्वाद्द्रव्यपरित्यागे वा स्वामिनोऽधिकारात् तदर्थत्वा
द्दक्षिणायनस्य तद्ब्राह्मणं पाययितवै ब्रूयात् एतद्धि प्रांश्य पितुरेव
प्रेरणोऽद्रव्यस्वामिन एव दानापाधिकारात् प्रसिद्धं चैतल्लोके यद्द्रव्यं
विनियोगाय संस्कार्यं तेनोपेन सत्त्वादिश्यत इदमीहशं कुरु अस्मै देहीति
तत्स्वामिने वप्रबोदे यो स्वाछिनः प्रथमेध्वर्योर्हुतीपेप्रेषणोपुजिकर्वे
णोऽन्तानन्तरं चतुर्थ्यांगेध्वर्योर्नैकर्तृता एतावानस्य संत्यागउभयं स्वामिन
स्ततः अंतरेणापराग्नीगत्वा दक्षिणेनापदक्षिणमाहवनीयं परीत्योप
विशतियजमानः। दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेऽपि द्विगिति परिभाषयात
त्रागमनोत्तरमुच्यते। गार्हपत्यदक्षिणेनाग्नी अंतरेणोदगाचोत्तरेणो
दक्षिणेनवाग्नीनांतरेणोभयथापदक्षिणमाहवनीयममदक्षिणं परी
त्ययजमान उपविशेत्।संनिहितत्वाद्यं यजमानस्थानस्यपश्चात्प्राप्नोति
तदुत्तरसूत्रेणनिवारयिष्यतेोपत्नकुत्रविहाप्रासंनियममपिष्यंति पत्नी
चापत्न्यप्येवमेवागत्योपविशति वशाद्दात्सर्वंप्राप्यतेतानेनपत्या अप्यप
वेशनमेवमेव प्राप्समनउभयार्थमुच्यते पूर्ववत् संचरोपवेशने उपनविहि ११६

हि ते निर्णीत देशत्वान्निरपेक्षः संचरस्त्वनिर्दिष्टदेशमासनं तदाकां
क्षति तेनासनं पूर्ववत्कार्यं उभामपि। दक्षिणतः पश्चाद्यजमानो वेदिस्प
कप्रत्यक्दक्षिणत उपविशागार्हपत्यस्येति। चशब्दादासनं कर्तुः स्वामिनः
पूर्ववद्विधानं नयुक्तं याजमानं हि पत्न्या अथविशेषतः प्राप्यते मंत्रेहानं
ततमंत्रो वचनतो भवेन्नापत्नी दक्षिणी वपनं वा दक्षिणा युगपदिस्यपि। पंत्र
तन्त्र त्रियामात्रेमेत्रः प्राप्तोभिवारितः दक्षिणा ग्रहणात्तस्यद्दन्त्यात्तसंस्का
रदर्शनात् दक्षिणा मेनाः क्रियाः स्त्रीणां विवाहे मंत्रगीतत्वात् ऋग्यजुःसाम
निगदा नोद्गातार्यवचनाद् ते शेषंस्यादधिकारार्थमात्मसंस्कारकं तथा
तुल्यस्वामित यादृव्यत्यागः प्राप्तो द्वयोरपि। पुनर्विधानतः कार्यः स्वामि
नानतयाद्वच्चितः प्रधानं स्वामी विधानं नियते हृदयनेतता नावसेवन
कर्तृत्वं प्राप्तमन्यं नकार्यं तो मयापि दक्षिमिस्ये वं पत्नी दानं कारो ज्ञानतः प्र
चा ने वा क्षणो मनैव त्याग तस्मा भवेदपि। नद्यत्र फलयोगित्वं पत्न्या अ
त्स विशेषतः। कर्तव्यमनया प्येतन्नवास्वं मार्त्विजीन नः; प. यथकुम्भवि
धानार्थमुपात्तोहेतुरत्र हि। उपवेशनमत्रोक्तं विशिष्टं संवरादि तत्तागृ

श्री
११७ ह्रुयाञ्चेत्तं कर्कश्चत्राह्ने नकर्यं स्त्रियां अपरे त्वाहवनीयं कूर्चे निद
धातीत्युक्तवान् कूर्चमासनविशेषः कूर्चादुपावसर्प्यत्युवाचेत्याहा
ववारोहणयोग्यमासनं दृश्यते श्रेयस्मादागते वरोहणमासनादेवस्मृ
त्यादेर्युक्तं स्त्रीगामासनं वेदं कूर्चे निधायेत्यपदेशात् तेन सकृद्वा त्रीणि
117 वस्मात्तात्त्युत्स्रात्वान्तत्र निदध्याद्दाशद्दानुत्सकार्यत्वमनयोरनुत्सवे
दगग्नौ स्कन्दमैनवतीत्यनुपरिसर्वेतो भावे मथा चक्रियमाणो अग्ना
तात्तदनुरोधेनानियमतो वा भवंत्युतेतत् उदगग्नादक्षिणाग्नान्कु
रीतीतिश्रुतेः दिक्षाग्निहोत्रे उदगग्रचमनूयपि स्यात्तु न दक्षिणाग्रत्वं वि
धीयते तेन नियतनाग्निहोत्रे त्वदगग्नत्वं यथैवं परपर्यथसिद्धार्थं प्रागग्नत्व
मप्यत्ति तेनोच्यते प्रागुदक्शि इति यथा च श्रुति अथ यया न्यामूल्यदीचाना
ग्नाणितृणानि भवंति दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति। यथैवं तत्र दर्शना
हि त्रिषु परिस्तरणमाम्नायते तर्हि होमे परो विशेष आग्रयणो यः त
त्र होमे आहवनीय एव परिस्तरणं दृश्यते। तत्संत्यापितस्यैव भविष्य
ती तिमासत उच्यमो हतेवा सर्वेषां सर्वेषामेव कर्तव्यं होमप्रयुक्तचाद ११०

गिनसंस्कारस्य।होमस्याग्निषु विशिष्टः।यत्तु तत्राहवनीय एवतद्धोमो
प्याहवनीय एवाग्नयः यथा होमप्रयुक्तमेतद्धोमस्यैवैकस्मिंकोपयोगो
ःफलयोगात्सन्नीयते।इतरयोश्च पुष्टिकामइत्ति।तेनाहवनीयेनियतहो
मप्रयुक्तमितियदा तत्रैवहोमस्तदा तत्रैवतद्वत्तु नाहत्यार्थंवुद्धेतरयोरया
त्तिनदर्थमाहवनीयएवकर्तव्यं प्राप्तं तन्न उच्यते वासर्वेषां कार्यं कुतः।आ
हवनीयहोमवदितरयोरपिनियतहोमत्वं स्थापयिष्यते फलं तु नित्याग्नि
तमेवेतितेन होमप्रयुक्तत्वेतत्त्वेपिहोमस्यनियतभावित्वात्सर्वपरिस्तरणी
याः कार्यविहूर्मौपदेशोनदृष्टः परिस्तनेर्यतः।तेनैते एवसत्यास्योपत्रनास्ति
विशेषणः।लिंगादत्रसर्वमार्जितनविशिष्टापरिस्तृति इष्यादावपितेने
ष्यासतनुदर्भपुनासदा आहवनीयंपर्युक्ष्योदधावांनिनयत्यागार्हप
त्यान्तं आहवनीयंपूर्वंप्रादक्षिण्येनसर्वतः सामर्थ्यादुदकेनसेचयि
त्वाततः प्रत्यगुदकनगार्हपत्यंयावद्वारां कृत्वान्तंगार्हपत्यपर्युक्ष्यततो
दक्षिणाग्निपर्युक्षेत आनन्तर्यत्वावा प्राप्तं ततोदहेशांतरेच्छितिः। कृत्वा
पर्युक्षणंकार्यमिति यन्तः पुनःकृतः। प्रावक्रम्प्लेनेतरंनार्याघथास्या

अग्नी ११८ तथोक्तं । उवाच कर्कोऽयमन्न संस्थित्वा प्राप्यतेन्नयान्नाप्यनंतरं धारां वा
ध्यैतुं चेत्ततो चवः धारापर्युक्षणस्यांगं तदनंतरभाविनः नन्वंतराल संस्का
रे होमाद्युपगमनं ततः । योगो अवद्भि नाम्नाचनां तदालेनयोऽपतो हुते च धा
रावर्जं होमानंतरमप्येतत्पर्युक्षणं कार्यं किंतु धारान्तकार्यपूर्वपर्युक्षणेप
118 : पक्षः संस्थायामाग्निहोत्र पर्युक्षणेऽपि समाश्रयणीयः । विशेषेणात्र
तद्धर्मकस्यैवानुकर्षणादत एव धारापवादः । तत्र स्थात्र प्रथमतुल्यला
ता स्मिन्नपि पक्षे प्रथमतुल्यतैव । वा यमनं स्या च मनां ततश्च सर्वपदार्थ
धर्मास्ते न ततः प्राग् दमपि कार्यं । पयासर्वं पदार्थानामंगयोगः स्यात्
अग्निहोत्रे दोहयति पुंसावत्साम शूद्रेण स्थाल्यामार्येण स्यामूर्ध्वक
पालायां दक्षिणातः प्राचीमुदीचीं वा । अग्निहोत्रीति शास्त्रांतरे ... अम
ग्निहोत्रसाधनद्रव्योपादानेवर्जिते यो गिकत्वेहि ... ध्यादीनामपादने
पि संभवात् प्रहरणं मुख्यापनमन्त्रीकरणमपि पूर्वस्या उक्ता या प्रसङ्गेतताने
नाति प्रसंगनिवारणार्थयोगरूढाप्रश्रयणमवश्यकं । गव्यं स्यात्तदा च
शक्तिहृद्यकल्पनं स्यमस्महावलोपो वकल्पनीयो भवेतां । तेनयथासंस्का ११८

रवा वकस्मात्लौकिकस्याहवनीयादेः प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणानि
यं जातिसंबद्धद्रव्यान्तरारूपपरः । तेनोग्निहोत्रांगं गोदोहयतितस्माद्दोहं
कारयतिकारितत्वं चात्र प्रेषणेनैवान्यस्यानुग्रहादेरसंभवात् । ननु दु
हीत्युगावत्सौ दोहनेमनुग्रहमपेक्ष्यते तस्यां भवेदेवयदि होतुर्दो
हनविधानमव्यस्य च प्रयोजकत्वं विधीयेत । अत्र वक्तुः प्रयोजकत्व
मुच्यमानं प्रेषमात्रेण पुरुषान्तरं प्रतिप्रेषणाग्निहोत्रीशब्दस्य निय
तगोविषयत्वात् । अग्निहोत्रां धुक्ष्वेत्येवयत्नुगां धुक्ष्वेतिकर्मवादीनात
दृत्तानसत्त्वकाराभिप्रायविलसितं । यद्धितदभिप्रेतं स्यात्तर्हिं किमितिगां
दोहयतीत्येव प्रसिद्धं नप्रयुंजीत । अथ श्रुत्यनुसरणं क्रियते । बर्हिःप्रेषे
तस्यादृष्टः किमर्थः । अथ गोरियं संज्ञोत रव्यवहाराया श्रीयतेग्निहोत्री
चेद्दुहानोपविशेद्विति । तर्घेत्रापि गवाभिधायकशब्दस्यांगीकरणात्कि
मर्थं चोदनाशब्दाप्राद्दृषः वचनात्सुमान्वन्तः । तस्मादस्यपुंवत्सेति स्याच्छू
द्रेणेति न शूद्रादृव्योविरोधीवा । तस्मानधिकारादतोवर्णत्वेन साहचर्या
द्विजानयो लभ्यन्ते एतदपि वचनात् । तस्माच्छूद्रो यज्ञेनवक्लृप्त इति छान्दोग्यां

श्री ननु कांस्यपात्र्यां हौमन्यामेव अस्यामेव वेलायां विभेदाद् दीक्षपाला
२१८ दीनां प्राप्ति प्रतिदर्शनात्। तानि कपालानि। ननु प्रपन्नेति कालपरत्वा
घटत्वकुत्र विभेदेदइदस्यन्यत्रन्मन्मया भविष्यति न तद्भिद्य. पनयेद्दि
ति। तत्रनिनयन विघ्नाना भेदद्देशपरं। आर्यस्यकृतिरस्यामितितस्मां
119 । आर्य स्त्रैवर्णिको प्यकृतो देशाव्यपदेश आर्यावर्त इति। आर्याणां
आसमंतात् वर्त्तन्तेस्मिन्निति आर्याणां। अस्मिन्नेववर्त्तिनान्यत्रेस्यसा
धारणेपेन व्यपदेशः। अत एवमनु। पूर्वापरसमुद्रगिरिद्वयमर्यादयार्या
वर्तंकृष्णसारमृगविचारोपलक्षितं तत्र बहुद्विजातीनामाम्नायणमाहणता
न द्विजातयो देशान्तरं भ्रमरम्प्यवलनः। शूद्रस्तु यत्र कुत्रापि निवसेद्वृत्तिक
र्शितइ तियवलनइति कार्यवशादेष्यन्यदेश्यामनंतिषिद्धं। एतद्देशाव
यवानामष्टयुगाभिधानेन तारतम्यदर्शनायानेक शब्दस्य तस्यापेक्षयाव
हुवचनं। तेनत्रैवर्ण्णिककृतायामित्यर्थः न चार्थो ब्राह्मणकुमारयोरित्य
त्र कर्मधारयसमासस्वरविधौ सामानाधिकरण्येन तावद्यामुदिश्यमानं
द्दश्यते। गुणवाची शब्दो ब्राह्मणत्वं नो गीयते नेन ब्राह्मण एवार्थो भविष्य ११८

ति। नैतदन्य समानाधिकरणस्यार्थस्यैतेन भवेदिति। विशिष्टग्रहे
णं कृतं तेनान्याभिधायकोऽयमस्ति न चैवमप्यभ्युदेशेणस्यनं नारण कत्वा
त्पुनरर्थशब्दः प्रयुज्यमानोऽन्यार्थमभिधास्यतीति। तदर्थत्वे हि तत्कृताया
मिस्येषवार्थस्यात् तस्मात्तावत्त्वेव यन्नेकिमर्थसंदिग्धं तन्नुद्देन ता
मान्यवा। विमोच्यते। यतो नञ्ञायतेयत्तद्दानीदेशोऽवि सख कृतायामेवना
न्यकृतायां समानजातीयकृतायां हि जातिकृतायां चैति तस्मान्नेदेहाप
नोदाधयोनियुक्तां उद्दकपालस्यां त्वति यशिवन्यत्र कपालायां दक्षिण
नोव स्थितां यानस्तु खीमुद प्रत्युखीवा। ननु प्राक् हर्गवेति सामान्येन परि
भाषणा त्कर्मपरत्वे वा कारकसमाश्रयेण भेदात् कारकविषयमेवं
हं न विष्यति। तत्राकथितं कारकमेव रथ्यतीति भविष्यतीति तद्धि रमुरवते
ति। उच्यते दोह नेकारकं गौणस्तु व्यापारेन प्रयोजकः। प्रयोज्यापेक्षया तस्य
साक्षिपापविशेषणं। तेन कारकयोगोऽपि दुहे दोहयते ननु। प्रयोज
कविधिश्चायं प्रयोज्यवाहस्थिः त्वयं अर्थात्मासानतोमा भद्रवेधे
परिभाषणं मात्तुमंदाधियां वृद्धिस्तेनेतत्पुनरुच्यते पूर्वेणाहवना।

श्री यमाहस्य गार्हपत्ये धिष्ण्ययत्क्रन्तरतो निरूप्यांगाएतत् पद्ग क्षिणतो दुग्धं
१२० तद्गार्हपत्ये धिष्ण्यपएो यां पूर्वमाहवनीयं पूर्वे एाहरततो पि पूर्वं तर
एं नग्गी एएामुद्दहनं ननु गार्हपत्ये धिष्ण्यएाविधानानंतरं स्य
वंतश्रवएा तानदनंतरं चक्रियानतरा श्रयएा त् पूर्वं क्रियानंतरएाप्रती
120 यतोते ननिरूहएा नंतरमधिष्ण्ययएो नविष्यति। अतएवाहस्यति रू
हएामिति। आहरएाधिष्ण्ययएायोः पाठादेव पौर्वापर्यप्रतीतौस्य पू
अन्यथाभावं बाधते। यथान्यथाश्रीयते। नहि प्रतीतपौर्वापर्यस्यागे
नाप्रतीतं क्रत्वेनाने नप्रतीतपूर्वापरपदार्थयोस्तत्रियमादेवे कक्रिया
लेननत्पूर्वं एव भावो हरतस्तत्स्वबोध्यतइत्याहरएात्पूर्वं प्रेषानन्तरं चा
गाराएामुद्दहनं कार्यं गार्हपत्यग्रहएो चाग्निरिक्तसंस्कारत्वाद्धिष्ण्यय
एास्यान नु नैतदग्निसाध्यमेव येनतत्रैव प्राप्नुयात् अवश्योतनंहि त
ततदन्यत्रापि स्थालस्याधारे लोकप्रसिद्धे धिष्ण्यितस्य गार्हपत्यादविष्य
ति। अथश्रयएा स्थोपमधिष्ण्यपतिरन्यवद्दृष्टः पुरोडाशाद्धिष्ण्यपती
ति मत्वां तयोर्हि कपालाधिष्ण्यितयोः प्रश्वाक्कूपएो विधीयते। अत्रत्व १२०

धिग्निस्येवजुहुयादिति। नेत्यत्। यद्वै तद्गमनावधिश्रयंति ते नो एवाग्निनामि
स्य गिनसंयोगश्रवणात् एवं तर्हि ते नो एव स्थूनमितिश्र पणाका यों पस्याह
वि सूत्रा विशेषाद्धि भय त्र मण्ड्रो नियमा यस्माहे पत्न्य ग्रहणां। अवस्था देवता
यो गात्मा यश्चित्तस्याः शासान कर्वीवदहि कत्संप तदुसुनं पती पते उद
तमादि नो स्मस्य क्षारस्या हुतानि सुकिंस घोदुग्धमुदंतेहि येने मो हुगतेन
नु। न स्येवस्यंदनं तस्याविद्व; शांति रस्य नु। ते न भुस्य नु रो धो नाधिश्विस्य
जुहुयात्स्य पः। अविधाय भ्रांतित ज्ञान् धर्मान् निमित्तयो गिनः उद्दि शे
श्वि त वानेष नहष्टं च श्रुतो मुनिः एवमन्यत्रापि होमार्थस्य हरणां। पत्रा
न्यत्र पंचवानायादिहोममात्रमस्ति न त्र तत्साधनद्रव्यमते नैवप यानेन
व्यं दक्षिणेनवोषधां ॐ षधं पवन्नीत्यादिन दक्षिणे नवानी यन्ते पूर्वे
णेवा। प्रकृ. तपक्षेपे श्रयाहि पक्षान्तराश्रयणेन विकल्पो भवति यत्तु द
क्षिणाप्रतिपोशिलादुत्तरः प्रतीयमानः कोप्यंतरमिति कर्कमतानत दसंम
तं। प्रकृ. तेहिवाचनिकं वृद्धो विपरीत र्तमानमन्याकांक्षेसपत्ति प्रतिबंधक
मिति कथमाकांक्षाभावे प्रतीयमानप्रत्ययः स्यात्। तस्मात्पूर्वेण दक्षि

श्री १२१ णेन वाहवनीयमाहरणं। अथ पूर्वं द्वारेणाह्रियमाणां वा अनु दक्षिणेनोत्तरे
ण वाह न्युब्जयन्ते। न पूर्वेणोत्तरेण पूर्वेणेति नको पेन नरसाभी यत्तो। दक्षिणे
नैव द्वारेणाह्रियमाणः। परिभाषितत्वात्पूर्वेणोत्तराहरणं संपादनार्थं वा
यन्तु दक्षिणेनानीयमानस्योत्तरेनयनं नोत्तरीयकं न द्वेषे रक्षाः किं प्रयुक्ताः
121 केनानिवारयितुं शक्यन्ते। अतो नेन पूर्वद्वारेणोत्तरेणादक्षिणद्वारेणादक्षि
णेनाहरणं दक्षिणेनाहरणं विधीयत इत्यस्य दोषः; तृणेनावच्छेद्यापि शिक्ष्या
पः पुनरवज्ञोत्पत्ति भावयेन्निरुद्धाभयस्य कदाचित्। तृणेनेति किं वहिरं न रक्तन
स्या किं वान्यस्यानर्वा हि यद्गति ब्रूमः सति संभवे हि विधिर्नीवनादेव
प्युक्तं यत्त्वन्यत्रापीति तत्र कृताभावो न तृणाग्रहणोपाले नो ग्रहणमन्य
हविग्रहणीयमर्थप्रधानत्वादिति ॥ अथवा प्रयुक्ता द्विजिहे खनु इत्या
लौकिकमेवोपादेयं यनुविधत्सो लघावत्तिकं किं हि वचनं न करोति।
अथवा संनिहितत्वात्तत्रापि अयुक्त्या तस्यानुत्पत्तस्या एव संनिहितत्वं चावि
शिष्टमत्रापि बुद्धिस्थत्वात् पतेन तृणादेवोपादेयं तेनावच्छ्यो। तत्रं पयोमध्येग्नि
प्रकाशप्रवेशात्त्वनुपपत्तिः तदवज्ञोत्पत्ति अशनं वेतानीति अत्र परिज्ञाना १२१

र्थं तत्तेन पयवाग्वी घने चविलीन च परिहार्या नास्य प्रवर्त्तनीति विधान एवा

ग्निहोत्रमेतयोः ननु अप आनिष्यमध्येनस्य दृष्टादृष्टार्थ सांस्येव

त्ति सभाव्यनेऽस्यग्निता पात् क्षीरदाहस्तत्कमनेऽस्यपेक्षितमनेन नक्रियम

तेन द्युत्यत्र शमनमग्निसंयुक्तस्य पयस उद्गमनं संभाव्यते तदुद

के न शाम्यतीतीयमेव शान्तिरत्राभिहितेति सा पयवाग्वाम य विशि

ष्टेति तत्रापि प्राप्नोत्येव जलासेकः नैष दोषः। अग्निहोत्रसाधन

पयसि तद्दसंभवात्। न ह्युदिग्मितमात्रं हूयते न चैवं तर्हि दाहोपि न

संभवति नैतत् चाक्रयपमानेष्यंगारेषु बुध्नस्थितस्य तत्संभवात्। अ

पाश्च रससाकल्यकरणमदृष्टसंस्कारः ननु तर्हि दृष्टसंस्कारत्वेन

पवाग्वादौ प्रवृत्तिरस्तु। अदृष्टोपि पयस एववाक्यशेषात्।

गौजः धोपधिरस्त्वेवोदकपानेन साकल्याभिधानं। क्षीरं केवलं

पाने भ्योमवेद्दुर्दर्शो कमाश्र्योतेषिनवैष्य माहितितेन क्षारसंयो

गात्तत्संभवात् घृताद्यासेकः। पुनरवज्योतनं च पयसएवोदकक्ष

यपरिहारार्थमपहितं। तच्च पयस्येवासिक्तमितिप्रयोजनाभावान्ना

श्री
२२१

स्यन्न प्रवर्त्ततो केषांचनाशाखिनापूर्वेहवि: अपणप्रयोजनमुत्त
रेजन्न अप्रणयते षामपि यत्र जलासेक स्तत्रैव प्रवर्त्तते अद्भिः
कृन्नालमुखं यतहृद्गीतं प्रणेन या प्रवर्त्ततुल्यवारिभ्यो यवाग्रू भते
त्वंकं अतएव बहूनामपीदमिक्रमेव निधाय निधायोदकान्ति
हृत्तासयेत्तान नृहृत्तासनमग्नितो वतारणं तन्निः कथं स्यात् इत्यत्र च
ते हि पुनराधि अपणाभावात्पुनः कर्त्तुं नद्वाक्यातो उदकान्तं बंधा हृत्त
यितस्यैवोदगाममनुहृत्तासनमुपचर्यतद् स दोषः उद्धासनमह सार्थ
ननु सकृत् कृते पितन्ने सिद्धं हृ हविरभ्यत्नं दधाद्यावपि प्रयोजयेत् न
वाच्यमियदेवैतदुद्वासनं सकृन्ननु नियमाद्दृष्ट माधत्ते हृष्टाश्रित
मत्तो ननु दधाद्यावाश्रया भावात्कियते द्वि प्रतिविना तत्रैव उज्ञात
नेककोयवाग्वामनवी तु पश्च तंत्रैकामुभयमासोकाले कोयत उभयोर्वे
ना जलाभावपरिज्ञानमर्थलोपेन वाधितं कथं मा हिरतोस्यान्तनद
पुनं बुबोधनानानुल्पविधान त्वाहृत्यां किंचिद्वेन्न ननु नवा स्याप
प्रसोध मौ संवेकर्मसमापितां ते नतत्प्रकृतिवंस्याद न्यद्रव्यस्य क २२१

र्मणोः। मन्त्रकारणेन एवाहृत्य धारावनं धिश्रितां प्रकृतेर्विकृतौ बाधः सा
स्रानां नान्यथा मन्त्रः अस्तमिति जुहोति। सपत्न्याय मस्तमिते जुहोती तिव
चनादस्तमिते। होतव्यं। यद्यपि होमाख्या ची नं सर्वमनस्तमिते प्रोक्षोतित
थाप्याहुरणो मात्रमेवानखामिते कार्यं यपः पुरादित्यस्यास्तमपादाहव
नीयमुद्धरतो स्याद्धरणमात्रमेवतत्रश्रूयते न तद्धुतर मंग जातम स्तामि
तएव प्रधानकालानुग्रहाय वैकंकतं नूनं कस्तुवं प्रत यपालो नासंमार्गि
विकंकत विकारः स्रुव क वश्व भवति इति न धिधीयते। स्रुक कर्म वं प्रतप्य
तिसंवं भसंतन्निकरशेषविशेषणालं न वैकंकतमिति तिनाप्युदं डीप्रे य वदस्रा
स्रां शेषविधानात्स्रुवे विकंकतनाभि धानं तत्र हि होम संवं धाद्वैकंकत न चेमा
सेवब ना स्वादिरत्नपावाधिते पुनर्वव नं प्पाणिनाकारतले न सम्यक् शो
धयति। तच्चैतत योगपद्येन ह्यपोः समाहृत्यं समार्गसंवंधाच्छान नु संमार्ग
ग्राह्यः। स्रुव विशेषणो भूतानां धर्मान् क्रियायाएकवाक्यार्थ गृह्णाति। तेनां न
रनदुर्हद्वा स्युनौ वाची नमु भापो र्योगपद्येन कर्त्तव्याना ष विषम स्त्रेण म्या यो
रत्न छ कयनेकर्त्तृणे चहोमः। सहविधानादेवमावच्छ कथं भविष्यति। अथ यत्

श्री १२३ सुघ्नरस्यासौ दंडेन सह त्राकयते। सहसं मार्ज्जितुं तेन तु लौ धार्यातु भोक्तरे
योगपद्य विधानेपि न तु संस्कार्य भेदतः आवर्त्तते संस्कारस्तादर्थ्याच्छे
षत्वा यतः समाहारः प्रतीतोयं समुदायस्य योजकः। कार्येणास्य याधानमा
त्रेणासौ प्रमाणभावतः। कार्येणाकृत संबंधः प्रामाण्यं भजते यतः। तोते वीभा
123 वमापन्नौ संमार्गेण हयोजितो। संमार्गप्रतिमुख्यत्वमेवं लक्षणयोस्तयोः
समुदायेन तः कार्यः प्रतिपात्तं नयोज्यते पुनः प्रतप्योत्तयामी स्वाहा। सं
मार्गानंतरं पुनरपि प्रतपनं उन्नेष्यामी स्वाहाध्वर्युर्यजमानं तस्य प्रति
वचनोपदेशात् नुमुत्तयेति यजमानरित्वग् आहेति शेषः। परे संप्रति ष्ट
न्नन्यातु चतुरः स्रुवान् नयति। अनुज्ञातोयजमानेन; तत्राह्नति द्वय
प्रयोजनं च विवेकुशावयते विभागं प्रन्याहुतिं तेन पस्याहुतिं चतुर्गृहीतस्ये
व सा धृतत्वाद्धं तराये द्वितीयाहुत्यर्थं चतुरेव गृहीतव्यं। भक्षादेः शेषकार्य
त्वात्प्रयोहनं न तस्य प्रति। परिशिष्टात् शिष्ट्वनादुच्छिष्टक्वनादपि शेषान्द्भक्ष
स्तत्र तेन शेष एव प्रयुज्यते। सकृद्गृहीतं न त्वत्र साधयेद्वाहुतिनयाद्वि
तीयापि तया भक्षः। शेषादेव श्रुतेमंत्रंपि नात्रानुत्पतं तत्वान्सर्वसाधा १२३

रणांलिङ्गां सर्वैकनीयइवेति नवा अस्समुच्चयतः। सर्वेषामविशेषेण
प्रत्ययोनियतं न नुसङ्कृदेवाहुतीयेन प्रायश्चित्ते च तुः श्रुतः स्रुवास्यां परि
शिनष्टि परिशेषणाम श्रीदेवमात्रं किमर्थाविधीयते। योनापराम्प्राहुती
नोनियमेनानुष्ठानं अनुव स्वत्से क्षीरवतु ग्रहणास्या यं संक्रो यो विधी
यते स्रिवपूर्णेना याचा भयः स्यात्पक्षे हि स्व यमेवपरिशेषणास्य प्राप्त
त्वान्तविधानमपेक्ष्यतोपरिशेषणं हि संस्कारः। प्रधानविरोधे हानव्यः
लोमाविरोधेन वा नत्वप्राधान्यादिति न्यायात्। तानचार्थद्रव्यविरोधन्या
योऽत्र संभवति। अर्थशब्देन प्रधानसाधनपर्यायस्याभिधानात्। तस्मान्ना
त्र परिशेषणं विधेयं। अतोऽप्यतो बहुक्षारागिनहोत्रानुकार्यत्रैवं विधी
यानस्रुवास्यां च परिशिष्यते हुतेहोमेपर्याप्तं हविः। न स्रुवन्यूनतानाक्रार्य
संख्यासंबोधनं च न। अर्थद्रव्यविरोधेन न्यायेनास्संपयोपदिद्रव्यां
तरेणाहोतव्यं यथा नत्रावशिष्यते प्रधानसिद्धिमात्रं च नार्थो मुष्टिचतुष्ट
यं। साधनं हविर्योयस्मात्तस्यैव पर्याप्तमर्थदातेनांगमुख्यपर्याप्तद्रव्यम
र्थं स्यात्साधकं। न्यूनमस्माद्विरुत्येतद्रव्यमर्थेन नस्य जेन तद्वास्तणः। प

श्री वेन् । होमावच्छिन्नं ननु चातुर्गृह्ये नावच्छिन्नं । होमस्यन त्वएव करिष्यमाणत्वा
१२४ न् । एवकारेण द्रष्टव्यो ऽन्यथाह्यस्यार्थो ब्राह्मण एवनाब्राह्मण इति तद्धे
ना ब्राह्मणः पिबेदिति श्रवणान्नानुनत्वएव कस्यापि वेदिति श्रवणाद्धव
स्त्रीनन तविनव्यं । यएव कस्यापि वदिति होतुरन्यउच्यते । तस्माहि स्क च्यपावंधा
नं पेन दभिहितं । तेनानियमसंगनिहस्यार्थे नाब्राह्मणः पिबेदिति तस्माद
124
ब्राह्मणो निवृत्तिरेव उपरि समिधं धारयन्वा श्रीमध्यविगार्हपत्यादाहव
नीयं हरति मुखमात्रे धारयन् । उपरि समिधं धारयन् । अंगुलिग्रहोतां
स्कगस्यहोवद्धां गुलीभिर्हि स्रुक् गृह्यते । अन्यथा तद्ग्रहणो संभवान् समि
धं स्रुघ्नासत्व्यानात् समिद्वयेवेति वाक्यशेषाद्वा । क्षांतनुतएण धा
न्य शरगुल्मगुल्मादि प्रकृतिकां । वा क्षेपि प्रतिषिद्धं यत्स्वकापादिति न्या
येनना यदिति पवृक्षस्यानकेवलं पालाशवैकंकतादयो यज्ञियाः । किं
तु । येय ज्ञमर्हंति केतोयो हि मांसेवबव्रु विन्निपुत्रामय या श्वत्थो । तिल्वाः । स
मिधा सवेऽज्ञा मायो मयथ मानिस्या घन्ति ह्या रोएयज्ञ संबंधाः श्रूयंते । ते
यज्ञियाः । एहि तेह क्षायज्ञिद्याइस्यग्रएनएवेति नवचन व्यक्ति हि शाक्ष्ये १२४

पादानाशात्तेनायमर्थो यस्मादेते पदिष्टिपा इति। यज्ञियत्वविशेषत्वं
परामृश्यांहनुत्वेनोपादीयते। तस्मादन्येऽपि पश्वाद दर्शने यज्ञियापशून्म
यी। अधिश्रित्यै यमाग्निमिति तु परिभावं संनिहितमाहात्तेन गार्हप
त्यस्यो परिसंनिहितामेवत्वं चं हरति। गार्हपत्यान्नुत्वमात्रेधारयान्। अ
त एव योग्यत्वाद्गार्हपत्यमिति। नन्वाकांक्षावशेनावि प्रकृष्टोऽपि संबंधो
नदुष्यति। येनोक्तममभियुक्तैः। येन यस्यार्थसंबंधो दूरस्थापि तस्य सः। अ
र्थतो ह्यसमर्थानामानंतर्यमकारणमिति। तेनायं संबंधः। गार्हपत्यान्नु
त्वमात्रे धारयन्नहरत्स्वाधमाहवनीयमिति। अपि च हरतिरयामकक
र्म्मकस्तत्र्च देशाद्देशांतरपेयंनयाहवनीयस्तत्वभावस्तेन तस्य कर्मांत
रेणैव भवितव्यं तदत्र सामर्थ्यमाप्नहविरधिकरणभूतात्स्रुगेव तेनाह
वनीयाद्धि तीयोपपद्यते इति। तच्च शूर्पमापणान्वादच्छ्रोवतस्मात्तत्र
मीतमुपर्याहवनीयस्य तीत्वोपवेशनादिविधियमिति प्राप्त सतो उच्य
ते। हरतिारक्तकर्मापि अंतर्भूतगतिर्यतः गृहात्यर्थे श्रूतेनाग्नेर्गतियो
गेन कर्म्मतोः। का देशोत्र च्छ्रवापेन सहते न्यस्य कर्म्मणः मध्ये निग्रह

श्री णं पूर्वं उदङ्मुहोमानंतरं ततः। उपवेशनमेव स्यादध्यध्यर्थी। क्रमं विज्ञेनान
१२५ न्वन्वाध्यधिपुनःकंपद्विलीयांतेनष्टरूपते। एतत्कथंनिराकांक्षं नदोषोधा
हूतिर्यतः विमकोरतएवस्यानयोर्यद्वद्विसंगिन्नतः। अथवा येषु तेवायं
125 हरतिः कर्मोवाष्यधिः। तत्र क्रियाश्रितं पुत्वं पंचम्यायोजितं गिणासा
मर्थ्याद्द्विसंख्यत्वादु भयंप्राप्स्यतिरुक्तुनः। गार्हपत्यंततोनोत्कंयोज्यते
स्याद्विधैः पुनः। मध्ये निगत्योपविश्य प्रमिधमादध्यात्सग्निज्योतिषं
त्वावातुमेतीयाणएवतांऽस्वर्ग्याऽस्वर्गायोघद्धामिमास्वनीमिति। गार्ह
पत्यस्योपरि नीत्वामुखमात्रेधारणं कृत्वामध्येनीचैर्ग्रहणं कर्तव्यं पु
नरप्यूहहणं मुखमात्रएवमध्यशाखो मुखमात्रादि प्रमाणप्राप्तम्
मानः प्रमाणपरएवेतिमध्यशाखेनाभिधीयते। नहि क्रमेणपदार्थे
त्रयमंतराले विहितं तेनैव क्रमेणानुष्ठीयमानमंतराल मध्यएवानु
ष्ठीयते। अत्र नीचैर्ग्रहणं तदर्थपरं किमर्थमिदमपि न त्वरमेवाम्नाय
ते नैतदेननीचैर्ग्रहणमुक्तमप्यध्यपेक्षामितिमध्यशाखोवधिस
मर्पयति। तेनोत्कंकर्कमिश्रैर्यदेतन्न विशेषणं। मध्यमहर्षु परंतन्नाभि १२५

ति मात्राभिधानतः पुनरस्तूहणोऽनंतरं उपविश्य जुहोति स्थाने सति
धर्मग्नावाद्धात्वग्निज्योतिषं त्वेति निगदपठितेन तिष्ठन्नभिधा सर्वत्रे
ति परिभाषितत्वादुपविश्येति आकुत्यर्थो हि तल्लक्षणो देवप्रासं दृष्ट्वा धा
रमहं हृष्टं तु सममदाधानजं तु यः कुशालं व परिमित्रिद्धि एषा दोहर एहानतः। स
मित्राची पतये स्माद्भावः समवायिनः। सर्वाहुतिश्रुतेन स्यान्ति त्यनैमि
त्तिकाश्वपि अग्नौ धर्मं हि दृष्टार्थो वह्निसाधा सुविधाने प्रदीप्तमग्निं जुहोत्य
ग्निर्ज्योतिरित्यपि। प्रदीप्तमिति लक्षणो द्वितीयाः। तत्र देशलक्षणो काललक्ष
णो वा। यदि देशलक्षणे स्यात्तदा ज्वालोपशांतावपि तत्र देशे होतव्यं। अथ
काललक्षणं तर्हि तस्मिन्नेव काले देशांतरेऽपि होतव्यं किं वा नः प्राप्यते
। उभयमपीति ग्रमः। ऊक्तुतः शब्दसामर्थ्यादभिरभागदिति भागार्थादन्य
त्रलक्षणो होककर्म्मप्रवचनीयत्वेनो नरयोरर्थयोरसंभवात्तल्लक्षणोत्वम
विधानान्तच संवंधिनो ध्योत्यते द्वितीयां प्राप्यतात्तेन प्रदीप्ताहोमभावं
लक्ष्यतीति तत्राच प्रदीप्तस्थाने देव होमो लक्षितस्याघदि ताहृशकालसं
वंधी भवेत्तत्तेन प्रदीप्तस्य यायदा काले देशश्चविक्तितस्तत्र होतव्यं। एते

तेनतत्रैवहोमविधानेनतद्देशतत्कालसंस्कृतोग्निराहुत्यंगमितस्यवग
१२६ म्यतोतेनसर्वा आहुतयः स्वसिद्ध्यर्थमीदृशमेवाग्निं प्रयोजयन्ति। अग्नि
ज्योमस्यहि मस्यहोतव्यंहोमाद्यपेक्षा। प्रासङ्गिकस्यविहितान्यमवकर्मानु
ष्ठानेनशुभाशुभफलदानेशक्तिविशेषोन्यस्यवर्चसां अथवाग्निप्रवकर्म
णोनैपुण्येनानुष्ठानबुद्धिस्तन्नकुर्वन्निधायगार्हपत्यमवेक्ष्यतेहोष्य
न्तस्मिन्। अत्रतन्निधानोपदेशाद्धोमात्पूर्वंहस्तंतत्रगृहीतैवस्यात्। एवंतत्
सोनुपसाद्यपूर्वामाहुतिंजुहोतीतिकर्तुर्नानः। स्याच्चेत्कृच्चैमुख्यागार्हपत्य
मवेक्षते अस्मिन्गार्हपत्येहोमंकरिष्यामि अतएवास्माद्धवनादी
क्षणंतद्धोमांगंप्रतीयतेतेन दक्षिणाग्निहोमत्रेपराग्निहोमंभावा
दीक्षणाभावः यत्तुकर्कोपनीदत्रकालहूयेनयोगतः। ईक्षणस्यवि
कल्पोतत्रवाभावेपियथादिवतानवाच्यंबुद्धिपूर्वकंयदिदमोद्दिश्यतेसदा
अन्वादेशेयथवादेशेनयो अबुद्धिगोचरः। शांख्येहोष्यन्निधानंचेन्नि
धानंप्राक्तनोपिवक्ष्यमाणंकरिष्यन्तिनयोहोमांगविज्ञानमनेनक्षिपतेततः
तूष्णीमुत्तरांभयसी उत्तरस्याहोदिक्कालपरोविशेषणोभयसंबंधप्रसा

यज्ञायोपचारेणाप्रयुज्यमाने तेनोत्तरकालाहुतिरुत्तरोत्तरस्यां दिशि यथासं
बद्धा भवन्ति। तथा जुहोति। अथवोत्तराशाहुतीर्याहुतिपरः। श्रुतिप्र
सिद्धएवाज्यसंस्कृतो यथा तत्संबद्धो धर्मो लघीयसा प्रयत्नेनमन्त्रेणत
तेनीतएवं होमः स्याम्रूपसी वहुतनरद्रव्यसाध्यां पूर्वस्याः इत्सीमन
से वप्रजापतिमुच्चार्य जुहोति वचनात्तदुम्र्मले न स्वाहाकारः स्यात्।
यदग्नाये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति प्रजापतये हुतीपस्योक्त त्वा
न्तमस्य चोपांशुत्वान्नूष्णीमित्युक्तं मूपिष्ठं ऽस्य चि। परिशेषणीयं। पू
र्वाहुतेरधिकमुत्तराहुतेर्न्यूनां ईयसिष्ठेनोःप्रयोगात्। अथवा तु स्पृशु
तित्वाहुतीर्याहुतिनुस्मे वपरिशेषणीयमत्र इवोत्तरां भूयइवतल
विपरिशिनष्टीति। अथवा प्रकृता पक्षपावाहुत्यामिधानाहुतीर्या
हुतेर्वहुतरं स्युरत्यभिमतं हि:प्रकंप्य निदध्याति। प्रकंपनं स्य चक्षाल
नं हि:कर्तव्यं तत्तदनु कूर्चे निधाने उपमन्त्यस्य। चं कूर्वे विमार्ष्टि नमो दे
वेभ्यः स्वधा पितृभ्यः इति दक्षिणात उत्तानां। उपमार्जनं लेपापनहणं
मंगुल्याहि नालेपव्यवहारस्था दिग्धमात्र एव भवतीति स्रुगग्नेतदुपप

घतोमस्ते हि द्रव्यं द्रव्यां तरसं सर्गाहृत्यंमुक्ताघक्र्ताव वन्निष्टतो न हि मध्ये
१२७ ऽस्ति तस्य तस्य तन्से नवनीतस्य भक्षार्थत्वेनात्र व्ययीकर्तुमशक्यत्वा
त्। ततो ऽत्र पादे षिक्त्वादनामिकाग्रा गृहीत्वा पूर्वभागो ऽस्य सर्वस्योत्तरतो
नमो देवेभ्य इति विमार्ष्टि अनुलिप्तगद्रव्यस्य रासेना एवमेवपि त्र्यलात्त
र्जन्या गृहीत्वा दक्षिणे विभागे कूर्चस्य पश्चात्र सउ ज्जानं करं लिप्तं विमार्ष्टि
127 पित्र्यत्वात्परिभाषयैव दक्षिणो प्राग्रेशेष धर्मं व्याहृतिः प्राग्रविशे
षविधानेनाविघ्नि तस्यान्यविश्लेषात्तंदुले घूपमार्जनां विश्लेषाभावतो
नस्मात्तत्र संप्रतिपाद्यते। स्यादेवं प्रतिपात्ति श्वेहूर्म्यमात्रमिदं यतः। ऊष
धिवनस्पती अपि हृणां ग्रा जितो पिचा अथर्वोम्यता स्यस्याप्यविघ्नक्र
नवहिशेषतः। शेषलंक्र्त्वा लक्ष्यस्य अथयन्त्र विवाक्यतः। अतश्चतु
र्गृहीतां शासदर्थोपि प्रतीयते। प्रयोजकं विनाशे षत न्द्राग भाविता यतः
अनुमतें द्रव्याणादौ यद्द्रव्ययोजिकां न हि। प्रदानत्वादतस्त्यागः स्वामि
ना क्रियते पुनः। उपमज्जनतः किं चिदाप्यायेति प्रतीपतो कूर्चगहणम
प्यत्र तत एवोपलक्षणं अपउपस्य शेनरयो अपुष्टिकामः स्तोत्याः १२७

स्कवेणेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातीह प्रजां रमयितु प्रजापति   अग्नये
ग. हृ पतये रयिमान् पुष्टिमते येस्वाहेति गार्हपत्ये दक्षिणे पदे शाखेष
धर्मस्याव्रूसो पस्पर्शनमपि व्याव्रू त्तं तस्पुनः प्राप्यते इतरयोरग्न्यो
र्जुहुयात् नियोगतः पुष्टिकामोपि सर्वेषु लेव जुहुयादिति शाखान्तरेस
र्वेषु नित्यत्वेन होमविधानात्फलसंयोगाच्च नित्यकाम्यत्वं च शाष्टे न होमा
विधानात्फलसंयोगाच्च नित्यकाम्यत्वं वशष्टे न होमानुवृत्ति र्होमश्चाग्ने
धर्मक एव प्राप्तो नी त्यक्ष्यते स्कवेणेति स्कस्यपरिशेषीतत्वाद्द्वितीया
हुतिवत्तेनेवमाभूदिति स्कुन्यायाः अथवावैकं कत्तक च आहवनीय
होमेविनियोगादतिरिक्तत्वाच्च परिलोप याजहृामाभूदिति स्क चगार्ह
णो नन्वित एग्निहोम योप्रधानत्वमंगत्वं वापद्विप्रधानत्वं तर्हितंत्र नेद
न नवित नर्क्ष नित्यकाम्यसंयोग विरोधात्   अथांगत्वं तर्ह्यर्थवादत्वम
गेस्तु फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायात् नैष दोषः भवति हि फल
मोदेपि तत्रैव व्यादेशकालो विरोध इति सिद्धत्वात् अंगफलत्वे व्यवि
रुद्धमन्यथाधिकृताधिकार एव नो भवेत् यत्तु फलश्रुतिरर्थवाद इ

तितस्तुरघुफलाश्रयणो ह्रद्धमीहितीयां। कृतव्याख्यानं अमयेन्वाहा
१२८ यान्तपतपे स्वाहेतिदक्षिणाग्नौ जुहोति। च शब्दे धर्म्म प्रास्तो प्रात्या म्ना
नेनत्वं कृतुर्गृहीतव्यो यो ऽयं हृन्तासमिस्पदीसाहोमादि संर्वप्रासमेव
तत्राम मोविशेषलिंगाद्दाहवनीयसमिद्दाधानएवावतिष्ठते प्रत्या
म्नानेन होममंत्रवाधः। तेनदक्षिणाग्नावपिसमित्पूर्वमग्नयेन्वादाये
तिजुहुयात्। ह्रद्धमीहितीयां प्रजापतयेऽपां स्तुस्वाहाकारः श्रावणः अ
नामिकया हिः प्राश्नाति। अनामिकयां तु स्योगृहीत्वा द्वयं हिः प्राश्नी
यात्। प्राशनेसाधनमनामिकानग्रहणमात्रे तत्स्पृष्टनिर्लेपायमो
न्सिंवतिदेवानित्रिन्वतृतीयामुदक्षतिमम रूपान्त्रिन्वेति। तत्स्पृष्टे
नान्यत्रवानिर्लेपेति आह्वाह यजत्वसाम कुर्वन्सर्वत्वं चंप्रसतोगृही
त्वाकर्तव्यं। आश्वाहोंदो त्रिद्वयागहणे न भवति। तेन हस्तेन सर्षमा
स्वादनायां। नन्वग्निहोत्रहवण्या श्वलेहोलीढापरिग्रहइतिकमुच्यते
ननुश्रुतेः प्रावल्याद्दुर्व्वेन भविष्यति। सत्यं। एकं विषयत्वे हि त्वेति। सत्य
मतएवमुच्यते। ननुश्रुतेः प्रावल्याद्द्वाधो न भविष्यतितत्। ननुश्रुतेः १२८

128

कालोपाध्यये स्याकर्म्मविधानाभावात् सर्वकालेनुत्पन्नामाएणा
त्। विरोधात्ससोन चसावकाशन्यायत्नुत्पन्नामाएवेपुहितत्। सत्वं भवे
देवंयथाहुः साग्निहोत्रहवएपालेहः शूर्पेनलेहनमात्रं तुसुत्रितेमध
धिक्, मभविष्यान्तद्व्यस्, नपिष्यतेनलेहनमात्रमन्त्र एाउत्तानापित
त्कन्तुशक्यत्वात्तथैवकर्तव्यं आचम्यसर्वपीलाशुचित्वमापाद्यापउ
न्सिचतिदेवानिष्ठेस्यादिमिः। प्रथमस्यदैविकत्वाद्ग्नेरुत्तरनउन्सेचु
नं पित्र्यत्वाद्दक्षिणतो द्वितीयं पित्र्यधर्मा स्थायत्नुक, कौत्रवन्यामगुण्यं
न एवं नकार्यतां उन्सष्येत्पस्यपेनार्येदक्षोन्सर्पएामाहसः। द्रव्यस्यक
र्तृत्तीयानत्तुपचाराहुदेघादिमुख्यत्वाग:कथंकार्य: सहसाकारणं
विनाकर्तृत्वेननस्येवलक्षएाकारएांपदिनवाच्यंहोतुरेवात्रकर्त
त्वंपुण्यतेनथालेहनात्पूर्वकालत्वंसर्पएास्योच्यतेयतः। एककर्तृत्वमत्रा
तोहोतुः परत्वततः। तत्रलेनैवकार्यस्यान्त्वबुद्धिः प्राशनंपुएाउन्स
यान्यत्रशेषस्यप्राशनंपुनरुच्यते। द्विः प्राश्नातानिवपनाभिन्त्वध
र्मतृतीयकात् आघाभ्यांनाशुचित्वन्तउच्छिष्टःस्यात्तृतीयके नचा

च्यं भक्षणं नुत्सं अश्नुवित्वेन यं प्रति। नव प्रति प्रसृति श्च सोमवत्त्वा
१२८ शनं प्रतिभा व्यमाच्चमनेनेहं ड छ्वा यान्मन्त्र भक्षणे कर्तव्यं पात्रतीये त
दृष्ट्वा पोच्यते पुनः तृतीया मुदुश्यति समस्रूपौडिनवेति। उन्निंच
तोति श्चनुष्टस्येव सिद्धे यदुक्तं तीनि तदुक्ते पण्णं यं तेनो ई मुक्षतिन
तीयां स्नं चसस श्चा घो निनि। ईशानाग्नि तां येनो व्यते। अथ पतृतीयाम
129 तां दिशमुदेक्षिषं स्वर्गस्य लोकस्य तेन व्यचारिषमिति यथा मह्वो
दञ्जा ड. तिष्ठन्नेतस्यां हृदिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमिति। तेनो वां दि
शा ड्ग्री मिती शानं न्यां स्वर्गद्वारो हृद नवाको शषाल्तीयान। प्रदेशं नर
वाकेन यद्वितीयेंग धर्वाप्सरसस्तेनेतिक यं पिस्मां। पितृह णं प्रीणनत
त्मं त्रलिंगात्सतीपतो अर्थवादगतं यज्ञपित्प्रीणनन्नस्तुत्वं माभ
न्स हूरहृहीनेन जलेनो शे चतं हूयोः। ततीया स्रुग्यथ्ये यस्मात् तीयाग्र
हणं ततः चतुर्थं मूर्ध्न्यादाने त्रिनिषिंचत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा
पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा अमृते अमृतं जुहोमि तेनाहवनी
यमपो न्यनेषमिति वचनात् तत्त्वमाकस्यं च्छ परिभाषितत्वात्तान १२८

न्तदूरेण पश्चात्तस्य यादेकत्रैवाग्निसंनिधावेव निनयनेन भवितव्यं
एतदेवाख्यातं वर्तयितुं कूर्चस्थानदृष्टान्तं । तेन यथा कूर्चायामरत्न्याति निनय
नेस्यात् । अग्निबाहूर चंक्रचस्थानस्याग्नेरग्नये पृथिवीक्षित इत्येभिर्मं
त्रैः स्त्रावक्तुवमाहवनीप्रत्ययन्निदधाति । अत्रापि सहैव प्रत्यनं निधा
नमर्थं प्राप्तमपि पदार्थेतया युगपद्द्वितीयतेस्वदेशस्थापनाया संस्कार
त्वाद्गार्हपत्ये मा भूदित्याहवनीये समिध आदधाति सर्वे स्रुयया पर्यु
क्षितं पूर्वसमिद्विससमिद्धोमे अग्नेदीदिहि सामब्रुते अग्नेदीधासमि
ति । आहवनीये प्रकृतत्वात् मा भूदिति सर्वग्रहणं यथा पर्युक्षितं च प
र्युक्षणग्रहणेन क्रमेण आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु प्राक्प्र
स्थापक्षे गार्हपत्यमारभ्य समिदसीति सर्वत्र मंत्रः विरूढमन्त्रकर्मेण
उहोमंत्रे विधीयते । विकारे चतया भावत्सत्वे समिदभावतः । स्वार्थलो
पाद्धि लोपो स्ति प्रकृते विकृतौ यतः । आधानं समिधोग्नेर्यस्मादर्थोय
त्र न विघ्नते निवृत्ते कथमाधानं तदर्थमिति चेन्मतिः निवृत्ते पि कृतं
द्रव्यं यावन्न भस्मसाद्भवेत् । इन्धनापेक्षणं तावन्नापेत्यग्निगतं ध

वितत् नवा स्यंनुसभि न्मात्रे सामर्थ्यं स्यूपतेस्य नु ते नाहस्य र्थमेवेयं
१३० सर्वत्रापि प्रवर्त्तते वाग्यतो दोहप्रभृत्या होमात् क्षीरहोता चेत् आसी
रहोता चेत् वाग्यतो जुहोति तत्र हि दोहप्रभृत्या होमाद्वाग्यमकालः होम
श्चात्र समिदाधानं तो पुनः कर्म्मपत्वाच्छ्रेयस्या। एवं वाग्यमविकल्प क्षी
130 रहोतुः। अथवा चेद्यदि क्षीरहोता धूर्युर्जुहुयात् तत्र हि दोहप्रभृति होमांतं
वाग्यमनं विहितं च पाक्षिकं तेन हवनं। स्वयं वा जुहुयादिति। एतस्या व्याख्या
यां नियमेण वाग्यमनं क्षीरहोतेति सर्वद्रव्योपलक्षणं होममात्रे हि तस्य
कर्तव्यविधानात् प्रातर्जुहोत्यनुदिते। एवं सायं होममभिधायेदानीं प्रा
तर्होममभिधत्ते। तत्रापि पदविशेषयुक्तं तदुभयधर्म्मत्वेन प्रत्येतव्यं न तु
सकृदनुष्ठितं किं वा द्वितं एककर्म्मत्वे एकत्राप्यनुष्ठितमापयोगसमापेरन्
पद्वृत्तत्वे न नु स्योपकारकत्वात् कत्वात् देवताभिन्नकर्म्मत्वेनेदं एवेति त
त्रकर्म्मभेदः प्रतिमानिवृत्तः। गुणभेदानाभिन्नत्वं हि गुणाः कालो देवता
वृतथा मंत्रा अपि तेन कर्म्मभेदात्तत्र भेद इति। अभेदे वा कर्म्मैक्यादे
कं ह्येवं कर्माग्निहोत्रमिति नानैक्यात् स्वकालैक्याच्च अग्निहोत्रं जुहुयात्त्व १३०

र्गकाम इति पशुगुणभेद इति सदर्शपूर्णमासवदेकत्वेऽथविद्धः कालभे
देनानुष्ठानमेकस्यापि कर्म्मणः पुनराधेयवशाद्वचनाद्भवति। नान्वेवं त
र्हि नित्यैको न भवति तथैनेनत्नात्तत्र हि न प्रधानानुष्ठानं कालभेदेनोक्तं किं
त्वंगानामन्यकालता इह तु सयोहेवं विद्वानाग्निहोत्रं जुहोत्येताऽ ह वै
प्रजातिं प्रजायते एवमुहेवान्नस्य तो गेर्भस्योरात्मानं त्रायते नन्वतएते देवा
नीवीरा क्राजायंताग्निर्योयं पवते सूर्य इति। तस्य योमावद्धं ते दं जुहुवा
महा इति कस्मेनइदं प्रथमा पहोष्यंती। ति स होवाचाग्नये जिरत्नु। स्थ
ति अथ तुभ्य मिति त्वं पहूयमानस्य स्तुते तदेवेतस्य योयं पवते तथे
व जुहुत्यग्नये एव साय ऽ सूर्याय प्रातरिति। सूर्यो ह वा अग्निं त्रा यइ
दं तस्मिन्निह सति जुहवानीति। स यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति द्वे
सायं माहुतीर्जुहोति द्वे प्रातरिति एवमुपक्रमोपसंहारमध्यपर्यालो
चनेनैकमेवाग्निहोत्रं विभक्तप्रधानं कालभेदेनानुष्ठापमानमाह्वति
मंगानां प्रयोजयति देशकालौ विरोधइति न्यायात्। न च प्रयोगासमा
सिर्यनानपहता न्यंगानि तदर्थान्यपि भवंति तन्मध्ये प्रसक्तत्वे नाग्नि

होत्रं हुत्वा मह इत्यपतिष्ठते। सायमाहुत्यां हुतायां जघनेन गार्हपत्य
१३१ मुदङ्ङावातप्पा सह संविशन्तीति हुतशिष्टश्चापवर्गभूतं ब्रुवतो नेन सायं
तनमप्यहुत्तमिति पुनः प्रातरर्थमंगकलापानुष्ठानं पुष्कं सांगत्वा पाअ
तः कुंडपायिनामयने मेद्दकालने हाभावान्सकृद्देवानुष्ठानमंगानां पू
र्वैफलसंबंधो ग्निहोत्रमेकमुच्यते तत्रैव देवतासंबंधस्तत्पूर्वमभि
धायस्तत्रस्याग्निहोत्रत्वमस्तीति सूर्यदर्शने होमाभिदधानोभयत्राग्निहो
त्रत्वं दर्शयन्तीति सायं प्रातरग्निहोत्रानुष्ठानं च ब्रुवती कर्मैकं मित्र
कालेनुष्ठीयमानं दृश्यत इति अंतरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षि
णं गार्हपत्यं परीत्योपविनति यजमानः प्रातर्गृहणामावात्। अथ
मपि प्रवेशतु नयोरविशिष्टत्तेन चतुर्होसंवत्सरः सायं प्रातरविशिष्टः
आहवनीयं प्रदक्षिणं मुत्वा दक्षिणेनोत्तरेणागत्यांतरापराग्नीग
त्वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्य तद्दक्षिणेन उपविशति अथवा दक्षि
णाग्निदक्षिणेन गार्हपत्यं वतद्देवपरीत्योपवेशनतत्रत्वच्छानएव
सर्वार्थत्वेन परिभाषणात्साश्चायजमानो वेदिस्मृगिति नत्वविशेषो १३१

क्रमपि दर्शपूर्णमासविषयं न विष्यति आसनएतसाहचर्यात् पश्चाच्चनदव
धिकं। विदिशश्च पश्चापवर्तने पुसंस्कारेषु किं मत्वा येये नद र्शपूर्णमासा
धर्थमिदं परिभाषणमिति अन्नोच्यते। पदिन दर्थस्यान्नाहित त्वकरण
एव व्यधास्यत। इदं तु साधारणे प्रकरणे विहितं तेन सर्वार्थमेवापवु
ग्रसनएतसाहचर्यं तदा ह्याध्यवार्थं पत्तु पश्चान्तराये ह्यस्यात-तेपर्वत्वेन
भाविन्याहृत्या वा। नह्यह्ये दिशाह्योपि तथा च प्रदेशान्तरे यंताविधेवेति न
त्वयं संवरः प्रातरेव नत्वत्वकरणे विधानात्। प्रवृत्ते नासंप्रयुक्तत्वादनय
धर्मत्वं न त्वान हि प्रतिपदार्थं पुनः पुनरासन्नस्संप्रयुज्यते प्र क्रम्यदेवाधि
कृतं सर्वत्र संभवस्यति। अथोत्तरत्र प्रातर्गृह्यपं पूर्वेत्रानतुहृत्ति स्थाप
ति। तद्धि चमनेसमनं तरेन दभावमवगमयिष्यति। अथोनयार्थः
स्यान्नहि किमर्थं सायं होमे संचरविधि संस्मृतं तत्रैव चतुः प्रकार इन वि
दधानतस्मात्सानरर्थत्वादयं संवरः। तेन मन्त्रयज्ञाभिप्रायो युक्तियुक्त
इत्यत आहसाधारणा एवैते सर्वे धर्मा असाधारणे तु सर्वत्र प्रातर्विशे
षितविधानं ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरन्त्रयामीत्याह प्रातः प्रातर्जुहोस

नुदितइतियत्वग्निशब्देसूर्यइत्यसंयुक्तविधानेनतत्पूर्वसूत्रेविशेषोप
१३२ देशोनाभपत्रविधानादिदंपात्रंतत्रोस्यनइतिनविशेषितं। अतःपात्रः
प्रक्रमाभावान्नप्रकरणोद्दिष्टोपः। पश्यसायंसंचरएवनविधानेनतत्क
र्मैकत्वज्ञापनायातस्माद्धुमपत्रचतुःप्रकारएवसंचरः पत्नीवयष्ठादे
शेवशाद्घ्राघेनयजमानःप्रविशतितेनैवातुपावशतंतुद्देशाननिक्रमे
णयोदेशःस्तायंधर्मविधानुक्तःसएवाविकरिष्यतिवक्तौत्रप्राप्तमेवो
पवेशनोयत्थानस्याधारलोष्टाम्मेविशेषोस्यानदृश्यते येनारंभस्तदर्थः
स्यान्नसूत्रस्यातोत्रसंचरः। चशब्देनानुकृष्टःसन्नतया अपिविभाव्यतो
तेनपूर्वविधानेपिचशब्देनैतदुच्यते अथ आचामतिइष्टिरसिइत्यस्म
पापान ॐ सत्येनव्रतमुपैम्यापःसंसंमपिबन्तमिति। उपविश्य आचाम
तिभक्षयत्स्वयःहष्टिरसीतिमंत्रेण। पिबतीतिलाघवेनैवसिध्यतिय
दाचामतीतितत्रप्रसिद्धधर्मपरिग्रहार्थंतेनत्रिरित्यादिनवति। व्रत
शब्दसामान्याल्लिंगाद्वापामुपस्पर्शनंमाभूत्। नचाचमनंसामर्थ्या
दपामेवयेनातिरिच्येतापशब्दः। व्रतमुपैमीतिमंत्रलिंगाज्जस्यचविस १३२

र्ज्ञेनोपदेशादन्यत्र तथादृष्टत्वात्सर्वपदार्थानामंगत्वेन प्रत्ययाद्वा
यमप्यवच्छिन्नं प्रतीयते नाचमनं तुल्यकालत्वाद्वाग्यमनास्येत्यत्र नदा
भ्यपलीयावाचे विसृज्यपुनरावामति विधृष्टसि चिमे पाप्मानं जल्पे
वनयम भ्यः। ये निमपि सत्यंगोपुमेवन्नतमिति। अन्यवभृथो हि नियमो न्मो
वनेपसिद्धः। तेनेनत्स्थितिगात्माग्निसर्गः। नर्शापप्रागवमन्थान्तिपमाः
उन्नयामीत्याह प्रातः उन्नेष्यामीतिश्छान्तेयजमान प्राक्त [illegible]
मिस्थपर्युक्षणधारा चापथाप्राच्यांसमाप्नुपानयाम मिदृसीति समिधः
पर्युक्षणधारे अपितस्त्रान आहवनीयप्रथमं गार्हपत्ये क्रियमाणे भ
वति उनयनवान प्रातरेव विशेषः वावचनात् अग्निशब्दे सूर्यः अ
ग्निशब्दस्थाने सर्वत्र सूर्यशब्दः प्रयोज्यः। सच प्रपुरुषाएव समाम्नायते
।तेमाग्निलिंगकमंत्रस्थाने सूर्यलिंगकोमंत्रः प्रयोज्यइत्यपेच्यते। तत
श्च समाम्नायेत्कमे यत्र सूर्यलिंगोनास्ति तत्राग्निलिंग एव यथा पर
ग्निहोमे रात्रावप्रसाद्भूतिवा रात्रिशब्दइति वर्जनीत तच्चतुषसा अग्नि
वामपुत्स्वने ज्योतिः सूर्यइतिवा प्रातः। प्रातर्घपि सर्वमंत्रे विकल्पि

तः पती यतो नयापि मुसनुसारेण सूर्यो ज्योतिरित्यनेनैव सह विकल्पः
१३३ आरुणिपक्षे मध्यपातितमुभयत्र ज्योतिःशब्दं गर्भं तु त्वं दृष्ट्वा पयित्वा
133
सायं प्रातरनुज्ञापनं तद्रूपस्य प्रातर्दृष्टमनुरूपं स्वाहा यं प्रातर्ज्योतिः सू
र्य इति तेनानेनैव प्रातर्विकल्पः। तेन सूर्यो ज्योतिरित्यनेन ज्योतिः सूर्य
इत्यनेन वा इत्येवमर्थं भवति। तत्र अग्निर्ज्योतिरिति सायं हुते प्रातर
नयोर्विकल्पः। प्रथमाप्लमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य प्रथमाप्लमितो
त्तमनपूर्वावपवः सूर्यादर्शनमात्रमेवास्मिन्काले स्वर्गं यः कामयते
गुणान्तिसहोमेपि सजुहुयात्। नायं स्वर्गकामाग्निहोत्रधर्मः किं तु ने
त्यके गुणफलसंबंधो विधीयते। तत्र अयं प्रकरणात्। पर्युदयमुदये
वावर्जं न होमे तेनोदया सूर्यं क्षणोक्षिप्तमाणेऽनुदयः परिहृतो भवति
नामाध्याये सायं जुहुयादाहुतिः प्रातरायुःकामस्याकिंचित्तमगन
उद्दिष्टे सायंप्रातर्विपतति विगच्छति तमसि आयुःकामो जुहुयात्। अतः
पश्चो पशुकामस्य सायं प्रातः पशुकामोऽग्नावनवधिरिं तेषां व पशु
पु जुहुयात्। सायंप्रातरश्वा यनैः श्रीकामस्य प्रातः। श्रीकामः प्रातरश्व १३३

हूयसग्नि पूर्वलोके सुस एव जुहुयात् सायमिति यमः प्रथमसमिद्धे
धूयमाने प्रजासु निहत्येव सह सान्त्वमन्स्यतः। प्रथमं ज्वालाप्रादुर्भावे
धूमेनानिर्युक्ते जुहोतीयः स्वप्रजासु देशनिवासिलोकेषु अत्रैव नितरां
हत्वेव हननविषहताः प्रजाः हत्वा सह स्वोवलेनयोत्रं अन्तुभिद्धेन्स्य
दृशनियोगाजेवनस्यैवैतत्कर्मविहितं नपि ह्यार्विषिग हीत्वैव सहसा
अल्पेधूमो हुत्वा लावहुत्वपदानदासह मावलेनेवान्तंगृहीतं प्रजासु
जुहुयात्तत्र निहन्य एतदपि पूर्वं विषयमेवव लाहुन गृहणोनस्यैवाधिका
रात्। ननु क्षत्रियस्यापि स्वदेशे प्रजापीडनं निषिद्धं। न दोषः परदेशेपि
तस्यैव विधिः। एवं तर्हि विप्रवैश्ययोरपि घटते। वाणिज्येपि वलं प्रभुत
द्रव्यस्य पुनर्ग्रहणार्थमपेक्ष्यते। तथा वित्रस्यापि वलाच्छ्रुतो व्यादनेन
प्रतिग्रहो ह्युपपद्यते तस्मात्सर्वेषामविशेषेण कामाधिकारः। तथा च
श्रुतिः श्रद्धयैव त्वन्सहसेव त्वान्ति घातमिवत्वस चत इति वरुणः प्रजाग्र
हुन्ति वत्त्वसहसेव त्वद्दिति। अश्रद्धयेति प्रतिग्रहलिंग गृहुन्ति अभि
पुजनवैश्यहन्तिलिंगं प्रद्दीप्ततमेष्मिप शक्तकामस्याधूमाभावे हुत्वा

कृतः प्रदीप्त इति मन्त्रस्य अग्नी कामो यशस्कामश्च जुहुयात् लिंगमात्रेणपूर्वो
२३५ चेष्टाग्नियोनिश्चितो नतदाविकमर्थमयमप्येवं नाश्रितो लिङ्गप्रयोगतः। इदं ह्युप
मानतः श्रौर्यायशप्रोऐश्वर्यप्रयोगतः युज्यते नत्वमोरेवकथं साधारणंन
वेत् फलयोग्यतयेदं वेतुल्यान्यत्रापि योग्यताः उत्तमुत्तमानतः सर्वेषा
135 मविशेषतः अर्चिः प्रत्यवायेमो त्रेणोन्तमस्यनः। अर्विषां प्रत्यवायः
परिवर्जनमुपशमप्रारंभः। तत्र मेत्रेण मित्र त्वमाप्रख्यातं भोक्ष्यन्त
तोग्रहीष्यन्ति स्यर्थः अंगारेषु वा कृष्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य। ब्र
ह्मवर्चसकामोगारेषु देदीप्यमानेषु जुहुयात् ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मतेजः। प्र
दीप्ताभिहयेगारहवने यदिहोच्यते तेन दीप्तोपशान्ते यदंगारलंतदि
ष्यते। प्रत्यवायोर्चिषात पुरोप्यउच्यते पयसा पयसा होतव्यं यवाग्वा
ग्रामकामः। ग्राममाशिमिच्छयवाग्वा जुहुयात् यवागूर्व्रीहीयवयोर
निर्मिता जातुल्लौ निलोके प्रसिद्धाय वागूपाके संदिग्धे नो किं समुद्दिते
ग्नोपाकः किंवोत्तरतो निरुत्थागारानु। न चात्र पूर्वसिद्धतासंभवतित्वा
नादिष्टपाठात्। तत्र समुदायेपाकः कर्तव्यइतिप्राप्ते आणि। तत्प्रज २३५

रणो निरूढेष्वंगारेषु पाकः संभवति । तेन सत्त्वविधाने यथार्थेन पा
रिमाणबाधः इहैव वा पाठक्रमबाधः तथांगारनिरूढगणस्यापि बाधो
युक्तः एवं च पाकस्य निरूढत्वान्नांगारगणमुद्वहनं । उच्यते । अपरणमे
कदेशस्यांगारोद्वहनं ततः न चासामर्थ्यमस्यापि द्रव्यनाशक्तिसं
भवात् तंडुलैर्बलकामः । अनुरूपं बलमिच्छता ननु बलं भरमिति क्व
स्पस्यापि संनेरपत्वेन ग्रहण्याच चतुरंगस्यैव न्यपरतया क्षत्रियविषयेयं
कामना भविष्यति । नामुख्यत्वादंतरंगत्वाच्छारीरबलसिद्ध्यर्थेन तद्बलं ग
ह्यते न पेः अर्थमनर्थक सत्त्वस्मिन्नर्थे रेहस्यपनेन । पोनस्मादेन छेत्तान
न्त्रबलत्वेन व्यवहृतिः । अंतरंगं शरीरस्यैव संनिकृष्टं प्रतीयते । अन्न
भुक्त्या नतिर्यस्मात् तस्तुतिः स्याद्बलेसति । अथवा यथार्थ इत्यत्र शारीरमेव नि
श्चितं दध्नेन्द्रियकामः इंद्रियकामो दध्ना जुहुयात् अन्नाद्यकामपर्णं व
श्रुतिसामर्थ्याभ्यां द्रव्यविकारात्मकत्वं द्रव्यधर्म्मप्राप्तो कार्यप्रयुक्तत्वे
न वा प्रकृतकार्यप्रयुक्त धर्म्मसर्वप्राप्तावि दमुच्यते अन्नाद्यकामपर्णं वा
नो तदभावादनुष्ठानं चानापः प्रत्यानयनं । उक्तः श्रुतेः सामर्थ्या

त्वानवध्यधिश्रयेदिति। सामर्थ्यंचैतद् भः स्वरूपनहि दाधोधिश्रयणेनक
१३६ श्चिदतिशयोलोके प्रसिद्धः यश्च स्वरूपनाशइति व्याख्यातं। तदनुपपन्नं
नत्यधिश्रयणमात्रेणवस्तुनोविनाशः संभवतिविहितंचतावन्मात्रम
धिश्रित्यैवजुहुयादिति। अतएवसामर्थ्यंवस्तुनः परिनिष्ठितत्वंस्मंतत्त्व
136 तंडुले घृष्यविशसमितिश्रुत्यैवसिद्धे सामर्थ्यं ग्रहणंन्यायोपप्रदर्शनेन
तंडुलानामथानधिश्रयणं प्राप्त्यर्थं अतएवपरिनिष्ठितत्वरूपसामर्थ्या
त्वेनहेतुत्वेनोपादानात् यस्यपावनापरिनिष्ठितत्वंतस्यनावग्निः संस्का
रैर्दृष्टे ४ तेविततव्यमितितनयथाग्न्यामवासेकः स्वरूपसिद्धिः पयसस्तद्
ग्धेत्यादितोच्यतेदक्षिधिस्वरूपमन्यस्मात्सिद्धंनाकांक्ष्यतेपुनः नवद्रव्ये
षुसामर्थ्यांतत्कवेणग्रहणंननुतंडुलानांनतेनस्यान्तहितेद्रवयोगिनः
स्कवसंमार्गसामर्थ्यंनैवात्रविनियोजकं क्षीराद्यैश्चरितार्थत्वाद्द्रवत्वस्ये
वसाधनो। ग्रहणंतंडुलादेस्तद्वत्तेनैवोपपद्यतेनवाच्यंतुल्यमेवैषांवि
धानंसाधनाश्रितानांतत्तृतीयाश्रुतिप्रयोगयुक्तंतेनविशेषतः। वाचनि
कत्वंवर्णतोनोवाच्यतेर्थनयोक्तितं नत्वेवंश्रपणंऽपोतिरूकासिक्तिरिस्य १३६

पि।प्रसक्त्यां तत्र तुल्यत्वात्सामर्थ्यस्य प्रयोजकं नैतन्न भवेत्तुल्यविध्यानेपि
सामर्थ्यात्संनिपत्य पत।उपकारक मेतद्धिस्फुटं मूत्र कृतोदितं।श्रुतिः सा
मर्थ्यतश्चस्या दृध्यादेरनधिगमतिः द्रव्याश्रितं तु सामर्थ्यादिव युक्ता व्यवस्थि
तिः घृतेनाग्निकामः तेजेतेजः शरीरकान्तिलक्षणोभावोवा परनिह्कल्पस हि
पुत्वंवातकामनया घृतेन जुहुयात् सर्वं सरं जुहुयादेते वामेके केनका
मसंयोगे माभूनंतरोक्ता नांद्रव्याणांनियमस्तु गतः।एतदुक्तिः पुनार्थेन
प्रक्रमादेव सिध्यति।प्रतिषेधो विधिर्वापि न्यायादनंतरे भवेत्।पदद्वयं
तथाप्यत्र न नुच्यर्थं प्रयुज्यते एकैकेनतथाकामसंयोगे नेति चापरां द्रव्यं
नानेकमेकस्मिन् होमेसाधनमिष्यते।नकृतत्वादितिन्यायान्नतु होमपू
र्णत्विदं।येनावृत्तिः प्रयुज्येत फलस्यार्थे नियतात् हुतौ।विधीयते त्वसंबंधोक
होमेगुणफलाश्रयः होमश्च नियतस्तेन प्राप्तावृत्तिर्न्निवार्यते।अनियमेन
सर्वेषांप्राप्तत्वाच्छंक्या नेनतु।एकैकग्रहणं तस्मियेन स्यात्त न्निवृत्तये प्र
कृताकाताकामसंयोगे नियतात्त्वाप्यपुनः।उच्यते कामसंयोगस्तु द्व
यं तु पदद्वयं नत्वर्थमुच्यते स्मात्तिन्नित्वकामो जुहुयाद्वदाजदाशाग्नेव

ष्ठ्यास्तु काले यथ्य विशेषतः होतव्यमिति तत्रापि माभूद्दृष्टमिदं प्रति ए
१३७ कैकशो गुणास्तेन कामसंयोगकीर्तनं। एकैकग्रहणाभावेव ष्ठ्यास्तु न समु
च्चयः यथायथसंभवान्नस्याद्रूमेषुस्यात्तथापि तेः। नान्यथादैकहोमेस्रुः
साधनानित्यवेफले। नष्टः सम्भुञ्जयोन्यत्र वचनाद्भूचने सति योऽस्यं ते होम
137 एकस्मिन्नग्न्वेधुकान्तु जर्तिलैः एकैकेने विद्यावनानानोव्यर्थेन यापरं ए
तेषामौकेकेन द्रव्येण कालेनाग्निविशेषणेन वा फलाभिसंधानेन यच्छ्री
यते। गुणानां कर्माणि न दैवाद्धं जुहुयात् तुल्यानामेकत्रपाकशेषेन तथा
श्रवणात् एतेषामेकं संवत्सरमुपेन्सीदिति। तयाएतन्मूर्धेयन्यशेषत्वे
नानियमं दर्शयति। संवत्सरं न ववर्ते संवत्सरसंमितो वै व्रतचर्येति सायं
प्रातर्वाः सकृदेव वा सायं प्रातश्च जुहुयात् यदक्षरेव जुहोमि तदहः पुन
र्भूत्क मयजयतीति संवत्सरा यमद्भाद र्द्धोपति। तेन सायं प्रातरेवा एवं चो
मयथाश्रुतेह नयं विकल्पेन तन्त्रगुण्यविशेषफलविशेषन्यायेन षड्ह
द शावह्निषमयोरपि विकल्पः यत्नुसामान्येन संवत्सरसमितावै व्रतचर्ये
ति तदग्निचिद्वृतादिषु चारितार्थं दर्सितोन प्रवेशानमग्निहोत्रेष्विषुग १३८

प्रवेशनमिति एवं तावदेवं तयोरनुत्वाहृपत्वा अयमपि दक्षिणेन प्रवेश
नं द्रव्यांतरमपि होमदर्शपूर्णमासोपयोग्यनेनैव प्रवेशनीयं शाखान्तरा
त्. सायं प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थानो। पूर्वे द्विनीप्रकारमपि मुख्यानु
कल्पभावेन विहितमिदं तु पृथगन्यार्थं पूर्वेणान्यतरेण सह समुच्चीयते ते
न विधिक्रमादेव पूर्वस्मादनन्तरमेवेदमनुष्ठेयं तेनोभयोरुपस्थानं विधा
यपुनरुपस्थानासनेऽतपोऽ कर्तव्येत आहवनीयमुपस्थापाराध्यमनसा
वाचनमस्कारं तेन तन्नाम्ना पश्चादुपविशेत्तत्समीपे। अस्या उपस्थानवि
धेरुपक्रमे एतासां देवतानां नामारोपणं स्थरूपामेवायतत्र निवासवर्णि
नामवमेव चान्विरिन्यर्थंयादभिरेव नाममिरुपस्थीयते। अत्रैव गुणवि
धिरग्निहोत्रं पूहुत्वा मरुद्रक्ष्यपति स्वेतेति ततनमहद्वंद्वायाहवनीयाय
नम इत्यादि प्रयुज्यते शय्यासंनं वा गार्हपत्यो। तद्वदेवमहः यमापक्ष
पस्थापासानशयनस्य विकल्पो गार्हपत्ये। आहवनीयनर्याद्धि यथालिं
गं प्रयोगः संप्रजन्मनसासोपस्थानमुत्पनुसारेण तडायने षिधाया त्वहा
र्यपवनायेति प्रयोगः संप्रज्जन्मनसोपस्मत्यदक्षिणाग्निं संप्रजन्तिस

तीत्यग्निष्टोमस्थालीणाग्निमुपतिष्ठेत । तं मनसा मंत्रविशेषेणोपस्थ
१३८ त्यत्रापि प्रकृतस्त्वनुसारेणानड्डायनेषिधायान्वाहार्यपचनायेति
प्रयोगः अनशित्वा प्रातर्मुहूर्तं समासनं सभ्यस्य पाहोमानंतरं प्रा
श्नो प्रातरित्यत्र पूर्वोक्तस्यो भयहोमांगत्वं यथा स्यादित्यनुप्रातर्होमानं
138 तरमेवानुष्ठानं ननु प्रातरुक्तेः प्रातःकालयोगादेव सायमिति न स्यात् । तेन प्रा
तरनुष्ठेयमिति तात्पर्यं न भविष्यति नवाच्यमेतदनशित्वेत्यतिरेकात् । ने
न प्रातर्होमानंतरमेव प्राशनादुपरक्षेयं अवासितव्यं च मुहूर्तमात्रांतस्य
सभार्यां केचित्समानं स्मार्तमन्वानाः मूलकारेणानुक्तिष्ठति । प्रातर्गृह
णाश्वेदिन एवोपरक्षणमिति वर्णयंति । तदुभयमप्ययुक्तं । यदि राजकर्म
सभोमवेशनं स्मार्तेन सह द्वंद्वं प्राणामिति विवर्णयाति । तदुभयमप्य
युक्तं । यदि राजकर्मसभोपवेशनं स्मार्ते तत्तत्कारणं तावत् । नाचेत्तस्मा
र्तप्रत्यक्षश्रुतिविधानात् । अथ प्रातरनशित्वेत्यादि पक्षो द्विनेष्टुपमिति
तस्मात्तः श्रा द्धस्य होमसंबंधत्वेन व्याख्यानास्य रिहृतं नस्मोद्धृतमुपेया
त् । निष्टां तस्य पूर्वनिपातेनियमाभावाद् स्मोद्धृतमिति । उद्धृतं भस्मो द्वा १३८

नं॰ ५२९५२

न। अन्यस्यामनधिकारलतश्चसत्त्वकादाव पित्वयमेवस्ता वाहोत व्या

१३९ प्रोतेकर्म्मणि तत्कालं त्वातः शुद्धिमवा मुयादितिवचनान् यन्तु सूत

केमृतकेचैव अशौचोम्माहुभोज—प्रवासादि निमि—हावयेन्नतु हा

१३९ वयेदिति तत्रियमाद न्यत्र राजन्यवैश्ययोस्तुनायंनियमः। श्वेयंहोम

प्रासोरन्नावा न्नियमवचनाद्धा। नियमोहि पक्षेप्राप्तस्याप्राप्त पक्षान्तरे

प्रापणं। न चैतयोरार्त्विज्यप्राप्तिः कदाचिद्यनेकादेशप्राप्तिराशंक्यते नान

त्रैतदेवतयोः प्राप्यकं नियामकं च भवेदनेकविधमार्थकत्वनयावि

धिवैषम्यमसंगातत्रस्नातयोर नियमः इत्यलमतिविस्तरेण वाज

पेयेष्विरग्निचिन एकाशीति चयः सोमानीजे माध्यपरोपिस नसंस्था

नां वंशजो यस्य वाचस्पति रिवार्थचिन्त। वाचस्पति रूपादानेयाग त्वाप्त

मन्त्राश्रयः। अनेक क्रतुयाजि त्वादीयपि निवारकः। अन्यत्रगमनस्या

सोम्ना अनन्ताभिधः सुधीः इति पद्——कौमुदीकलानाथसंस्थाद

स्यपतिर्महायाज्ञिक श्री अनेनकृतेकात्यायनसूत्रमाध्येव तु र्थो

ध्यायः रामं श्रीरामायनमः श्रीरामजी ॐ ःoः १३९